

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

HAZAR-ARAP-DOĞU ROMA İLİŞKİLERİ IŞIĞINDA
KAFKASYA

Kübra KOÇ

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI

TEMMUZ 2019

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

HAZAR-ARAP-DOĞU ROMA İLİŞKİLERİ İŞİĞİNDA KAFKASYA

Kübra KOÇ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

TEMMUZ 2019

HAZAR-ARAP-DOĞU ROMA İLİŞKİLERİ İŐIĐİNDA KAFKASYA

Kübra KOÇ

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2019

Kübra KOÇ tarafından hazırlanan “Hazar- Arap- Doğu Roma İlişkileri Işığında Kafkasya” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Anabilim Dalında Genel Türk Tarihi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN
Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Başkan : Prof. Dr. A. Varis ÇAKAN
Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Üye : Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi
Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu onaylıyorum

Tez Savunma Tarihi: 05/07/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZALF
Enstitü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Kübra KOÇ

05.07.2019

HAZAR-ARAP-DOĞU ROMA İLİŞKİLERİ İŐIĐİNDA KAFKASYA
(Yüksek Lisans Tezi)

Kübra KOÇ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2019

ÖZET

Bu çalışma; Hazar, Doğu Roma, Arap ilişkileri ışığında Kafkasya bölgesinin siyasi yapısını çok yönlü olarak değerlendirmeyi amaçlamıştır. Dolayısıyla çalışmada dönemle ilgili, Kafkasya Bölgesi ve kavimler; özelde Hazarlar ile ilgili geniş bir kaynak taraması yapılmıştır. Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir köprü; aynı zamanda birinden diğerine gerçekleştirilmek istenen saldırılara karşı doğal bir set vazifesi gören, coğrafi özellikleri ve konumu itibariyle önemli ticaret yollarının kesişiminde yer alan Kafkasya, bu özelliklerinin yanında iklimi ve bitki örtüsü ile de eski çağlardan itibaren kavimler için cazip bir bölge olmuştur. Böylece Kafkasya hem Asya'dan hem Avrupa'dan göçler almış ve hakimiyeti için büyük mücadelelere sahne olmuştur. Eski tarihlerden itibaren Kafkasya'da mevcudiyetini sürdüren Türkleri ise zirveye taşıyan bölgede İmparatorluğunu kurmayı başaran Hazarlar olmuştur. Hazarların yaşadıkları döneme; 7-10. yüzyıllara damgasını vurmasında sadece Kafkasya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan büyük bir İmparatorluk kurmaları değil; aynı zamanda Kafkasya bölgesinde vermiş oldukları büyük mücadeleler etkili olmuştur. Çalışma, Hazarların bölgedeki bu mücadeleleri üzerinden Kafkasya'nın jeopolitik yapısını resmetmeye çalışmaktadır. Çalışmanın Giriş Bölümünde bölge olarak Kafkasya'nın adı, tanımı; coğrafyasının özellikleri kısaca verilmiştir. Birinci Bölümde Hazarlara kadar milattan önceki ve miladi yüzyıllarda Kafkasya bölgesinde yer alan kavimler ve mücadeleleri özetlenmiştir. İkinci Bölümde "Hazar adı, dili, menşei; döneminde Kafkasya bölgesinin siyasi yapısı ve bu yapıda Hazarların yeri, siyasi tarihi" gibi konu başlıklarıyla Hazarlar detaylı bir şekilde tanıtılmıştır. Üçüncü Bölümde Hazar-Arap ilişkileri; "Mücadele Dönemi" ve "Barış Dönemi" olmak üzere iki temel başlık çerçevesinde ele alınmıştır. Tezin Dördüncü Bölümü; son bölümünde Hazarların Doğu Roma İmparatorluğu ile olan ilişkileri ele alınmış, Sonuç bölümünde ise tüm bu tartışma başlıkları ışığında Kafkasya'da Hazar etkisi özetlenerek çalışma sonlandırılmıştır.

Bilim Kodu : 111304
Anahtar Kelimeler : Kafkasya, Hazarlar, Doğu Roma
Sayfa Adedi : 149
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

KHAZAR-ARAB-EAST ROMAN RELATIONS IN THE LIGHT OF CAUCASUS

(M.Sc. Thesis)

Kübra KOÇ

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

July 2019

ABSTRACT

The aim of this work is to evaluate the political structure of the Caucasus region in the light of Caspian, Eastern Roman and Arab relations. Therefore, in this study, the Caucasus region and the tribes and in particular, a wide range of resources have been searched for the Caspian. As a bridge connecting Asia and Europe; the Caucasus, which acts as a natural barrier against the attacks intended to be carried out from one to the other and is located at the intersection of important trade routes due to its geographical features and location, has been an attractive region for the tribes along with these characteristics since ancient times. Thus, the Caucasus received immigrants from both Asia and Europe and witnessed great struggles for its sovereignty. The Khazars succeeded in establishing their empire in the region that carried the Turks to the summit that has been in existence in the Caucasus since ancient times. The creation of a great empire stretching from the Caucasus to Eastern Europe was not the only thing for the Khazars to be important between the 7th and 10th century, their great struggle in the Caucasus region was effective at the same time. The study tries to depict the geopolitical structure of the Caucasus through these struggles of the Khazars in the region. In the introductory part of the study, the name and description of the Caucasus as a region and the characteristics of the geography are briefly given. The first chapter summarizes the tribes and their struggles in the Caucasus region until the presence of the Khazars. In the second chapter, the Khazars were introduced in detail under the titles of the name, language and origin of Khazars, the political structure of the Caucasus region and the position of the Khazars in this structure and the political history of Khazars. In the third part, The relationship between Khazars and Arabs is explained under the titles of “The Struggle Period” and “The Peace Period”. In the last chapter of thesis, the relation of the Khazars with the Eastern Roman Empire is discussed and in the conclusion, the Khazars influence in the Caucasus is summarized in the light of all these topics.

Science Code : 111304
Key Words : Caucasus, Khazars, Eastern Roman
Page Number : 149
Supervisor : Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN

TEŞEKKÜR

Araştırmalarım boyunca yardımını, tecrübelerini ve değerli katkılarını esirgemeyen beni yönlendiren, kıymetli danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN'a kıymetli fikir, görüşlerinden dolayı Prof. Dr. Varis ÇAKAN ve Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK hocama, ilgilerinden dolayı Türk Tarih Kütüphanesine ve ömrünün sonuna kadar maddi ve manevi olarak beni destekleyen kardeşim Furkan KOÇ ve kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
HARİTALARIN LİSTESİ	x
KISALTMALAR	xi
1. GİRİŞ.....	1
2. HAZAR DÖNEMİNE KADAR KAFKASYA	11
2.1. Milattan Önceki Yüzyıllarda Kafkasya'daki Mücadeleler	11
2.1.1. Asurların ve Urartuların Faaliyetleri.....	11
2.1.2. Kimmerler	13
2.1.3. İskitler	16
2.1.4. Sarmatlar	22
2.1.5. Kafkasya'da Kurulan Diğer Devletler	22
2.1.5.1. Alban Devleti	23
2.1.5.2. Svaneti Devleti	24
2.1.5.3. Ermenistan Tarihi	24
2.1.5.4. Gürcistan Tarihi.....	26
2.1.6. Kafkasya'da Roma Hakimiyeti	27
2.2. Miladi Yüzyıllarda Kafkasya.....	28
2.2.1. Alanlar	28
2.2.2. Hunlar	29
2.2.3. Ogurlar	32
2.2.4. Bulgarlar.....	33
2.2.5. Sabirler	34

	Sayfa
2.2.6. Avarlar	37
2.2.7. Göktürkler	38
3. HAZARLAR VE KAFKASYA.....	43
3.1. Hazarların Menşei, Adı ve Dili.....	43
3.2. Hazarların Kurulduğu Dönemde Kafkasya Bölgesinin Siyasi Durumu.....	45
3.3. Hazar Ülkesi ve Şehirleri.....	51
3.4. Hazarlar Kafkasya'da	58
4. KAFKASYA'DA HAZAR- ARAP İLİŞKİLERİ.....	63
4.1. Kafkasya'da Mücadele Dönemi.....	63
4.1.1. İslamiyet Öncesi Dönem, İslamiyet'in Doğuşu ve Sonrası Dönemlerde Arap Yarımadası ve Çevresindeki Dünya	63
4.1.2. Araplarla Hazarların İlk Temasları; Arapların Kafkasya ve Ermeniyeye Fütuhatları.....	67
4.1.3. Araplara Karşı Doğu Roma- Hazar İttifakı.....	76
4.2. Kafkasya'da Barış Dönemi	77
4.2.1. Barış Dönemi Öncesi Taraflar Arasındaki Son Gerilimler	77
4.2.2. Hazarların Museviliği Kabul Etmesi	80
4.2.3. Barış Yıllarında Hazar- Arap İlişkileri	85
5. KAFKASYA'DA HAZARLAR-DOĞU ROMA İLİŞKİSİ.....	91
5.1. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Tarihi Süreci.....	91
5.2. Hazar Kağanlığı ile Doğu Roma İmparatorluğu'nun İlişkilerinin Başlangıcı....	95
5.3. Doğu Roma ile Hazarlar Arasındaki İlişkilerin Gelişmesi ve Albanyadaki Hakimiyet Mücadeleleri.....	102
5.4. Justinianos Döneminde (686-695, 705-711) Hazar- Doğu Roma İlişkileri	104
5.5. Kafkasya Savunması için Şarkel Kalesinin İnşası ve Kuzeyden Gelen Tehditler	118
5.6. Kafkasya'da Karşılaşma: Doğu Roma İmparatorluğu ile Hazar Kağanlığı Arasındaki İlişkilerin Bozulması ve Rusların Bölgede Yaptıkları Faaliyetler ...	124

	Sayfa
5.6.1. Rusların Kafkasya Bölgesine Gelmesi ve Bölgedeki Ticari Faaliyetleri....	125
5.6.2. Kafkasya’da 9 Yüzyılın Ortalarında Hazar Kağanlığı.....	136
6. SONUÇ.....	141
KAYNAKLAR.....	145
ÖZGEÇMİŞ.....	149

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 1.1. Kafkasya Bölgesi	1
Harita 1.2. Kafkasya Coğrafyası.....	2
Harita 1.3. Kuzey- Güney Kafkasya Bölgesi.....	3
Harita 3.1. Hazar Ülkesi Siyasi Sınırları	50
Harita 3.2. Hazar Kağanlığı.....	51

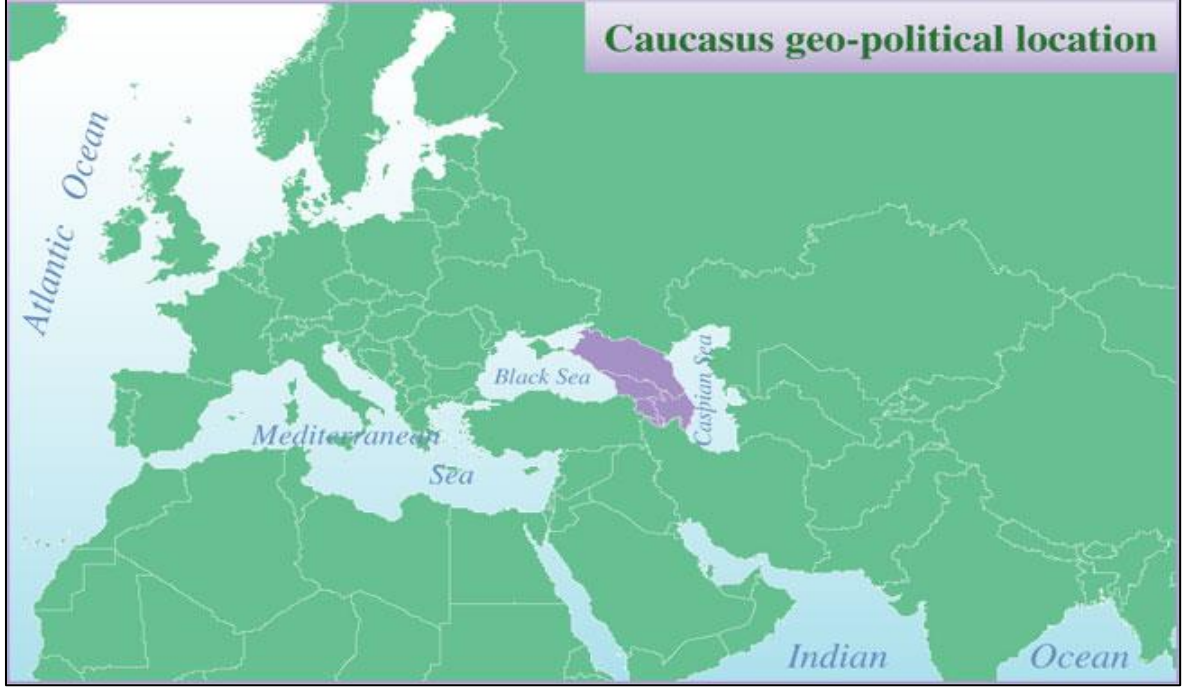
KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AGE	Adı geçen eser
AGM	Adı geçen makale
AGT	Adı geçen tez
C	Cilt
S	Sayı
s	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
ÜNİ	Üniversitesi
YAY	Yayımları

1. GİRİŞ

Bu çalışmanın konusu olan Kafkasya Bölgesinin yapısı tarihi süreci ve bölgede meydana gelen mücadeleleri bölgeyi tanıtmadan anlatmak mümkün olmayacaktır. Dolayısıyla bu bölümde “*Kafkasya adı, tanımı; Kafkasya coğrafyasının özellikleri*” incelenmiştir.

Harita 1.1. Kafkasya Bölgesi

Kaynak: <http://www.kafkasevi.com>

Karadeniz’in kuzeydoğusundaki Taman Yarımadasından, Hazar Denizinin batısındaki Apşeron Yarımadasına kadar uzanan dağlık bölgeye Kafkasya adı verilmiştir.¹ Karadeniz ve Hazar Denizi arasında doğu-batı paralelinde uzanan ve yüksekliği orta kısımlarda beş bin metreyi aşan sıradağlar Kafkasya Bölgesine adını vermiştir.

Kafkasya adının kimler tarafından, ne zaman verildiği bilinmemektedir. Ama Kafkas ve Kafkasya adı ilk defa Eski Yunan yazarlarından Aiskhylos’un MÖ. 490 yılında kaleme aldığı “*Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence*” adlı eserinde anılan “*Caucasus Dağı*” deyiminde görülmektedir. Dede Korkut Destanında bu dağ, Kazlıg (Kaslıg) olarak adlandırılmakta; yani kas etnonimi ve aitlik eki -lık kısımlarından oluşmaktadır. Kafkas adının Türkçedeki varlığı tesadüfi değildir. Bunun en güzel örneklerinden birisini Mavr-

¹ Özey,R.(2017). Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası, (Kitap Tanıtımı), Ankara, Pegem Yayıncılık, s.5, <https://docplayer.biz.tr>.

Serviy Gonarat (M.S. 4. yy), “*Kafkas «İskitya’da dağdır»*” diye yazmıştır. Antik tarihçilerden Pavel Orosiy’e göre Kafkas’ın birçok adı vardır. Pliniy ise İskitlerin Kafkas dağlarını Kroukas; yani «*kar gibi ak*» olarak tasvir eden yazardır.² Eski Yunanlıların “As” diye nitelendirdiği Kafkasya bölgesi bugünkü Asya Kitasının temelidir. “Asların Dağı” anlamındaki Kafkaslar, sonraları Tatarlar tarafından “Jalbuz”; yani “Buz Yelesi” diye adlandırılırken, Nogaylar tarafından ise “Yıldız Dağları” olarak adlandırılmıştır. Kafkasya adlandırılmasıyla ilgili bir görüşe göre “Kafkas” adı Farsça “dağ” anlamına gelen “kuh” kelimesiyle eski Türkçedeki “beyaz” anlamına gelen “kas” kelimelerinin birleştirilmesinden oluşmuştur.³ Arap coğrafyacıları Kafkasya için “Arran ülkesi” “Cebelül-Elsan” veya “Hazar ülkesi” gibi çeşitli tanımlamalar yapmışlarsa da Kafkasya dedikleri bu memleket hakkındaki klasik eserler incelendiğinde Kafkasya’nın coğrafi sınırlarının tespitinin oldukça zor olduğu görülmektedir.⁴

Harita 1.2. Kafkasya Coğrafyası

Kaynak: <https://tarihturklerdebaslar.wordpress.com>

Günümüzde kullanılan Kafkasya ismi, Karadeniz kıyılarındaki Antik Yunan kolonileri vasıtasıyla; Yunanlıların aktarmasıyla şekillenmeye başlamıştır. Kafkasya ismi Yunanlılardan da Romalılara geçmiştir. Kafkasya veya Kafkaslar isimleri Türk- İslâm

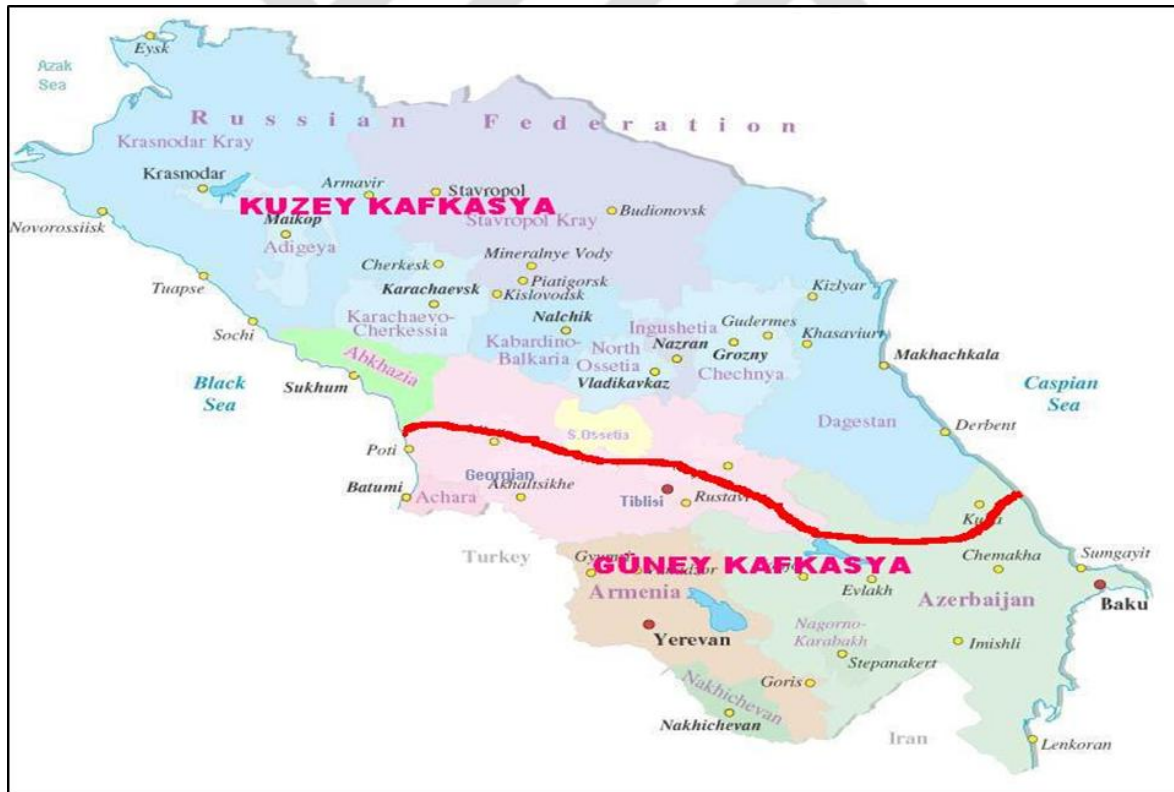
² Tunç, Z. (2010). **Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı**, Fırat Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Diyarbakır, s.3,1,5; Ayan, E.(2010).“Kafkasya: Bir Etno-Kültürel Tarih Çözümlemesi”, **ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Ordu Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, C:1, S:2, s.21, <http://sobiad.odu.edu.tr>.

³ Ayan, **a.g.m.**, s.21.

⁴ Tunç, **a.g.t.**, s.3.

eserlerinde ise *Elburz Dağı* diye geçmektedir. Günümüzde kullanılan Kafkasya adı ve coğrafi terimi, Rönesans'tan sonra hümanistlerce eserlerinde “*Caucasus/Caucasia/Caucasie*” adıyla anılmış ve bu eserler vasıtasıyla bütün Avrupa dillerine yayılmıştır.⁵

Kafkasya coğrafyası ile kastedilen, Kafkas sıradağlarının ikiye böldüğü bölge; yani kuzeyde Don ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma ağzı hattından başlayarak, güneyde Aras Nehri ve Kars Platosuna kadar uzanan bölgenin genel adıdır. Kafkas coğrafyası Türkiye'ye göre tanımlanacak olursa; Türkiye'nin kuzeydoğusunda, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında, Taman yarımadasından Apşeron yarımadasına kadar uzanan, yaklaşık 1440 km uzunluğundaki dağlara Kafkaslar ve bu bölge topraklarına da Kafkasya coğrafyası denmektedir. Coğrafyanın sınırları batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, kuzeyde ise Don ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma ağzı hattı, güneyde Aras ve Çoruh Nehrine kadar uzanır biçimde çizilebilir.⁶

Harita 1.3. Kuzey- Güney Kafkasya Bölgesi

Kaynak: <http://www.kafkasevi.com>

⁵ Ayan, a.g.m., s.21.

⁶ Ayan, a.g.m., s.21.

Kafkasya'yı coğrafyacilar, Kafkas sıradağlarının bölgeyi ikiye ayırmasını dikkate alarak, kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Böylece Kuzey Kafkasya- Güney Kafkasya isimleri coğrafi literatüre girmiştir. Kuzey ve Güney Kafkasya bugünkü siyasi sınırlar içinde açıklanacak olursa; geniş düzlüklere sahip olan, Kuzey Kafkasya'da bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde kalan Adige, Karaçay-Çerkes, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan Cumhuriyetleri yer almaktadır. Güney Kafkasya'da ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetleri ile Abhazya, Acara, Dağlık Karabağ, Nahcivan Özerk Cumhuriyetleri ve Güney Osetya bölgesi yer almaktadır.⁷ Coğrafi olarak Kafkasya'nın Kuzey ve Güney adlandırılmasının haricinde kuzeyde kalan kısma Sirkafkasiyen (Kafkasönü); güneyde kalan kısma Transkafkasya (Kafkasardı) adları verilmektedir.⁸ Kafkasya konusu ile ilgili yazdığı makalesinde Ergin Ayan ise Kafkasya'yı ikiye değil; üçe ayırmıştır. Ona göre Kafkasya birincisi Don ve İdil Nehirleri arasında kalan bozkırları kapsayan, önemli bir tarım potansiyeline sahip "Bozkır Kafkasya'sı" veya kuzeydeki "Bozkır Bölgesi"; ikincisi "Büyük Kafkas Dağları" Bölgesi ve sonuncusu da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı içine alan "Transkafkasya" veya "Küçük Kafkaslar" Bölgesidir.⁹ Fakat bu adlandırmalar, bulunan yerlere göre değişiklik gösterebileceği göz önüne alınması gerektiği için Güney Kuzey Kafkasya gibi genel adlandırmaların kullanılmasını daha doğru bulmaktayız.

Kafkasya coğrafi konumu, iklimi ve bitki örtüsüyle yaşamak için cazip bir bölgedir. Kafkas Dağlarının yanı sıra nehirleri ve gölleri açısından da tarihi bir öneme sahiptir. Özellikle Kuban Nehri ve çevresi eski dönemlerden beri önemini korumuştur. Kuban nehri, bulunduğu bölgeye de adını veren nehir Rion, Kür ve Terek Nehirleri ile bölgenin dört büyük nehri arasında sayılmaktadır. Hurzuk, UluKam ve Uç-Kulan adlı kolları, başlangıcını oluşturduğu Kuban'ın düzlüğe çıktığı dar geçidin önünde kendisi ile birleşmektedir. Diğer akarsu kollarının da karıştığı Kuban Nehri, dağ geçitlerini aştıktan sonra, bozkırdan batıya doğru akmaktadır. Kuban'nın önemli kollarından birisi Azak Denizine; diğer kolu ise Karadeniz'e dökülmektedir. Bu coğrafi konumundan dolayı Kuban havzası en azından Kalkolitik devirden başlamak üzere eski kültürlerin ortaya çıktığı bir coğrafya olmuş ve böylece Aşağı Kafkasya'da çeşitli kültürler oluşmuştur. Bölgenin en önemli göllerinden birisi olan Urmiye Gölü kendisine dökülen Acı Çay'ı ve Cıgatu gibi nehirleri Hazar Denizine dökülen Kızıl-Özen'i, bölgedeki yüksek dağları, delmiştir. Aras Nehri ise Mugan bölgesine

---

⁷ Tunç, **a.g.t.**, 8.

⁸ Özey, (Kitap Tanıtımı), 5.

⁹ Ayan, **a.g.m.**, s.22.

gelinceye kadar, güneyde Karaca dağ ile kuzeyde Kara dağ arasındaki dağlık alanda akmaktadır. Azerbaycan'ın kuzeyinde, Karabağ havalisi ile Kafkas silsilesi hariç bu iki sıra dağa dayanan aşağı Kür ile Aras'ın ova ve delta bozkırları bulunmaktadır. Kafkasların gerek aşağı gerekse yukarı bölgeleri milattan sonraki dönemlerde de önceki dönemlerde de iklimi, bitki örtüsü, akarsuları, ovaları, yaylak ve kışlak hayatına imkân veren coğrafi kesimleriyle çeşitli toplulukların hayatını sürdürdükleri bir kültür coğrafyası olmuştur.¹⁰

Coğrafi özellikleri Kafkasya'ya farklı artılar katmıştır. Kafkas Sıradağları aynı zamanda Avrupa sınırının da güneydoğu bölümünü oluşturmaktadır. Kafkasya ayrıca Asya, Avrupa, Afrika içerisine sokulmuş ve birbirine bağlı iç denizlerin meydana getirdiği bir su yolunun doğu ucunu da oluşturmaktadır. Bu su yolunun, Akdeniz, Ege Denizi, Marmara Denizi, Boğazlar, Karadeniz ve Azak Denizinden oluştuğu görülmektedir. Kafkasya su yollarının dışında Avrasya ekseninin merkez bölgesindedir. Bir taraftan Karadeniz ile tüm Akdeniz ve Avrupa ülkelerine doğrudan doğruya yönelen, diğer yandan İran'a, Hindistan'a ve tüm Asya'nın içlerine açılma olanağı sağlayan Hazar Denizi arasında bir bağlantı noktası konumundadır. Bütün bu özellikleriyle beraber Kafkasya, aynı zamanda kuzey-güney, doğu-batı yönlerindeki ana yolları, giriş-çıkışları, tarihî kavimler kapısını gözlemleyen geniş bir bölge; doğal, aşılamaz, fethedilemez bir kale konumundadır.¹¹

Coğrafi özellikleri ve konumu bakımından Kafkasya bölgesi aynı zamanda önemli ve büyük ticaret yollarının kavşağında, kesişiminde bulunmaktadır. İlk çağlarından beri var olan doğu ile batı arasındaki ticaret yolları; yani Kuzey İpek yolu ve Kürk yolunun önemli bir kısmının buradan geçmesi, bölgenin önemini daha da artırmıştır. Bölgenin önemli yerlerinde kurulmuş olan Berde, Tiflis, Babü'l- Ebvâb (Derbent) vb. gibi büyük şehirler hem üretimde rol oynarken hem de bölge ticaretinin gelişmesine yardımcı olmuştur. Bu şehirler siyasi ve askerî yönden merkez teşkil ettiği gibi zamanla birer ticari merkez hâline gelmişlerdir.¹²

Kafkasya'nın ticari önemi ile ilgili eski yazarlar bize çok değerli belgeler bırakmışlardır. Bugün bildiğimiz coğrafyanın tersine eski zamanlarda Asya kıtasının bir parçası olan Avrupa'nın sınırı Don Nehrine kadardır. Böylece Kuzey Kafkasya bozkırları bu bölgeden başlamaktadır. Bölgede yaşayanlar ise konargöçer bir hayat tarzını benimsemişlerdir. Bölgenin düz olmasından ve yağmurun yeterli miktarda yağmamasından

---

¹⁰ Tunç, **a.g.t.**, s.12.

¹¹ Tunç, **a.g.t.**, s.11.

¹² Tunç, **a.g.t.**, s.7, 10,11.

dolayı yoğun bir nüfus yoktur. Ticaret ve yağışın azlığından dolayı tarımın yapılamaması bölgedeki ahaliyi konargöçer bir hayata mecbur etmiş olabilir. Temel ihtiyaçların dışında gündün güne artan başka ihtiyaçlar, bölgedeki konargöçer halkların dünya ticaret sistemine girmelerine ve orada etkin rol oynamalarına sebep olmuştur. Kafkasya'da da diğer yerlerde olduğu gibi kara ticareti, deniz ticaretinden daha önce başlamıştır. Kafkasya vasıtası ile Asya'dan Avrupa'ya ve Avrupa'dan Asya'ya ticaret kervanları geçmiştir. Deniz yollarının keşfedilmesinden önceki asırlara ait Kafkasya madenî mamullerinin diğer coğrafyalardan önce çıkarıldığını; hatta çok eski zamanlardan beri mevcut olduğunu, burada yer alan bakır, çinko ve diğer madenî eşyalar açık bir şekilde göstermektedir. Büyük Kafkas dağ silsilesinin bütün kuzey yamaçlarında, eski zamanların bıraktığı maden ocaklarının artıklarının olması, diğer yerlere madenî eşyaların kara ticaretinin yapıldığını da göstermektedir.¹³

Kafkasya'da konargöçer halkın yanı sıra çiftçilerin de yaşadığı bilinmektedir. Kuzeyde tarımla uğraşanlar daha sonra Doğu Roma İmparatorluğuna dâhil olan deniz kenarlarında yaşayanlardır. Kuban gibi diğer büyük nehir vadilerinde yaşayanlar da tarımla uğraşmışlardır. Ünlü coğrafyacı Strabon; Kafkas Dağlarının kuzey eteklerinde yaşayan Amazonların çobanlık; yani konar-göçerlikten hariç ziraat ve bağcılıkla da uğraştıklarını bildirmiştir. Güney Kafkasya'da Kalkida, İberya ile Albanya'nın bir kısmında halk ziraatla uğraşmıştır. Kuzey Kafkasya'ya göre Güney Kafkasya'nın zengin coğrafyası ziraata çok daha uygundur. Eski Yunan yazarı Homeros ünlü eseri "*İlyada ve Odise*"de bu toprakların verimliliğinden söz etmiştir. Ünlü Coğrafyacı Strabon da bu toprakların senede üç; hatta daha fazla mahsul veren zengin topraklar olduğundan bahsetmektedir. Antik Yunan ve Roma müellifleri ziraatın yanı sıra Kafkasya'daki arıcılık ve bağcılıktan da sıklıkla bahsetmişlerdir.¹⁴ Avcılıkla elde edilen hayvan derileri ve kürkleri Kafkasya'daki tür çeşitliliği açısından ne kadar zenginliğinin olduğunu kanıtlamaktadır. Kafkasya balıkçılık açısından da zengin bir bölgedir. Balıkçılık bilhassa bugünkü Azak Denizi sahillerinde toplanmıştır.¹⁵

Kuzey Kafkasya'da da muhtelif su ve kara ana yolları kuzeye doğru uzanmaktadır. Bu yollar da Hindistan'a ve Doğu Asya'ya gitmekle beraber daha çok Doğu ülkeleriyle ticari ilişkileri sağlamıştır. Bu yolların Taman yarımadasıyla Don Nehrinden Tanais'ten ibaret olan deniz sahillerindeki ilk başlangıç bölgesini Yunan kolonileri teşkil etmiştir. Ticaret

¹³ Havjoko,C.A. "Kafkasya'nın Ticaret Tarihi (The Trade History of Caucasus)", <https://epdf.tips/kafkasyanın-ticaret-tarihi-the-trade-history-of-caucasus.html>, s.17.

¹⁴Havjoko, C.A. **a.g.y.**, 11.

¹⁵Havjoko,C.A. **a.g.y.**, 17.

malları, Kuban ve Don nehirleri veya kara yoluyla İdil'e, Özi'ye ve daha kuzeylere sevk olunmuştur. Don Nehri ise Maniç, Kuma nehirleri ve Hazar Deniziyle birleşmektedir. Hazar Denizine çıktıktan sonra ticaret malları, Kür-Hazar Ceyhun üzerinden doğuya doğru geçirilmiştir. Bu ticaret yollarından kuzeydeki ana hattın önemi, güneydekine nispeten daha büyüktür. Bu itibarla, İtalyan kolonistleri ve Altın Ordu devirlerinde de bu yol kendi önemini korumuştur. Bu iki temel harici ticaret yolu, kara ve su, Kafkasya'yı kuzeyden güneye ve güneyden kuzeye doğru ayrılan dâhili kara ticaret yoluyla tamamlamıştır. Bu yollardan biri Büyük Kafkas dağ silsilesi ortasındaki Daryal Geçidinden; diğeri de Hazar Denizi sahili boyunca Derbent'ten geçmiştir. Karadeniz sahili dağlık ve karadan geçilmesi zor olduğu için önemli bir rol oynamamıştır. Hariçte deniz ticaret yollarının keşfinden sonra dâhi kara yollarını deniz yollarına tercih eden tüccarlar sayesinde bu yollar, önemlerini yine kaybetmemiştir.¹⁶

Sonuç olarak, eski çağlardan bu yana çoğu halk Asya ile Avrupa'yı birbirine bağlayan bir köprü vazifesi gören veya birinden diğesine gerçekleştirilmek istenen saldırılara karşı doğal bir set vazifesi gören Kafkasya'yı ellerinde tutmak istemiştir.¹⁷ Bunun içinde Kafkasya hem milattan önce hem de milattan sonra birçok mücadeleye sahne olmuş ve birkaç kez el değiştirmiştir. Ayrıca tarihsel araştırmalarla eski ve ilk uygarlıklar için Kafkasya Ural Dağlarıyla beraber bir giriş, bir kapı görevi görmüş; demirin ilk kullanıldığı yerlerden birisi olmuştur. Dahası Kafkasya ticaret yollarının kesişimin de yer aldığı içinde coğrafi ve tarihi açıdan büyük bir öneme sahiptir. Kısacası set ve köprü vazifesini aynı anda yapabilen özel konumuyla Kafkasya hem jeopolitik hem de jeostratejik açıdan tarihi bir öneme sahiptir. Bu doğrultuda da birçok kavime, devlete, iktidar mücadelelerine sahne olmuştur.

Milattan önce 8-6. yüzyıllarda Karadeniz'den Kafkasya'ya uzanan Antik Yunan kolonileri döneminde Karadeniz, önemli su yollarından biri olarak, Kafkasya'yı Doğu ülkelerine bağlanan bir ticaret yolu hâline getirmiştir. Diğer en çok kullanılan ticaret yollarından biri de Avrupa'dan Hindistan'a uzanan ana yoldur. Bu yol da Antik Yunan ticaret kolonileri döneminde Karadeniz'den Kafkasya'ya gelen gemilerin Kür Nehrinden, Ceyhun Nehrine; oradan Belh yoluyla Hindistan'a kadar uzanan önemli bir ticaret yoludur. Ayrıca Doğu Asya'ya giden bir kolu da Hindistan yoluyla Asya'dan Kafkaslara oradan Avrupa'ya ihracat yapılmasını sağlamıştır. Roma döneminde bu dış ticaret yolu çok fazla

---

¹⁶ Havjoko, C.A. a.g.y., s.17.

¹⁷ İzzet, M. Ç.Y. (2009). **Kafkas Tarihi, II: Kafkas Tarihine Ekler, Evrikalarım/Bulduklarım**, Türkçeleştirilen; Erdinç, D. Ankara. Kafdav Yay., s.1.

kullanılmıştır. Tüm bunların yanı sıra Kuzey Kafkasya'daki muhtelif su ve kara yolları da Hindistan'a, Doğu Asya'ya ve Kuzey ülkelerine kadar ticareti oluşturmuştur.¹⁸

Bulunduğu korunaklı, bir o kadar da geçiş kolaylıklarına sahip olan Kafkasya iklimi ve jeostratejik konumuyla Kafkasya halklar tarafından cazip bir göç merkezi haline gelmiştir. Asya'dan Avrupa'ya birçok dönemde Kafkasya göçler almıştır. Türkistan'dan iki yol vasıtasıyla göçler olmuş; Türkler de dahil olmak üzere Kuzey İpek yolunu izleyen kavimler göçlerini önce Kafkaslara ulaşılarak buradan da batıya doğru yayılarak yapmıştır.¹⁹

Kafkasya bölgesi milattan önceki ve miladi yıllarda Türkistan'dan ve diğer bölgelerden göçler almıştır. Jeopolitik-stratejik konumu, tarıma elverişli iklimi, kale konumundaki korunaklı alanı ve ticari avantajları bölgeyi cazibe merkezi haline getirmiştir. Türklerin ikinci vatanı olarak da adlandırılan Kafkasya ve Karadeniz kıyıları Türklerin ve Türkistan menşeli kavimlerin uğrak bölgesi olmuştur. Türklerin nüfus yoğunlukları milattan önce ve miladi yüzyıllarda Türkistan'dan Rusya'nın batısına, Çin'in kuzeyine ve Hindistan'ın kuzeyine kadar yayılmıştır. Fakat bu yayılma Türkistan'dan önce Kafkasya'ya ve Karadeniz kıyılarına ulaşmıştır. Oradan diğer bölgelere yayılmıştır.²⁰

Tez çalışmasının temel amacı, milattan önceki yüzyıllardan başlayarak Hazar Kağanlığının yıkılışına kadar Kafkasya bölgesinin stratejik, jeopolitik, tarihi önemi üzerinde durmak ve bölgede süregelen iktidar mücadelelerini anlatmaktır. Kafkasya Asya kıtasını Avrupa kıtasına bağlayan bir köprü vazifesinin yanında ayrıca korunaklı sağlam bir kale konumundadır ve ticari yollara bağlantılı olması açısından da birçok büyük devletin hakimiyeti için kıyasıya mücadele verdiği bir bölgedir. Kafkasya bölgesindeki mücadeleler Hazar-Arap-Doğu Roma gibi büyük güçlerin ilişkileri çerçevesinde ortaya koyulması amaçlanmıştır. Bu çalışmada Hazar Kağanlığı öncesi ve Hazar Kağanlığı döneminde üç büyük gücün ve üç büyük dinin temsilcilerinin Kafkasya hakimiyetini ele geçirmek için verdiği mücadeleler Kafkasya'nın o dönemdeki siyasi sınırları jeopolitiği incelenmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmasının birinci bölümünde milat öncesi ve miladi yıllarda Kafkasya bölgesindeki mücadeleler bölgeye hakim olan devletlerin ilişkileri vasıtasıyla anlatılmaya çalışılmıştır. Kafkasya bölgesine hakim olmanın sebebini, hızla değişen dengeleri tarihsel

---

¹⁸ Havjoko,C.A. a.g.y., s.19.

¹⁹ Koca,S.(2002).“Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara,Yeni Türkiye Yay., 2002, C: 1 ,s. 994.

²⁰ Togan, Z. V. (1981). **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, Enderun Yay., s.7.

kronolojiyi esas alınarak anlatılması amaçlanmıştır. Tezin ikinci bölümünde Kafkasya’da büyük bir İmparatorluk kurmuş olan Hazar Kağanlığı bölge tarihiyle bağlantılı olarak incelenmiştir. Bu anlamda bölge tarihi bütünlüğü göz önüne alınarak Hazar Kağanlığının başta Kafkasya bölgesi olmak üzere faaliyetleri anlatılmıştır. Üçüncü bölümde ise İslamiyet’in doğması ile fetih hareketlerine girişen Arapların Kafkasya bölgesindeki faaliyetlerini Hazarlarla olan ilişkileri bağlamında açıklanmıştır. Dördüncü ve son bölümde ise çok eski tarihlerden beri Kırım’daki mülklerinin kalesi konumunda olan Kafkasya’yı hamisi olarak bulunduğu Kafkas halklarının da bir kapısı olarak gören Doğu Roma ile bölgede büyük bir İmparatorluk kurmuş olan Hazar Kağanlığının ilişkileri anlatılmıştır. Dahası bölgeye yeni gelen Peçenekler, Ruslar; Oğuzlarla Hazarların mücadeleleri ele alınmış ve Hazar Kağanlığının yıkılma sürecinde bölgedeki olaylar değerlendirilmiştir.

Tez çalışmasının ortaya çıkarılmasında Şaban Kuzgun’un “Türklerde Yahudilik ve Doğu Avrupa’da Yahudilerin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri” adlı eseri, Osman Karatay’ın “Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler” adlı eseri, İbrahim Kafaoğlu’nun “Türk Milli Kültürü”, Türk Dünyası El Kitabı cilt; 1’de yer alan iki makalesi ve Ramazan Şeşen’in “İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri” adlı eseri kullanılmıştır. Ayrıca bu konuyla ilgili olarak Kalankatlı Moses, Peter Golden’in çalışmaları, Kafkas Tarihi ile ilgili kaynaklar da taranarak kullanılmıştır. Tezin konusu çok yönlü düşünölmeye uygun olduğu için konuyla ilgili birçok değerli tez çalışması yapılmıştır ve bu çalışmaların bazıları incelenerek, değerlendirilerek çalışmanın oluşturulmasında temel alınmıştır. Bu konuya yakın olarak Zekiye Tunç’un “Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı” ve Altay Tayfun Özcan’ın “Hazar Hakanlığı ve Bizans İmparatorluğu İlişkileri” adlı tez çalışmalarını yapmışlardır. Bu çalışmada isimleri geçen tezler sıkça kullanılmıştır. Fakat Zekiye Tunç’un ve Altay Tayfun Özcan’ın tez çalışmaları kendi konularına özgü olarak yapılmışlardır. Bu tez çalışmasında ise Kafkasya bölgesinde yaşanmış olan mücadeleler bütüncül ve üç büyük gücün ilişkileri ışığında izah edilmeye çalışılmıştır.

2. HAZAR DÖNEMİNE KADAR KAFKASYA

2.1. Milattan Önceki Yüzyıllarda Kafkasya'daki Mücadeleler

Bölgedeki göçlerle mücadeleler birbirine uyumlu bir şekilde; ancak MÖ 9. yüzyıldan itibaren açıkça takip edilebilmiştir. Net olmayan bilgilere göre ise MÖ 15. yüzyılda; hatta belki de daha öncesinde Kafkasya bölgesine göçler olmuştur. Göçlerle gelen yeni konar-göçerler bölgede bulunan yerleşik veya diğer konar-göçer kitlelerle mücadeleye girişmişlerdir. Böylece Kafkasya bölgesi birtakım güçler arasındaki hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur.

Kafkasya bölgesindeki mücadelelerde adı bilinen ilk konar-göçer kavim Kimmerler olmuştur. Ama Kimmerler dönemi öncesinde ve Kimmerler döneminde bölgede bulunan diğer yerleşik veya konar-göçer devletler arasında birtakım mücadeleler meydana gelmiştir. Bu bölümde “*mücadelelerde bulunan devletler veya kavimler; bu kavimler arasında geçen mücadelelerin sebepleri*” açıklanacaktır.

2.1.1. Asurların ve Urartuların Faaliyetleri

MÖ 9-8. yüzyıllarda Mısırlılar, Suriye içinde Kafkasya ve Anadolu kavimlerini kuzeye doğru sürerken, Antik Yunanlılar da Karadeniz kıyılarında koloniler kurmaya çalışmıştır. Bu dönemde Anadolu'nun batı kısmında Lidil, Minyeri, Kari ve Pelaj Antik Yunan Krallıkları; Kafkasya'da, Ermenistan'da ve Anadolu'nun ortasında bölük bölük güçsüz kavimler bulunmaktadır.²¹ Bunlara ek olarak Pelajların yeni istilasına uğramış kavimler ise Kafkaslarda bulunan Hattiler'e doğru; yani doğuya doğru genişleşmişlerdir.²² Dönemin karışık durumunu değerlendiren Asur kralları da sınırları genişletmiştir. Asurların MÖ 1270'de Babil'i işgal ettiği dönemde Hattiler ise Kafkas kavimleri üzerindeki egemenliklerini tamamen kaybetmiştir. Bölgedeki egemenlik MÖ 9. yüzyıldan önce Taballar'a sonra Muşhiler'e geçmiştir. Asur kralları istila hareketlerini kuzeye doğru sürdürmüştür. Van çevresinde Asur kralları Urartularla mücadele ederken; bu esnada Babil özgürlüğünü geri kazanmış, Asur krallarının kuzeye doğru istilalarını durdurmuştur. Bu sayede Kafkas halkları da yitirdikleri özgürlüklerini geri kazanabilmiştir.²³

²¹ İzzet, M. Ç.Y. (2009). **Kafkas Tarihi, II: Kafkas Tarihine Ekler, Evrikalarım/Bulduklarım**, Türkçeleştiren; Erdinç, D. Ankara. Kafdav Yay. s.137; McNeill, W. (2008). **Dünya Tarihi, Türkçeleştiren: Şenel, A.**, Ankara, İmge Yay., 2008, s.400.

²² İzzet, a.g.e., s.137.

²³ İzzet, a.g.e., s.138.

MÖ 857’de Salman-Asar, Asur tahtına geçmiştir. Tahta geçer geçmez ilk seferini Suriye taraflarına yapmıştır. ²⁴ Salman-Asar’ın Suriye taraflarında bulunduğu esnada Anadolu ve eski Ermenistan’da Nairi kavimleri Asur’a karşı birleşik bir güç oluşturma çabasında olmuşlardır. Asur’a karşı girişilen ittifak gerçekleşmemiştir. Durumu izleyen Asur kralı Salman-Asar bunlar üzerine yürümüş; ancak öncesinde Urartu kralı Arami’nin önemli yerlerini ele geçirmiştir. Asurlular Urartulardan sonra Kafkaslara ilerlemiştir.²⁵ Asurlular MÖ 835’te Tabal ülkesini istila etmiştir. Güney Hattileri de burada sona ermiştir. Çünkü MÖ 9. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Kafkasya’nın güneyinde Urartuların varlıkları hissedilmiştir. Bu dönem Herodotos’a kadar karanlık içerisinde kalmıştır. Kafkasya kavimlerinin Van, Ağrı ve Erzurum yörelerinden ne zaman ve nasıl geldikleri bilinmemektedir.²⁶

Urartular MÖ 9-7. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu Bölgesi’nde önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Onların yayılma alanında Doğu Anadolu’nun kuzey ve kuzeydoğusu ile Güney Kafkasya bölgeleri bulunmaktadır. MÖ 2000 yılından itibaren Türkistan’dan göç etmiş Kimmerler ve onları takip eden İskit boyları MÖ 9. yüzyıla kadar Asya bozkırlarında ve Kafkasya’da ve Batı Asya’da görülmüşlerdir.²⁷ Asur’un dışında bölgede Urartular da faaliyet göstermiş ve mücadelelerinde zaferler kazanmıştır. Menua Kitabesi bu zaferlerin delilidir. Menua döneminde Urartu orduları kuzeyde Erzurum’a kadar ilerlemiş, Aras Nehri’nin kuzeyindeki bölgeleri de ele geçirmişlerdir. Bundan sonra Aras Nehri ile Ağrı Dağı arasındaki bölge, Urartu Krallığı sahasını teşkil etmiştir. Kral Menua’dan sonra Urartu tahtına çıkan oğlu 1. Argiştı (MÖ 790-765) babasının yolundan gitmiştir. Kral Argiştı’den kalan kitabelerden öğrenildiğine göre Argiştı, Malatya Krallığı ile öteki Hatti krallıklarına karşı savaşmak zorunda kalmış, kuzeyde Aleksandropol ve Erivan ile Gökçe Göl civarındakilerin üzerine de asker göndermiştir. Bunlardan hariç Argiştı, Urmiye Gölü sahillerindeki Persua ve Manna ülkeleri ile de mücadele etmiştir.²⁸ Bunların yanında MÖ 7. yüzyıldan itibaren Antik Yunan kolonileri de görülmüştür. Söylentilere göre Yunanlıların başlangıçta “konuksevmez” koloniler kurulduktan sonra “konuksever” adını verdikleri Karadeniz kıyılarında birçok Miletoslu dolaşmıştır.²⁹

²⁴İzzet, a.g.e., s.140.

²⁵ İzzet, a.g.e., s.140.

²⁶İzzet, a.g.e., s.142; Akyüz, F.,Toptaş, K.(2018). “Yeni Asur Döneminde İstihbarat Ağı”, **18.Türk Tarih Kongresi Özetler Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.918.

²⁷ Özgül, O. (2018). “Urartu’nun Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler”, **18.Türk Tarih Kongresi Özetler Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.56.

²⁸Memiş, E. (2010). **Eskiçağda Türkiye Tarihi**, Bursa, Ekin Basım Yay., s.197.

²⁹ Diakov.V., Kovalev. S. (2010). **İlkçağ Tarihi**, Türkçeleştiren: İnce,Ö., İstanbul, Yordam Yay., s.275.

MÖ 6. yüzyılın ilk yarısında batı kıyılarında, Tuna'nın ağzının güneyinde İstria, Tomis (Köstence) ve Apollonia kolonileri kurulmuştur. MÖ 6. yüzyılda Özi'nin haliçinin sağ kıyısında Tyras (bugünkü Akkerman-Bielgorod) ve başta Kerç Boğazının iki yakası da olmak üzere gelecekteki Bosphoros Krallığının kentleri kurulmuştur. 150 yıl içinde (6-5. yüzyıllar) Yunan koloniciliğinin üç önemli merkezi Karadeniz'in kuzey kıyılarında kurulmuştur. Bu dönemde Yunanlılar; daha sonrasında ise Romalılar tarafından idare edilen koloniler vasıtasıyla Karadeniz ve Kafkasya bölgelerinde birçok mücadele olmuştur. Bu mücadelelerin temel sebebi ise kolonilere ve ticaret yollarına hâkim olma mücadelesidir. Bölge sahip olduğu özel konumundan dolayı Türkistan ve Avrupa üzerinden birçok göç almıştır. Buraya ilk bilinen göç Türkistan menşeli olan Kimmerler tarafından gerçekleştirilmiştir.

2.1.2. Kimmerler

Asya bozkır kuşağının batı kısmında bilinen ilk göçebe kavim Kimmerlerdir. Kimmerler MÖ 12-8. yüzyılları arasında Karpatlardan başlayarak, Kafkasya'ya uzanan bozkırları hâkimiyetleri altına almışlardır.³⁰ Kimmerler Türkistan içlerinden güney yoluyla Kafkasya'ya gelmişlerdir. Yani bahsedilen bölge bozkır bölgesinin batısıdır. Karadeniz'in kuzeyinde Hazar Denizi ve Tuna Nehri arasındaki bölgede MÖ 8. yüzyılın başları ve MÖ 8. yüzyıllar ortasında bilinen kavim daha sonraki yıllarda Kimmerler olarak adlandırılmıştır.³¹

Tevrat'ta "Gomerler" Antik Yunan kaynaklarında "Kymmerioi/Kymmerios" adıyla tanımlanan Kimmerleri, Asurlular "Gimirrai" olarak adlandırmıştır. Urartular ise Kimmer ve İskitleri "İşqigulu" adıyla tanımlamaktadır. Kimmerleri eskiçağın yazarları, Güney Rusya'nın ilk sakinleri olarak göstermektedir. Homeros'un "*Odise*" adlı eserinden de öğrenildiğine göre Kimmerler, "*Oldum olası bol sis ve bulutlarla örtülü bir ülke*" olan Kırım yarımadasında yaşamışlardır. Ayrıca Kırım adının da Kimmer'den türediği düşünülmektedir. Bölgedeki Kimmer etkisi bölgeye verilen isimlerden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Kırım'daki Antik Yunan kolonileri olan Kimmerikum, Kimmeris, Kimmerike gibi yerleşim yerleri ve yer adları Kimmerlerin bu topraklarda nasıl tam egemenlik sağladıklarını açıkça göstermektedir. Yine eskiçağda Kerç Boğazına, "Bosporus Kimmerius"; yani "Kimmer Boğazı" adı verilmektedir. Kimmerler bölgede MÖ 2000

³⁰ Vasary, I. (2007). **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Türkçeleştiren: Doğan, İ., İstanbul, Ötügen Yay., s.43.

³¹ Durmuş, İ. (2015). **İskitler**, Ankara, Akçağ Yay., s.35-36.

başlarına kadar bulunmalarına rağmen adlarının yazılı kaynaklarda geçmesi MÖ 8. yüzyıldan itibaren başlamaktadır.³²

Kafkasya’da Kimmerlerin dışında MÖ 9. yüzyıla kadar Kuzey Hattilerinden de bahsetmek mümkündür. Ama Kuzey Hattilerinin Kafkasya’da karışmasından sonra onlar hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Hattilerle ilgili net bilgiyi MÖ 4. yüzyıla kadar yaptığı geziyi notlarıyla anlatan Herodotos vermiştir.³³

Kimmerler MÖ 8. yüzyıla kadar bölgede varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Fakat MÖ 8. yüzyılın sonlarında Türkistan’dan gelen Tevrat’ta Aşkenazlar, Asur vesikalarında Aşguzailer denilen İskitlerin saldırısına uğrayarak yerlerinden oynatılmışlar ve Kafkaslar üzerinden merkezi Kafkasya’daki Daryal geçidini ve Oset geçitlerini takip ederek günümüzdeki Gürcistan düzlüklerine ulaşmışlardır. Kimmerler bölgeye geldikleri zaman bölgenin siyasi durumunu alt üst ederek bölgeyi baştan sona değiştirmiş ve Karadeniz sahillerine hâkim olan Kolhis Krallığının yıkılmasına sebep olmuştur. Bölgenin iç kesimlerinde ise Kimmer ve sonrasında İskit akınlarına karşı duramayan halk, dağlık bölgeye çekilmek zorunda kalmış, Gori yakınlarındaki dağlık bölgede ilk şehirlerini kurmuşlardır.³⁴

Herodotos İskit akınlarından kaçan Kimmerlerin ülkesi hakkında şunları söylemiştir: *“Kimmeria denilen bir bölge vardır. Kimmerler İskitlerden kaçarken Asya’dan geçmişler ve Kerson’da bugün Sinop’lu Yunan kolonilerinin oturdukları kentleri kurmuşlardır.”*³⁵ Kimmerler daha sonra Kafkaslar üzerinden ilerlemeye devam etmiştir. Bölgede durulmayan Kimmer ilerlemesinin sebebi İskitlerin onları takip etmeleri olmuştur. Kimmerleri takip eden İskitler Kafkasları doğudan dolaşmışlar, Hazar Denizi kıyılarını takip ederek Derbent’i; yani Demirkapı geçidini geçerek Azerbaycan’a ve İran’daki Med topraklarına kadar ulaşmışlardır.³⁶ Hatta İskitler, 7. yüzyıl sonunda eskiden Kimmerlerin yaşadığı tüm bölgeyi kontrol altına almışlardır.³⁷ Kimmerler ise Kafkaslardan Doğu Anadolu’ya girerek Urartu sınırlarına kadar gitmişlerdir. Kimmerler geldikleri bölgelerde ilk Urartular olmak üzere sırasıyla Asurlular, Frigler ve Lidyalılarla mücadele etmişlerdir.³⁸

³²Tunç, Z. (2010). **Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı**, Fırat Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Diyarbakır, s. 21.

³³ İzzet, a.g.e., s.112.

³⁴ Tunç, a.g.t., s.22.

³⁵ Herodotos. (2002). **Herodot Tarihi**, Türkçeleştiren: Ökmen,M., İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay., s.204.

³⁶ Tunç, a.g.t., s.23.

³⁷ Vasary, I. (2007). **Eski İç Asya’nın Tarihi**, Türkçeleştiren: Doğan,İ., İstanbul, Ötüken Yay., s.45.

³⁸ Çay,A., Durmuş, İ.(2002). “İskitler”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara Yeni Türkiye Yay., C:1, s.228.

Kimmerlerin sınırlarına geldiği esnada Anadolu'nun doğusunda Urartular vardır. Bunlar MÖ 8. yüzyılın ortalarında bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a kadar; diğer taraftan Kafkaslara kadar uzanan büyük bir devlet olmuştur. Urartu Devletinin sınırları Doğu Anadolu'da Van Gölü'nden başlayarak İran'daki Urmiye Gölü arasındaki topraklardır. Kimmerler Anadolu'ya girince ilk olarak Urartular üzerine yürümüşlerdir.³⁹

Urartu kralları 1. Argiştı (MÖ 785-760) ve 2. Sarduri'ye (MÖ 760- 730) ait bazı yazıtlarından anlaşıldığına göre; Kimmer göç ve istilasından takriben 50 yıl kadar önce Çıldır ve Gökçe Göl arasındaki ülke "*İş-qi-gu-lu ülkesi*"dir; yani Kimmerlerle Urartular komşu duruma gelmişlerdir. Kimmerlerin bölgede genişlemesiyle MÖ 8. yüzyılın sonları ve M.Ö 7. yüzyılın başlarında Asur sınır bölgesinde de önemli değişiklikler olmuştur. Asur kralı Sargon ve halefleri, Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur nüfuz bölgesinden çekilmişlerdir.⁴⁰ Urartu Devleti Kimmer saldırıları karşısında büyük sarsıntılar geçirmiştir. Urartu Kralı 2. Rusa (MÖ 685-645) ise akıllıca bir politika izlemiş ve Urartu topraklarında ilerlemekte olan Kimmer boyları ile anlaşarak diğer düşmanı Asur'a karşı ittifak yapmıştır. Urartular ile Kimmerler arasındaki ittifak meyvelerini vermeye başlamıştır Asur sınırlarında Kimmerlerle yapılan bir savaşta Asur Kralı 2. Sargon hayatını kaybetmiştir.⁴¹ Asur kralı Asurbanipal tahta geçer geçmez, Kimmerlere karşı ilk savunma tedbirlerini aldırmıştır. Bu devirde Kimmerler Kür çayının başladığı arazilerde bulunup Urartu ile sınırı olan ve Urartulara vergi veren Quriane ülkesinin kuzeyinde yerleşmişlerdir. Kimmerlerin anavatanı Donetz'deki bozkırlardır. Urartu Kimmer mücadelesi sonucunda artık Urartu Kralı 2. Rusa'nın müttefiki olan Kimmerler göç yönünü batıya çevirmiş ve böylece Urartu Devleti de çökmekten kurtulmuştur.⁴²

Kimmerler yolunu Anadolu'nun içlerine doğru çevirmişlerdir. Kimmerler Kafkasya'dan Anadolu'ya geçiş sürecinde Kafkasya'da bulunan yerleri İskitlere terk etmişlerdir. Kimmerler'in Asur'un başına dertler açmaya devam ettikleri zamanda İskitlerden bir grup ya Seyhun'a ya da İdil nehirlerinin karşı tarafına geçmek ve oradan Kimmerlerin bulunduğu Güney Rusya'ya girmek suretiyle burayı zapt etmişler; bu arada başka bir grup da Demirkapı; yani Derbent Geçidinden dönerek Urmiye Gölü sahillerine kadar ileri hareketlerine devam etmişlerdir. Ayrıca İskitler tarafından sürülmeye devam

³⁹ Durmuş, **a.g.e.**, s. 95, Memiş, **a.g.e.**, s.184, Tunç, **a.g.t.**, s.22, Akyüz, F.,Toptaş, K. (2018). "Yeni Asur Döneminde İstihbarat Ağı", **18. Türk Tarih Kongresi Özetler Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.918.

⁴⁰ Tunç, **a.g.t.**, s.24-25; Durmuş, **a.g.e.**, s.95.

⁴¹ Tunç, **a.g.t.**, s.23-24.

⁴² Durmuş, **a.g.e.**, s.95; Tunç, **a.g.t.**, s.22.

edilen Kimmerlerin batı göç kolu Avrupa içlerine kadar yayılmıştır. İskitler ise Kimmerlerin ardından Kafkasları doğudan dolaşarak, Hazar Denizi kıyısını takiben Derbent- Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a, daha kapsamlı bir tabirle Batı Asya'ya doğru dalgalar halinde akmaya başlamıştır.⁴³

2.1.3. İskitler

Kavimlerin tarih sahnesine çıkışlarında göçlerin büyük etkisi olmuştur. Bu göçlerin büyük bir kısmı Asya içlerinden yapılmıştır. Asya'nın iç kısmı Türklerin ana vatanı olarak kabul edilmektedir. Burası doğuda Kadırgan Dağlarından, batıda Ural Dağları ile Hazar Denizine kadar, kuzeyde Sibiry'a'dan, güneyde Çin, Tibet ve İran ülkelerine kadar uzanan oldukça geniş bir sahadır.⁴⁴ Bu bölgenin günümüzde kabul gören adı Türkistan'dır. Türkistan'dan binlerce yıl dalgalar halinde devam eden göçler başlıca iki yoldan olmuştur. Bunlardan biri kuzey yoludur. Bu yol Ural Dağları ile Hazar Denizi arasından ve Karadeniz'in kuzeyinden geçmektedir. Güney yolundan Kafkasları geçmek suretiyle kuzey yoluna ulaşan kavimler de olmuştur. Bu kavimlerin birisi de bozkır bölgesinin batı tarafında yer alan İskitlerdir.⁴⁵ İskit ismine Asur kaynaklarında "İskuza/Asquzai" olarak rastlanmıştır. Asur İmparatorlarından Asarhaddon (MÖ 680- 668) devrine ait vesikalardan Prizma (B)'de Gimirrailer'den ve Aşguzailer'den bahsedilmektedir. Adı geçen kavimlerden Gimirrailer'in Kimmerler, Aşguzailer'in ise İskitler olduğu kabul edilmektedir.⁴⁶

İskit adı Antik Yunan kaynaklarında MÖ 8. yüzyıldan sonra "Skudai" veya "Skuyhai" adıyla geçmektedir. İskit adı ayrıca kaynaklarda "Skythai" olarak da geçmektedir. Çin kaynaklarında "Sai (Sak)" ve Pers kaynaklarında "Saka" adı söz konusu devletin halkı için kullanılmıştır. Özellikle Pers kaynaklarında belirtilen üç ayrı Saka grubu doğuda Mançurya'dan batıda Macar Ovasına ve hatta kuzeyde Kafkaslardan güneyde Mısır önlerine kadar yayılmış bu toplulukların adı olarak ortaya çıkmıştır. İskitler hakkında bilgi veren ve onları üç grupta ele alan en önemli kaynak Pers Kralı Darius'a ait olan "Behistun Kitabesi"dir. Bu kitabeye göre üç Saka grubu vardır. Bunlar "Saka humavarkalar", "Saka tighraudalar", "Saka taradravalı" olarak adlandırılmıştır. Bunların yaşadıkları coğrafya şöyledir: 1- Saka humavarkalar, Fergana ve Kaşkar'ın etrafında yerleşmiştir. 2- Saka tighraudalar, Aral bölgesinde Seyhun'un aşağılarında yerleşmişlerdir. 3- Saka taradravalı,

⁴³ Memiş, E. (2005). **İskitlerin Tarihi**, Konya, Çizgi Yay., s. 42, Tunç, **a.g.t.**, s. 27.

⁴⁴ Durmuş **a.g.e.**, s. 35.

⁴⁵ Togan, Z. V. (1981). **Umumi Türk Tarihine Giriş**, İstanbul, Enderun Yay.s. 20

⁴⁶ Durmuş, **a.g.e.**, s.16.

Kuzey Karadeniz'deki topraklarda, Ural ve İdil bölgesinde yaşamışlardır. Onlar İskitlerdir. Adları ise “Denizin öte yanındaki Sakalar” olarak çevrilmiştir. “İskit” kelimesi Helenistik (MÖ 330-30) ve Roma (MÖ 27-MS 476) dönemlerinde, bütün kuzeydoğu yabancılarını içine alan coğrafi bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷

İskitler doğu kaynaklarında Saka, batı kaynaklarında ise İskit adıyla bilinmiştir. İsimlerinin İskit ya da Saka olduğu konusunun dışında, İskitlerin kökenleri de tartışılmıştır. İskitlerin İrani, Slav, Ural-Altay ırkına mensup olduğuna dair birçok tartışma olmuştur. İskitlerin İran Turan ve Slav kökenli oldukları hakkında makaleler yazılmıştır. Slav ve İran kökenli olduklarını ispatlamak için yazılan birçok makaleyi ve kitabı destekleyecek belge bulunamamış; bundan dolayı bu görüş fazla rağbet görmemiştir. Fakat onların Türklüğünü adları, gelenek görenekleri, dini inançları, sanat anlayışları ve özellikle dilleri açıkça ortaya koymaktadır. İskitler, Doğuda Mançurya'dan batıda Macar Ovasına ve Kafkaslardan da büyük ölçüde Batı Asya'ya yayılan bu kadar geniş coğrafyayı başta Kafkaslar olmak üzere kontrol altında tutan ilk büyük Türk devletini kurmuşlardır.⁴⁸

İskitler hakkında yazılı kaynaklardan birçok bilgi edinilebilir. Aslında bozkırların “*konuşan tarihi*” onlarla başlamıştır.⁴⁹ Herodotos “*Historia*” adlı eserinin 4. bölümünde İskitya'yı ve İskitleri anlatmaktadır. İskitlerin bölgeye nasıl ve nereden geldiklerini; “*İskitler, kuzeybatıdan Kafkasya'ya doğru aniden ilerleyerek ortaya çıkmışlardır*” şeklinde sunmaktadır.⁵⁰ Dahası Herodotos onların bölgeye neden geldiklerini de “*İskitler, kuzey yolundan Kafkas dağlarını sağlarına alarak sapsmışlar, Massagetlerle yaptıkları bir savaşta yenilmişler ve Araxes⁵¹ Irmağını geçerek Kimmerlerin yanına göç etmişlerdir*” ifadeleriyle anlatmaktadır. Herodotos, İskityadan ise “*Skyht'lerin oturdukları yerler eskiden Kimmer'lerinmiş. Bugün de Skyhia'da Kimmer kaleleri vardır. Kimmer boğazı vardır*” şeklinde bahsetmektedir.⁵² Herodotos, İskitya kavimlerini ve kuzeyli komşularını batıdan doğuya ilerleyen hatlar şeklinde ve bu hatların ilerlemesini ise güneyden kuzeye doğru diye tanımlamaktadır.⁵³

İskitler Azak Denizi çevresindeki soydaşları Kimmerleri, MÖ 720 yıllarında Kafkas dağlarının güneyine sürmüşlerdir. MÖ 680 yıllarında da onların peşinden Kafkas dağlarını

⁴⁷ Durmuş, İ. (2013). **Türk Tarihinin Öncüleri**, Ankara, Akçağ Yay., s.36, Tunç, **a.g.t.**, s.30.

⁴⁸ Tunç, **a.g.t.**, s.30.

⁴⁹ Vasary, **a.g.e.**, s.44.

⁵⁰ Memiş, **a.g.e.**, s.39.

⁵¹ Aras ırmağının antik çağdaki adıdır.

⁵² Herodotos, **a.g.e.**, s.52, 204.

⁵³ Vasary, **a.g.e.**, s.44.

aşıp Asurluların sınırlarına dayanmışlardır. İskitler 7. yüzyıl sonunda eskiden Kimmerlerin yaşadığı tüm bölgeyi kontrol altında bulundurmıştır.⁵⁴

MÖ 8. yüzyılın içerisinde Türkistan'dan çıkan İskitler, MÖ 7. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde Kimmerlerin ardından Kafkasları doğudan dolaşarak, Derbent-Demirkapı geçitleri üzerinden Azerbaycan'a ve İran'a; yani Batı Asya'ya dalgalar halinde akmaya başlamışlardır. İskitler Batı Asya'ya akınlarını Kafkasya üzerinden gerçekleştirmiştir. O dönem buranın kuzeyindeki ovalar göçebe birliklerinin güneye doğru hareketleri için bir üs vazifesindedir. İskitlerin Kafkaslar üzerinden Batı Asya'ya inmeleri önemli siyasi gelişmelere sahne olmuştur.⁵⁵ İskitlerin yurtlarından çıkardığı Kimmerlerle Urartularla, Asurlularla ve Perslerle mücadele etmişlerdir.⁵⁶ İskitler hissedilir bir güç olacak şekilde Asur sınırına kadar gelmiştir.⁵⁷

Urartu Devleti, son yarım yüzyıl içinde devamlı mücadele vermek zorunda kaldığı büyük rakibi Asur ile yaptığı savaşlar ve hemen ardından Kafkaslar üzerinden gelen Kimmer akınları sebebiyle çeşitli yörelerde çok miktarda toprak ve insan kaybına uğramıştır. Aynı devirde ortaya çıkan ve Asur hudutlarını tehdit eden İskit tehlikesi ise Urartuları sadece kısa bir müddet için de olsa Asur tehlikesinden uzak tutmuştur. Üstelik, 2. Sargon'dan sonra Asur, kuzey politikasını gevşetmiş, Batı'ya ağırlık vermek zorunda kalmıştır. Bir nevi Kafkaslardaki hakimiyetlerinden vazgeçmişlerdir. İskitlerin görülmeye başladığı zamandaki İşkigulu ülkesi Manna topraklarıdır. Manna ülkesi ile ilgili Urartu Kralı 1. Rusa'dan kalan bir Kitabe, Gökçe Göl'e bakan bir kaya üzerinde, onun, Erivan ile Tiflis arasındaki bölgede, "İpanı" denilen 23 kralı nasıl tâbi yapmış olduğunu anlatmaktadır. "*Rusa Güneydoğuda Mannalar'la mücadele etmiş ve onlardan Urmiye Gölü'nün bütün doğu sahilini alarak, bugünkü Tebriz'le İran Azerbaycan'ın tamamını Urartu tabiiyetine geçirmiştir*" bilgisi de yer almaktadır.⁵⁸

Sonuç olarak, MÖ 7. yüzyılın sonları ve 6. yüzyılın başlarında İskitler, Urartu yerleşim merkezlerini baskınlar düzenleyerek yakıp yıkmışlardır. 2. Rusa'nın ölümünden sonra Urartu Krallığı bir süre daha yaşamakla birlikte, eski önemini büyük ölçüde yitirmiştir. İskitler, Urartu üzerine yürümeye devam etmişlerdir. Urartular, MÖ 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalara karşı koyamayarak, yaklaşık olarak MÖ 585

⁵⁴ Durmuş, İ. (2015). **İskitler**, Ankara:Akçağ Yayınları, s.37.

⁵⁵ Tunç, a.g.t., s.36.

⁵⁶ Durmuş, İ. (2013). **Türk Tarihinin Öncüleri**, Ankara, Akçağ Yay., s.38.

⁵⁷ Durmuş, İ. (2015). **İskitler**, Ankara, Akçağ Yay., s.93.

⁵⁸ Memiş, E. (2010). **Eskiçağda Türkiye Tarihi**, Bursa, Ekin Basım Yay., s.200

yıllarında tarih sahnesinden çekilmiştir. Urartu Devletinin Azerbaycan tarafındaki eyaleti parçalanınca, İskit hükümdarı Bartatua ve oğlunun idaresindeki İskitler, bizzat Urartuların ülkesini işgal etmiş ve oradaki Sakız'ı kendilerine başkent yapmak istemişlerdir. Buradan da Kızılırmak'a kadar uzanan batı istikametindeki bölgeyi kontrol altında tutmak maksadıyla; Kuzey Persia'da kalmışlardır. Urartuları yıkan İskitler, nihayet Asur sınırlarına gelmiştir. Bu dönemde çok olan İskitler, MÖ 626 yılında Asurlulara yardım etmiş ve böylece Asurlular, Medlerin yaptığı Ninive kuşatmasını kırmışlardır. Öyle anlaşılıyor ki başlangıçta Asur'un müttefiki olan İskitler, daha sonra da Medlerle iş birliği yapmış ve Asur Devletine son vermiştir. İskitlerin MÖ 7. yüzyılın başına denk gelen Kafkaslardan Batı Asya'ya yayılmaları Asur Devletinin yıkılmasından sonra da devam etmiştir.⁵⁹

Asur'un yıkılmasından sonra sıra Medlere gelmiştir. İskit yayılmasının zirvesinde olduğu zamanda Media'da Kiyaksares hüküm sürmektedir. Protothyas; yani Bartatua'nın oğlu ve İskit hükümdarı olan Madyas komutasındaki İskit ordusu Kafkaslardan güneye doğru ilerlemiştir. Madyas'ın yeni hedefi artık Media olmuştur. İskitler karşısında Medler direnmişse de yenilmişlerdir. Bundan sonra Kafkasya'nın yanı sıra İskitler bütün Asya'ya yayılmıştır.⁶⁰ İskit genişlemesi Mısır'a kadar ilerlemiştir. İskitlerin güçlü oldukları bu dönemde Medler ilerleyememiş, iklim bakımından elverişli olmayan Media için Anadolu, Kafkaslar ve Karadeniz kıyıları büyük bir fırsat olarak önlerinde durur olmuştur. Ancak İskit hakimiyeti altında bir şey yapamamışlardır. Med Kralı Kiyaksares MÖ 625 yılında İskitleri başta kralları Madyas olmak üzere çoğunluğu Media'ya misafir olarak davet etmiş; onları sarhoş ettirip öldürtmüştür. İran destanlarında Afrasiyab, Türk destanlarındaki adı ile Alp Er Tonga; yani Madyas'ın ölümü İskitler üzerinde büyük etki oluşturmuştur.⁶¹ Başsız kalan İskitler öncelikle Media'dan çekilmiştir. Sürekli cenkler, değişik iklimler İskitlerin yıpranmasına; merkezi birliklerinin zayıflamasına neden olmuştur. Medler ise suikast olayından sonra yeniden güç kazanmışlar da sonradan tekrar kaybetmişlerdir. İskitler ise başta Kafkasya olmak üzere üç bölüm halinde varlıklarını sürdürürken İran'da Medler, akrabası olan Persler tarafından durdurulmuştur. Persler, MÖ 558 yılında, 2. Kyros'un yönetiminde Medlere karşı birleşerek Pers İmparatorluğunu kurmuşlardır.⁶²

Perslerin ilk hükümdarı 2. Kyros (MÖ 553-529) başa geçtiğinde Pers genişlemesi başlatmış ve torunu 1.Darius'da Pers İmparatorluğunun sınırlarını Hindistan'dan Ege

---

⁵⁹ Tunç, **a.g.t.**, s.39-40.

⁶⁰ Togan, **a.g.e.**, s.39.

⁶¹ Durmuş, İ. (2013). **Türk Tarihinin Öncüleri**, Ankara, Akçağ Yay., s.41.

⁶²Diakos, **a.g.e.**, s.194, Durmuş, İ. (2015). **İskitler**, Ankara, Akçağ Yay., s.105-106.

Denizine ve Kafkaslardan Mısır'a kadar genişletmiştir. Perslerin genel politikası komşu ulusları kendisine bağlamak, sömürmek, toprak ve köle kazanmak amacıyla seferler düzenlemektir. Ayrıca Pers ülkesinin iklim olarak tarıma elverişli olmaması da yapılan bu seferleri tetiklemiştir.⁶³ Darius da selefleri gibi İmparatorluğunu genişletmek amacıyla hem doğuya hem de batıya seferler düzenlemiştir. Persler ilk seferini MÖ 518-517 yıllarında Türkistan Sakalarına yapmışlar ve sonunda savaşı kazanmışlardır. Darius, Behistun Kitabesinde sivri başlıklı Sakalara sefer yaptığını, onların bir kısmını yendiğini, bir kısmını öldürdüğünü anlatmıştır.⁶⁴.

MÖ 513 yıllarına doğru Batı Anadolu'da ve Ege denizi kıyısında Fenike başta olmak üzere, Doğu Akdeniz'in, köleci tüccar aristokrasisi Persler tarafından desteklenmesi gibi bazı olaylar olmuştur.⁶⁵ Bu olaylar neticesinde Pers İmparatorluğunu batı yönünde durmadan genişletmek isteyen Darius dikkatini Anadolu'ya çevirmiş ve Avrupa'ya akınını Anadolu üzerinden başlatmıştır. Batıya doğru ilerlemeye devam eden Darius, kendi mezar yazıtındaki ifadeyle İskitlerin Deniz ötesindeki kollarına MÖ 513 yılında sefer yapmıştır. Darius'un asıl amacı Yunanistan'ı ele geçirmektir.⁶⁶ Bunu yapmasının yolu da öncelikle İskitya'yı almaktan geçmektedir. Çünkü İskitya Yunanistan'ın ihtiyaçlarını karşılayan bir zahire ambarıdır ve onunla Yunanistan'ın bağlantısı kesilmelidir.⁶⁷ Tüm bunların dışında Darius'un başka bir amacı da Türkistan'daki topraklarına yeni bir yol açmaktır. Bunun için de Darius Kafkaslara ve Karadeniz kıyılarında yaşayan İskitlere karşı bir sefer yapma gereği duymuştur.

Darius, İskitya içlerine doğru yavaş yavaş ilerlerken, İskitler de komşularıyla birlikte Perslere karşı koymayı planlamıştır. Darius yoluna devam ederek, Don Nehri'ni geçmiş ve İdil'e doğru ilerlemiştir. Günümüzdeki Moldavya toprakları üzerinde yapılan bir dizi savaştan sonra, İskitler düşmanlarını peşlerine takarak İskitya içlerine doğru geri çekilmişlerdir. İskitler bölgelerden geri çekilirken suları zehirlenmişler, yiyecekleri yakmışlar, yolları bozmuşlar; yani geri çekildikleri bölgeleri kullanamaz hale getirmişlerdir. Süratle davranabilen, İskit süvarilerine karşı Pers askerleri bir şey yapamamıştır. Darius İskitlerle savaşma imkânı bulamadığı gibi, bir de aç susuz bitap düşmüş, ordusu yüzünden sıkıntı çekmeye başlamıştır. Darius durumun gittikçe kötüleştiğini, geri çekilmezse kendisi ve

⁶³ Diakov and Kovalevs, *a.g.e.*, 301.

⁶⁴ Durmuş, *a.g.e.*, s.102; Memiş, *a.g.e.*, s.184.

⁶⁵ Diakov and Kovalevs, *a.g.e.*, s.301.

⁶⁶Diakov, *a.g.e.*, s.198-199.

⁶⁷ Memiş, E. (2005). *İskitlerin Tarihi*, Konya, Çizgi Yay., s. 48.

ordusu için büyük bir felaketin yaklaştığını anlamıştır. Geri çekilmeye karar veren Darius güçlükle askerlerini Tuna Nehrinden geçirmeyi başarmıştır. Sonuçta büyük ihtimalle İskitlerin, Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitleri doğudan olduğu gibi batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius, onlara karşı yapmış olduğu seferde herhangi bir başarı sağlayamamıştır.⁶⁸ Böylece Darius Kafkasya’da ve Karadeniz’in kuzeyindeki başarısızlıklarına karşı yine de Pontus’un kapısını açan Byzantion (Bizans) ve Khalkedon’a (Kadıköy) boyun eğdirmiştir. Böylece Yunanistan ile Karadeniz’in kuzey kıyılarının ilişkileri sona ermiştir.⁶⁹

MÖ 3. bin yılda bozkırda bir dizi yeni gelişmeler olmuştur. At biniciliği, tekerlekli arabaların kullanımı ve belki de hayvanların sağılması bu gelişmelere dahildir. Bu gelişmelere ilaveten MÖ 3. yüzyılda bölgede etkili güç olarak ortaya çıkan Sarmatlar, Don Nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru Don Nehrinin batı kısmına geçmişlerdir.⁷⁰ Sarmatlar, İskitleri kendilerinin yedi asır önce Kimmerlere yaptığı gibi onları batıya doğru itmişlerdir. Sarmatların giderek artan baskıları altındaki İskitler daha da batı ve güneye ilerlemek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeler karşısında İskitler, Tuna, Donetz ve Özi bölgelerini terk etmiştir. Böylece ikiye ayrılan İskitlerin bir bölümü Tuna bölgesinde, “Küçük Skythia” olarak bilinen Dobruca’ya yerleşmiştir. Bir kısmı ise Kırım’a yerleşmiştir. Dobruca, Romalılar tarafından fethedilinceye kadar İskitlerin elinde kalırken İskitler ise Kırım’daki Sarmatlara karşı oldukça kuvvetli bir direniş göstermiştir. MÖ 2. yüzyılın başlarında eski İmparatorluklarının sadece bir bölümünün orta kısmı ellerinde kalan İskitler batıdan Keltler, doğudan Sarmatların saldırıları sonucunda iyice zayıf düşmüşlerdir. Sarmatların metal üzeniyi icat etmesi, onların ağır süvari birliklerini kurmalarını kolaylaştırmıştır. İskitler zamanına göre modern kuvvete yenilmişlerdir. MS 2. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa’ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır.⁷¹

Sonuç olarak İskitler, MÖ 1. bin yılın başlarında Çin’in batısında yaşamış; MÖ 6. yüzyılda Güney Rusya’yı kendilerine yurt etmişler, Kafkaslar’da büyük mücadeleler vermişlerdir ve MS 2. yüzyıla kadar da tarihte kalmışlardır.⁷² Altaylardan kalkan İskitler, Ukrayna bozkırlarına doğru yürümüştür. Bu yolu daha sonra gelen Türkler de kullanmıştır.⁷³

⁶⁸ Durmuş, **a.g.e.**, s.102-103.

⁶⁹ Durmuş,**a.g.e.**, s.104, Diakov, Kovalevs, **a.g.e.**, s.301.

⁷⁰ Durmuş, İ. (2012). **Sarmatlar**, Ankara, Akçağ Yay., s.42.

⁷¹ Durmuş, İ. (2015). **İskitler**, Ankara, Akçağ Yay., s.105-106, Memiş,**a.g.e.**, s.59

⁷² Memiş, **a.g.e.**, s.110.

⁷³McNeil,**W.H. a.g.e.**, s.167.

2.1.4. Sarmatlar

MÖ 2. yüzyılda Kimmer-İskit kültür coğrafyasında Sarmatlar egemen olmuştur. Sarmatlar da bozkır kavim yapısına uyan ve bu kültürün bir temsilcisidir. Sarmat ismine yazılı kaynaklarda ilk kez “Sauromate” adıyla rastlanılmaktadır. Sarmatae adı ise daha sonraki dönemlerde Sauramatae topluluklarına doğudan yeni gelen toplulukların da katılmasıyla ortaya çıkmıştır. Bilinen Sarmat toplulukları; Yazığlar, Krali Sarmatlar, Ugorlar, Roksolanlar, Siraklar ve Alanlardır.⁷⁴ Başlangıçta Don Nehrinin doğu kısmında bulunan Sarmatların Arkeolojik kazılar sonucunda, başta buldukları yerlerden daha doğuda Yayık Nehri ve Hazar Denizinin doğusunda belirli bir zaman yaşadıkları; daha sonra da Hazar Denizinin kuzeyinden batıya doğru göç ettikleri kabul edilmiştir. Sarmat toplulukları bozkırlarda çok geniş bir alana yayılmıştır. Yayılmanın ve genişlemenin tabii sonucu ise Sarmatia adının ve coğrafyasının değişmesidir. MS 2. yüzyılın sonlarına doğru güç kaybeden Sarmatların, MS 2. yüzyılın sonlarında ağırlıklı merkezi olan bölge Gotların eline geçmiştir. Böylece Sarmat dönemi de sona ermiştir.⁷⁵

Sarmatlardan sonra Büyük İskender’in bölgeye MÖ 330-327 yıllarında bir seferi olmuştur. Büyük İskender bölgeye geldiğinde; Asya kısmında kalan İskit bakiyeleri Büyük İskender’e karşı mücadele ederlerken, Karadeniz veya Kafkaslarda bulunan İskitler bakiyeleri ise ona biat etmiştir. İskender’den sonra da bölgeye; bölgenin eski sahibi olan Yunanlıların yerine Roma Devleti hâkim olmuştur.⁷⁶ Yunan ve Romalıların dışında Kafkasya bölgesinin yerli halkları da bölgede devletler kurmuşlar hem iç hem dış saldırılara karşı Kafkasya’da mücadeleler vermişlerdir.

2.1.5. Kafkasya’da Kurulan Diğer Devletler

Kafkasya’da Kimmerler, İskitler, Sarmatların haricinde birçok devlet kurulmuştur. Fakat bunların dışında haklarında doğru bilgiler sağlanabilenler; Çerkesistan Devleti (Adıgeler ve Kuşhalar), Dağıstan, Çeçenistan Devleti, Gürcistan Devleti (Eski İberya), Ermenistan Devleti, Albani Devleti ve Svaneti Devletidir. İsimlerini belirttiğimiz devletlerin buldukları bölgelerden kısaca bahsedilecek olursa; Çerkes Devleti Kafkasların orta kesiminden Daryal Geçidi itibarıyla sıradağların tümüyle batı kısmında ve bu bölgenin kuzeyinde Terek ve Kuban havzalarında ve aynı şekilde bu bölgenin batısında; yani Azak

⁷⁴ Tunç, **a.g.t.**, s.41-42.

⁷⁵ Tunç, **a.g.t.**, s.43-44, Durmuş, İ. (2012). **Sarmatlar**, Ankara, Akçağ Yay., s.150-152

⁷⁶ Togan, **a.g.e.**, s.39.

Nehrinden Sohumkale denilen eski Abaza Kalesine kadar uzanmak üzere Karadeniz kıyısında oluşmuştur. Daha eski zamanlarda Azak Nehrinin iki kıyısında; hatta kısmen Kırım Yarımadasında ve kuzey tarafında kurulmuştur. Kuşhalara gelince onlar Kazbek ve Elbruz dağlarının hem kuzey hem güney kesiminde yerleşmiş olup, bu bölgede güçlü bir devlet kurmuşlardır.⁷⁷

Dağıstan ve Çeçenistan Devletlerine bakılacak olursa; Çeçenler tümüyle Kafkasya'nın kuzeyinde ve Terek Nehrinin güney kısımlarına yerleşmişlerdir. Dağıstanlılar ise Kuşhaların doğusundan başlayarak Apşeron Yarımadasına kadar Kafkas sıradağlarının doğu kısmında, kuzey, güney yamaçlarında ve Hazar Denizi kıyılarında hüküm sürmüşlerdir.⁷⁸

İlk zamanlardaki adıyla İberya; şimdi bilinen adıyla Gürcistan Devleti, Kafkasya'nın güney kesimlerinde yer alan topraklarda kurulmuş, döneminin en büyük devletidir. Daha sonraları ise çeşitli kollara ayrılmıştır.⁷⁹

Ermenistan Devletine gelince; esasen İran devleti sınırları içindeki Rey ve Serahs'dan Revan ve Gence dâhil olmak üzere Türkiye sınırları içindeki Van ve Ağrı- Doğu Bayezid çevresinin bir bölümünden oluşan geniş bir toprak parçasının çeşitli yerlerinde kurulmuş krallıklardan oluşmuştur. Bu devlet için Kafkasyalı bir devlet tanımından çok Kafkasya'ya yakın bir devlet olarak tanımlamak daha uygun olacaktır. Geri kalan diğer iki devletten Albani halkı başka halklar zamanında çöküp yok olmuştur. Svaneti halkı ise bugün birkaç bin kişiye inmiştir.⁸⁰

Yukarıda bahsi edilen devletlerin tarihi gelişim süreçleri şöyle özetlenebilir:

2.1.5.1. Alban Devleti

Antik Albaniya ülkesi, Kur Nehrinin orta havzası ile Hazar Denizi arasında, kuzeyden Dağıstan, güneyden Ermenistan ile çevrilmiştir. Antik Albanya, günümüz sınırları ile Azerbaycan'ın tamamını, Ermenistan'ın ve Gürcistan'ın bazı doğu kısımlarını, Dağıstan'ın ise güney kısmını kapsamaktadır. Albani Devleti İberya (Gürcistan) Devletinin çağdaşdır ve batı komşusudur. Albaniya krallıkla yönetilmiştir. Albanya krallarının isimlerine MÖ 1. yüzyılın sonlarında Roma Devletinin doğu seferleriyle ilgili kaynaklarda rastlanmıştır. Fransız tarihçi Morgan'a göre Albanilerin tarihte kayda geçen ilk kralları, Ermeni kraliyet

---

⁷⁷ İzzet, a.g.e., s.16.

⁷⁸ İzzet, a.g.e., s.17.

⁷⁹ İzzet, a.g.e., s.17.

⁸⁰ İzzet, a.g.e., s.17.

ailesinden; yani Arzas ailesinden Aran adında birisidir. Kral Aran, Ermeni krallarından Valarzas (MÖ 149-127) tarafından tahta geçirilmiştir. Ermeni Kralı Dikran'ın ölümü (MÖ 90) üzerine Albani halkı özgürlük ve bağımsızlığını geri kazanmıştır. Roma Pompe önderliğinde bölgeye akınlarını gerçekleştirdiğinde bölge bağımsız durumdadır. Ünlü coğrafyacı Strabon da diğer Yunan ve Roma tarihçileri de Albanilerin bağımsız oldukları dönemlerden eserlerinde söz etmişlerdir.⁸¹ Albani adı Antik Yunanlılar tarafından verilmiştir. MÖ 4. yüzyılda gerçekleşen olaylarda Albanya'nın etnik gruplarına dâhil olan Uti, Sakasen ve Albanların isimlerine antik yazarlarda rastlanılmıştır. Coğrafi yapı ve siyasi gelişmeler itibarıyla Albanlar daima İran istilasıyla karşı karşıya olmuşlardır. Bundan dolayı Sasaniler döneminde Antik Albanya, Sasanilerin etkisi altına girse bile siyasi varlığını korumayı başarmıştır. MS 7. yüzyılda hükümdar Cavanşir'le yeniden yükselişe geçen Albanlar'a, MS 8. yüzyılın başında bölgeye yönelen Araplar son vermiştir.⁸²

2.1.5.2. Svaneti Devleti

Svanetiler, araştırmalara göre yaklaşık 35 yüzyıldan beri bugün yaşadıkları yerlerde; yani Revan ve İngur Nehirleri havzasında bulunan sarp vadilerde ve Çkhakis-Çkhali Nehri boyunca yaşamışlardır. Bugün nüfusları çok azalmış olan bu halk, eski ünlü coğrafyacılar Strabon'un yaşadığı dönemde bir devlet olarak yönetilmiştir.⁸³

2.1.5.3. Ermenistan Tarihi

Eski Ermenistan, Kafkasya'nın güney ucuyla İran'ın kuzeybatısından ve Anadolu'nun doğu ucundaki bir kısım araziden oluşmuştur. Ermeniler, Morgan'a göre; Ari soyundandır ve çok önceleri Balkanlarda, daha sonra ise İzmit ve İzmit civarında yaşamıştır. Ermeniler, MÖ 500-400 yıllarında Erzurum, Van çevresine ve Kur havzasına kadar gelmişlerdir.⁸⁴ Ermenistan, MÖ 323-281 yılları arasında Büyük İskender'in parçalanan İmparatorluğunun Suriye'deki kalıntıları üzerinde kurulan Seleukos Devletine bağlanmıştır.⁸⁵

Ermenistan'ın ne kadar süre Seleukos'ların boyunduruğu altında kaldığı bilinmemişse de muhtemelen MÖ 72 yıllarında Dikran adında biri tek başına buraya egemen olmuştur. Ermeni Kralı Dikran, Karadeniz kıyılarının; yani Pontus'un hâkimi olan Kral Mitirdat'ı

⁸¹ İzzet, **a.g.e.**, s.18-19-20.

⁸² Bekirova, E. (2018). "Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti", **18. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetler Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.433, İzzet, **a.g.e.**, s .19-20.

⁸³ İzzet, **a.g.e.**, s.21.

⁸⁴ İzzet, **a.g.e.**, s.22.

⁸⁵ İzzet, **a.g.e.**, s.22.

Roma ordularının istilasına karşı korumak istemiştir. Ama Roma Generali Pompe'ye yenilmiştir. Küçük Ermenistan MÖ 112 yıllarına doğru Pontus hâkimi Mitridat tarafından zapt edildiği sırada Büyük Ermenistan'da gerek Büyük İskender gerekse Seleukos valileri tarafından tam 176 yıl idare edilmiştir. Yani MÖ 320-149 yılları arasında hüküm sürdüğü ve Seleukos'lardan da eski olan Fars (İran) Devleti Arzasid'ler tarafından MÖ 149 yılında işgal edilmiştir. Artık Ermenistan ve Güney Kafkasya Hâkimiyeti için Fars ve Roma Devletlerinin birbirlerine karşı rekabetleri müthiş bir hal almıştır. Çünkü her ikisinin de gözünde bu bölge, Avrupa'nın Uzak Doğuyla iletişimi ve bu çevrenin ticaretinin temini için önemli bir kale konumunda olmuştur. Bu yüzden, bölge biri tarafından ele geçirildiğinde diğeri hemen müdahale etmiş; eğer müdahale edemezse, bölgede karışıklık çıkarmıştır.⁸⁶

MS 2. yüzyılın başlarında Roma İmparatoru Traianus; yani Trajan Ermenistan'ı almış ve burayı Roma'nın bir eyaleti haline getirmiştir. İmparator Vaspisyen buraları Kuzey Kafkasyalıların güçlü komşusu Asenitlerin saldırılarına karşı savunmak ve korumak için kaleler inşa ettirerek buraya bir muhafız birliği de bırakmıştır. MS 2. yüzyılda Ermeni Kralı Ogüst Ermenistan'a Medya Prenslarından bir kralı tayin ettirmek istemişse de Ermeniler yabancı birine boyun eğmek istememişler ve bu kişiyi yok etmişlerdir. Romalıların zayıf düştüğü dönemden tekrar yaralanmak isteyen Fars hükümdarları, Arzasidlerden yararlanarak burayı tekrar işgal etmişlerdir. Morgan'a göre İberya'da yine Romalılar tarafından atanan kral Mitridat Arzasidler zamanında Ermenistan'da ortaya çıkan bir ihtilalden yararlanmak üzere Gürcülerden oluşan kuvvetli bir ordu ile Ermenistan'ı istila etmiş ve Artaksata'yı zapt ederek Ermenistan tahtına Tiridat (MS 195-252) adında bir Romalıyı geçirmiştir. Tiridat Ermenistan tahtına geçen ilk Hristiyan prenstir. Ermenistan her ne kadar Roma hâkimiyetine geçmiş olsa bile çok geçmeden tekrar Fars asıllı Arzasidlerin eline geçmiştir. MS 226 yılında ise çıkan karışıklıkları fırsat bilen Sasaniler Arzasidlerin yerine Fars tahtına geçmiştir.⁸⁷ Miladi 239 yılında Ermenistan'da Arzasidlerin son hükümdarını öldürmüştür. Sasanilerin ilk hükümdarı olan 1. Ardeşir (M 224-240) ise onun yerine oğlu Şapur'u Ermenistan'a vali olarak atamıştır. Miladi 450 yılında Ermeniler bağımsızlıklarını kazanmak ve bölgedeki Fars hakimiyetine son vermek için ayaklanmışlarsa da bir sonuç alamamışlardır. Farsların bölgeye gelmesiyle Ermeniler, zor günler yaşamıştır. Bu zor günlere Türkistan'dan gelen ve bir kısmı Avrupa'ya geçen; diğ

---

⁸⁶ İzzet, a.g.e., s.23.

⁸⁷ İzzet, a.g.e., s.24.

bir kısmı da Derbent yoluyla Güney Kafkasya'ya, Ermenistan'a geçen Hunlar, eklenmiştir. Hunların gelmesiyle Ermenistan ve Kafkas bölgeleri daha da karışmıştır.⁸⁸

2.1.5.4. Gürcistan Tarihi

Gürcistan Devleti Kafkasya'da kurulan devletlerin en büyüğüdür. Gürcüler de Ari neslindedir. Gürcüler ilk zamanlarda Kafkasya'nın güneyine doğru genişlerken, sonraları diğer milletlerinin Türkistan'dan, İran'dan gelen istilalarıyla yavaş yavaş geri çekilerek, Kafkasya'nın güney eteklerine sığınmıştır. Hatta Fransız araştırmacı Morgan'a göre; MÖ 9-8. yüzyıllarda bu bölgede Urartu ve Asur devletleri arasında sert mücadeleler yaşanmış; hatta kayıtlara göre Urartu Kralı 1. Sarduri MÖ 835 yılında bölgeyi işgal etmiştir. Gürcistan'a ait olan eski kayıtlarda ise Gürcistan, MÖ 633 yıllarında Don ve İdil nehirleri çevresinden gelen "Hazar"; diğer deyişle "Sit" kavimlerinin istilasına uğramış ve onlara tabi olmuştur.⁸⁹

Güney Kafkasya'nın eski ve önemli olaylarından biri de MÖ 400-350 yıllarında Çin prenslerinden Urbelyan komutasındaki ordunun Güney Kafkasya'ya girmesi ve Gürcülerin başkenti Mitshheti'nin kuzeyindeki vadilere yerleşmesidir. Çin yıllıkları ve Gürcistan kaynakları bu olaylardan bahsetmektedir. Morgan'a göre eski Gürcistan tarihi beş döneme ayrılmaktadır: İlki, Fars hükümdarı Sürs'un İberya'yı MÖ 550 yılındaki işgali ve tekrar İberyalıların MÖ 331'e kadar olan bağımsızlıklarını ilan ettikleri dönemdir. İkincisi, MÖ 331-112 yılları arası; yani İberya'nın bağımsızlık dönemidir. Üçüncüsü, İberya'nın MÖ 112-64 yılları arasında Mitridat tarafından işgal edildiği dönemdir. Dördüncüsü İberya'nın Roma'nın hakimiyetindeki MÖ 64-MS 164 yılları arasındaki dönemdir. Sonuncusu ise Avar, Hun ve diğer kuzey kavimlerinin sürekli olarak, Kafkasya'yı geçerek, Gürcistan'ı istila ettikleri dönemdir ve bu dönemde İberya adı ortadan kalkmış; yerine önce "Saspir" kavimlerinden söz edilmiştir. Saspir isminden sonra bölge Gürcistan adını almıştır.⁹⁰

Asya'dan Avrupa'ya uzanan, her iki tarafı birbirine daima bağlı tutmak için sağlam bir kale konumunda olan Kafkasya, yüzyıllar boyunca birçok devletin ve kavimin önem verdiği bir bölge olmuştur. Kafkasya bu stratejik konumundan dolayı birçok devletin istilasına ve mücadelesine sahne olmuştur. Büyük İskender dahi büyük doğu seferine çıktığında; yani MÖ 4. yüzyılda Asya fetihleri esnasında Güney Kafkasya'yı da kendi topraklarına katmıştır. Böylece Gürcistan'ı egemenliği altına alan Büyük İskender

⁸⁸ İzzet, a.g.e., s.25.

⁸⁹ İzzet, a.g.e., s.32.

⁹⁰ İzzet, a.g.e., s.34.

Gürcistan'a "Yazun/Yazo/Yazven" adında birini vekil olarak atamıştır. Bu sırada Kartlos soyundan "Farnauz" veya "Farnavaz" adında biri ortaya çıkmış; Gürcüleri bağımsızlık, birlik ve bütünlük düşüncesi altında kendi şahsında toplamayı başarmıştır. Böylece Farnavaz, birleşmiş Gürcistan'ın ilk egemen kralı olmuştur. Farnavaz ülkeyi sekiz Eristav'lığa; yani vilayete bölerek her birine vali "Eristav" atamıştır.⁹¹ MÖ 237 yılında ölen Farnavaz'ın yerine oğlu Surmağ (MÖ 237-162) geçmiştir. Sonra sırasıyla Mirvan, onun oğlu Farnacum ve Arşak veya Arzas Gürcü tahtına geçmiştir. MÖ 66 yılında Romalıların meşhur komutanı Pompe'nin ordusu, Pontus hükümdarı Mitratı yenmiş, ertesi yıl İberya'yı işgal etmiştir. Pompe, Gürcü Kralı Arşak'ı Roma'ya bağlı olmak üzere Gürcistan tahtında bırakmıştır.⁹²

2.1.6. Kafkasya'da Roma Hakimiyeti

Roma ordusu Gürcistan bölgesinden kendilerine bağlı bir kral ve bir muhafız gücü bırakarak çekilmişlerdir. Romalılar bölgeden ayrıldıktan sonra, Gürcüler isyan çıkarmış ve onları ülkelerinden göndermiştir. Bu olaydan yaklaşık 30 yıl sonra; yani MÖ 36 yılında "Kanidi" adında bir generalin komutasında bir Roma ordusu tekrar bu bölgeyi Roma Devletine tabi kılmıştır. Fakat Romalılar bu sefer Gürcüleri iç işlerinde serbest bırakarak bölgeden sorunsuz ayrılmış ve hatta dost bir devlet olarak bırakmıştır. Bu durum Romalıların diğer Kafkasya halklarının istilasına karşı Roma sömürgelerini koruyabilmek için Gürcü ordusundan birçok kez yararlanmış olmasıyla açıklanmıştır. Romalıların bölgede bulunmaları sayesinde Kafkasya'nın bu tarihlerdeki durumuna ilişkin bilgilerle Strabon'un verdiği bilgiler örtüşmektedir. Strabon'a göre; o tarihte İberya adını taşıyan Gürcistan'daki nüfus oldukça yoğundur. Özellikle Kür Irmağı boyunda yaşayan halk son derece gelişmiş kentlerde yaşamıştır. Onların aksine dağ eteklerinde yaşayan İskit ve Sarmatlar ise savaşçı kavimlerdir. Gürcistan MÖ 36 yılından sonra 500 yıl kadar Romalıların hâkimiyetinde kalmış; ancak yönetiminde Gürcü prensler yer almıştır. Roma bölgeyi yollar yaparak iskân etmiştir.⁹³

Miladi 352 yılında Gürcü Kralı Aspapor'un vârisiz ölmesi üzerine Fars hükümdarı olan 2. Hüsrev'in oğlu Mirvan damat sıfatıyla Gürcistan tahtına geçmiştir. Mirvan Gürcistan'ın gelişip büyümesine hizmet etmiş önemli hükümdarlardan birisi olmuştur. Onun döneminde bir taraftan Fırat-Dicle arası bir kısım alınmış; diğer taraftan da sınırlar, Hazar

⁹¹ İzzet, a.g.e., s.35.

⁹² İzzet, a.g.e., s.36.

⁹³ İzzet, a.g.e., s.37.

Denizi kıyılarına kadar genişletilmiştir. Dahası Mirvan Kuzey Kafkasya halklarından Kuşhaları (Asetin) da kendisine bağlamıştır. Mirvan'dan sonra Gürcü tahtına 1. Vahtang (499-446) geçmiştir. Vahtang, Gürcü belgelerini toplatıp düzenleyen ilk hükümdardır.⁹⁴ Onun yönetiminden sonra Gürcistan'ın bir kısmı Sasanilerin, bir kısmı da tekrar Doğu Roma'nın eline geçmiştir. 550 yılında Abhazya dahil olmak üzere Doğu Roma'nın eline geçmiştir.⁹⁵

2.2. Miladi Yüzyıllarda Kafkasya

Asya'dan Avrupa'ya, Avrupa'dan Asya'ya bir köprü görevi gören Kafkasya milat öncesi yüzyıllarda da sonrası yüzyıllarda da kavimlerin dalgalar halinde geldiği göçlere maruz kalmıştır. Bu göçler neticesinde bölgeye hâkim olan yabancı unsurların yanı sıra bölgeye hâkim olan yerli unsurlar milat öncesinde de milat sonrasında da devam etmiştir. Milat öncesi dönemde Kafkasya'ya hâkim olan, yabancı olan kavimlerden bahsedilmiştir. Bu bölümde milat sonrası dönemde Kafkasya'ya gelen ve bölgeye hâkim olan kavimlerden bahsedilecektir.

2.2.1. Alanlar

Sarmatlar MÖ 3. yüzyıldan başlayarak, MÖ 2. yüzyıla kadar Ural dağlarının güney eteklerinde yaşayan Aorsi, Roksolan, Alan (As), Yazığ gibi bazı kavimlerle birlikte güneye inip İskit ülkesine egemen olduğu sırada Got kavimleri de İskandinavya'dan Kırım'a kadar gelmişlerdir. Sarmatlar ve Sarmat gruplarının çoğu Got istilasına uğramıştır. Got istilâsına maruz kalmayan tek Sarmat grubu ise Alanlardır. Alanlar, Sarmatlardan sonra bölgeye hâkim olmuştur. Alanların sınırları Don Nehrinin doğusundan başlamış ve birkaç yüzyıl içerisinde büyük bir alanı kapsamıştır.⁹⁶ Yani milâdî 2. yüzyıldan MS 8. yüzyıla kadar Kafkasya bölgesinde Sarmatlardan sonra onların bir kolu olan Alanların hâkimiyeti görülmüştür.⁹⁷

Alanlar, milâdî 1. yüzyılın ikinci yarısında Kuban'ın doğu bölümüne nüfuz etmeye başlamış ve Bosfor ile yakın ilişkiler kurmuşlardır. Daha sonrasında ise Alanlar, Daryal Geçitinden ve Hazar girişinden kendi yollarını açarak Gürcistan'a, Ermenistan'a, Med ülkesine ve Anadolu'ya seferler düzenlemiştir. 72 yılında Alanlar Hazar'ın güneyine büyük

⁹⁴ İzzet, *a.g.e.*, s.38.

⁹⁵ İzzet, *a.g.e.*, s.39.

⁹⁶ Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.24.

⁹⁷ Ayan, *a.g.m.*, s.28.

bir sefer düzenlemiş ve İran'ı, günümüzdeki sınırlarıyla Ermenistan'ı talan etmiştir. Alanlar daha sonra Gürcü Kralı 2. Farnavaz'la birleşerek Azerbaycan'ı istila etmiştir. Alanların Azerbaycan'dan sonraki hedefi Kırım, Azak Nehri çevresi, Ön Kafkasya, Anadolu ve İran olmuştur. Alanlar miladi 2-3. yüzyıllarda Sarmat boylarını kendi birliklerinde toplamışlar ve büyük bir Alan-Sarmat boy birliği kurmuşlardır. Kuznetsov'a göre Alanlar, daha sonra Kafkasya'nın merkezinde Alanya adında bir Alan federasyonu kurmuş; Hazar Kağanlığının kurulmasından sonra da Hazarlara tabi olmuştur. Alanların bölgedeki hakimiyetlerini Türkistan'dan gelen Hunlar sarsmıştır. Sogdiana'nın fethinden sonra batıya doğru hareket eden Hunlar, 370'li yıllarda İdil, Don ve Kafkasya'nın kuzeyindeki Dağıstan'da yaşayan Alanlara saldırmışlar ve onları batıya doğru sürmüşlerdir. Alanların bir kısmı Hunların tahakkümü altında girmiş, kaçan bazı Alan grupları Balkanlar'da Gotlara sonra da Vandallara katılmıştır.⁹⁸ Alanların bölgede kalan diğer kısımları ise Kafkaslardaki dağlara sığınmış ve uzun zaman buralarda yaşamıştır.

Kalankatlı Moses; Hunların Kafkasya'da varlıkları ve buradaki Hun yerleşim yerleri için Hun ülkesi ifadesini kullanarak artık Alanların yerini Hunların aldığını belirtmiştir. Ona göre; Hunlar ve Sarmatlar büyük bozkırdaki konar-göçerlerin torunlarıdır.⁹⁹

2.2.2. Hunlar

4. yüzyılda Kafkasya bölgesine ve Batı Asya'ya gelen Hunlar, Çin kaynaklarında Hsiung-nu olarak geçen Asya Hunlarının Batı bozkırlarındaki devamıdır. 4. yüzyılda Türkistan'da gelişen siyasi olaylar, iklim değişikliği veya yeni bir görüşe göre 50-350 yıllarında Doğudan gelen Uar-Hun baskısı sonucunda Hunlar, İdil Nehrini geçerek önce Karadeniz'in kuzeyinde yer alan bölgelere; daha sonra da Orta Avrupa'ya kadar yayılmış; sonrasında Avrupa Hun İmparatorluğunu kurmuştur. Hunların batıya göçleri, Asya Hunlarının Türkistan'da hâkimiyetlerini kaybetmelerinden sonra vuku bulmuştur. Hunlar, Tanhu Mo-tun(MÖ 209-174) zamanında büyük bir imparatorluk kurmuşlardır. Aradan geçen zaman içerisinde Çin'in güçlenmesi ve MÖ 55 yılında Tanhu Tanrı Kut (MÖ. 58-31)'un Çin hâkimiyetini tanıması üzerine Tanrı Kut'un kardeşi Çi-çi, maiyetindeki Hunlarla Çu- Talas bölgesine gitmiştir. Böylece Hunlar ikiye ayrılmıştır. Çin, MÖ 36 yılına gelindiğinde Çi-çi'nin devletinin merkezini dağıtarak bu devlete son vermiştir. Çin hâkimiyeti altına girmek istemeyen güçlü Hun kitleleri ise, batıya doğru göçmeyi tercih

⁹⁸ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.25.

⁹⁹ Tunç, **a.g.t.**, s.49; Ayan, **a.g.m.**, s.29.

etmiştir. Batıya doğru Kafkaslara gelen Hunlar, Kuzey Hunlarıdır.¹⁰⁰ Bahaeddin Ögel'e göre: "*Türk Kavimlerinin Batı'ya kaymaları, Türk tarihinin büyük bir devresi*" olmuştur.¹⁰¹

Batıya doğru göç eden Hunlar hakkında yaklaşık 170 yılından Albanya'nın fethine kadar (355-365 yılları) gerek Batı gerekse Doğu kaynaklarında hiçbir bilgiye ulaşılamamıştır. Bu zaman diliminde Hunlarla Roma İmparatorluğu arasında Alanlar ve Gotlar yer almıştır. Hunlar, 370 yılları öncesinde Kuzey Kafkasya bölgelerine kitleler halinde gelmiş; Kafkasya'da özellikle Albanya bölgesinde yayılmıştır. Kafkasya üzerinden Anadolu'ya giren Hunların geçiş sahasını Ermeni toprakları oluşturmuştur. Bu sebeple Ermeniler Hunlar hakkında ilk bilgileri vermiştir. Ancak Ermeni kaynakları 5-6. yüzyıllarda kuzey bozkırlarında yaşayan bütün kavimleri Hun olarak adlandırdıkları için bilgilerin doğruluğu şüphelidir. Hun gruplarının 360-70'li yıllarda Güney Kafkasya'ya akın yaptıklarına dair kanıtlara ulaşılmıştır.¹⁰² Hunlar hakkında bilgi veren diğer bir kaynak ise 4. yüzyılda yaşayan Got tarihçisi Jordanes'tir. Jordanes, Hunlar'ın 370'li yıllarda İdil Nehrini geçerek bölgede bulunan ve menşeleri tam olarak belirlenemeyen kavimleri kendilerine tabi kıldıklarını ifade etmiştir. Kuzey Kafkasya'daki Hunlar ise zamanla birbirine düşman Doğu Roma ve Sâsânî İmparatorlukları arasında yurtluk isteyen, korkulur bir güç olduğunu göstermiştir. Öyle ki birbirine düşman bu iki devlet, Hunlara karşı Kafkasya geçitlerini koruyan kalelerin bakımını birlikte yapacak hale gelmişlerdir.

Hunlar bölgeye geldikten sonra Kafkas geçitleri yoluyla 363-373 yılları arasında bugünkü Ermenistan toprakları üzerinden Anadolu'ya girmiş, Urfa önlerine kadar gitmiştir. Onların bu fırtınalı seferi hakkındaki bilgiler Urfalı piskopos Efraim'den öğrenilmiştir.¹⁰³ 375'de Hunlar, doğudan gelen baskı sebebiyle İdil'i geçmiş, Don bölgesindeki Alan kabilelerini ve diğerlerini Tuna bölgesine göçe zorlamıştır. Bu seferler esnasında Hunların bilinen hükümdarı Balamir'dir.¹⁰⁴

Hunlar Roma İmparatoru 1. Theodosios'in ölüm yılı olan 395'te yeniden harekete geçmiştir. Hunların bu seferi yapmalarındaki amaç kendilerini Roma'ya hatırlatmaktır. 395 yılı Roma'nın tek çatı altında toplandığı son yıldır. Bu yıldan sonra Roma Doğu-Batı olmak

¹⁰⁰ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.19-20.

¹⁰¹ Ögel, B. (2001), **Dünden Bugüne Türk kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., s.74.

¹⁰² Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s.7.

¹⁰³ Rasonyi, L. (1971). **Tarihte Türklük**, Ankara, TKAE Yay., s.68.

¹⁰⁴ Golden.P.G.(2015). **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Türkçeştiren: Karatay,O. Ankara, Ötüken Yay., s.101.

üzere ikiye ayrılmıştır.¹⁰⁵ Hunlar, 395 yılında meşhur stratejilerine uygun olarak iki farklı yönden ve iki koldan saldırıya geçmiştir. Hunların ağırlık merkezi Tuna olan Batı kanadı tarafından organize edilen bir kısım, Balkanlar'dan Trakya'ya yönelmiştir. Don Nehri civarında bulunan Doğu kanadınca tertip edilen diğer bir kısım ise, Kafkaslardan Anadolu'ya sevk edilmiştir. *Basık* ve *Kursık* adlı iki Hun Beyi tarafından idare edilen Anadolu akını sırasında Hunlar, Suriye'ye geçerek Kudüs taraflarına kadar ulaşmıştır. Hunlar, Ankara civarına kadar gittikten sonra, Azerbaycan, Bakü yolu ile merkezlerine geri dönmüştür. Hunların 395 yılındaki seferleri dehşet verici olmuş ve bu da dönemin kroniklerine yansımıştır. Onlardan biri olan kilise kayıtlarında olay şöyle anlatılmıştır: “20 yıldır Roma kanı birçok yerde insafsızca akıyor, İskitya, Trakya, Makedonya, Dalmaçya ve daha birçok yer Gotlar, Sarmatlar, Alanlar, Hunlar tarafından işgal edilmiştir. Ancak geçen yıl Kafkasya dağlarına saldırılar gerçekleştirilmiş ve büyük bölgeler ele geçirmiştir.” Bu seferler hem Doğu Roma hem de Sasani İmparatorluklarını korkutmuştur.¹⁰⁶ Çünkü Hunlar Kafkaslar üzerinden Sâsânî İmparatorluğu ve Doğu Roma'nın bitişikteki bölgelerine (Suriye, Anadolu'da Kapadokya) çok zarar vermiştir. Ayrıca Anadolu seferinden bahsettiğimiz Hunların, dönüşte 396 yılında Sasaniler ile mücadeleler yaptığı görülmüştür. Hunlar İran'a ulaşmak için Kafkasya'nın Batı yolunu seçmiştir. Hunların Sasanilerin merkezine yakın bir yerde görülmeleri üzerine Sasani hükümdarı 4. Behram onlarla şiddetli bir mücadeleye girişmiştir.

403 yılında bir Hun akıncı birliğinin Kafkaslar üzerinden Daryal Geçidini aşarak Anadolu'ya akınları olmuştur. Hunlar, Fırat bölgesine kadar akın ve yağmalamalarda bulunsa da sonra geri dönmüştür.¹⁰⁷ Bu sefer esnasında Gotlarla temasa başlayan Hunlar, Gotlara başta hafif bir saldırı, sonra şiddetli bir saldırı gerçekleştirmiştir. Bu saldırı üzerine Gotlar, Roma topraklarına girmiştir. Sokrates isimli Doğu Romalı bir kilise tarihçisinin anlatımlarına göre; İmparator, Hunların Roma bölgesine girmesine izin vermekle suçlanmış ve öldürülmüştür. O tarihlerde Hunlar Ermeniye'yi ve doğuda bazı toprakları ele geçirmiştir.¹⁰⁸ Hunların seferler vasıtasıyla Roma İmparatorluğu ile ilişkileri de artmıştır. Hunlar Roma'ya Sasanilere karşı bazen müttefik ya da paralı asker olurken; bazen de vergi ödemeleri gibi bahanelerle akın yapmışlardır.¹⁰⁹ Birkaç kaynağa göre; Hunlar 415-420

---

¹⁰⁵ Vasary, **a.g.e.**, s.85.

¹⁰⁶ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.43.

¹⁰⁷ Tunç, **a.g.t.**, s.51.

¹⁰⁸ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.36.

¹⁰⁹ Golden, **a.g.e.**, s.101-102.

yıllarında İran'a karşı bir savaşa girişmiş ve savaşı kazanmıştır. Böylece Hunlar Sasani ve Doğu Roma savaşlarında kâr eden taraf konumunda olmuştur.¹¹⁰

Bilindiğine göre yirmi beş yıllık bir sessizliğin ardından Hunlar, Güney Rusya bozkırlarından Avrupa içlerine doğru harekete geçmiştir.¹¹¹ Hunlar Karadeniz'in kuzeyinde hakimiyet kurduktan sonra Macaristan'a doğru yönelmiş ve burada hakimiyetlerini tesis etmişlerdir. Hunların, Macaristan'da hakimiyetleriyle beraber Karadeniz'in kuzeyindeki Hun topluluklarının büyük bir bölümü buraya yerleşmiş ve bu durumda Karadeniz'in kuzeyindeki Hun nüfusu azalmıştır. Ama Avrupa Hunları yıkıldıktan sonra bölgedeki Hunlar, Avrupa'dan Güney Rusya'ya tekrar gelmiştir. Doğu-Batı Roma Devletleri başta olmak üzere birçok kavmi hâkimiyet altına alan Attila, 450 yılında öldüğü zaman arkasında sınırları tam olarak bilinemeyen; fakat bir taraftan Atlas Okyanusundan Altaylara kadar uzanan büyük bir imparatorluk bırakmıştır.¹¹²

Attila'nın ölümünden sonra yeni bir Kavimler Göçü ile Avarlar bölgeye gelmiştir. Bölgeye gelen göçlerle sarsılan İmparatorlukta Attila'nın oğulları Tuna çevresinde devleti devam ettirme çabasına girmiştir. 468 yılında sadece Attila'nın oğullarından İrnek hayatta kalmış ve ona kendisine bağlı olan Hun gruplarıyla Karadeniz'in kuzeyindeki sahalara tekrar göçmüştür.¹¹³ İrnek'in buraya göçmesinden hemen sonra Ogurlar bölgeye gelmeye başlamıştır. İrnek bu gruplar üzerinde hâkim olmuş ve bundan sonraki Ogur soyundan gelen halkların kurucu ailesi olmuştur. Hun bakiyeleri ile Ogur gruplarının birleşip karışmasıyla bu gruplara, daha sonra karışmış manasına gelen "*Bulgar*" ismi verilmiştir.¹¹⁴ Sonuç olarak; Üç kol hâlinde gelişmiş olan Hun siyasi hâkimiyeti Kafkasya'daki (Derbend Kuzeyi-Hazar Denizi arasında) Hunlar, Hazar Kağanlığı idaresine girinceye kadar süren kısa hâkimiyetleri dışında kendilerine mensup Türk soyundan çeşitli küteller tarafından yönetilerek varlıklarını devam ettirmişlerdir.¹¹⁵

2.2.3. Ogurlar

Hunların bir kısmı Karadeniz'in kuzeyindeki bozkır alanlarına geri çekilerek 463 yılları dolaylarında oraya gelen Onogur, Ogur ve Şaragur halkları ile karışmıştır.¹¹⁶ Ogurlar,

---

¹¹⁰ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.53.

¹¹¹ Ahmetbeyoğlu, **a.g.e.**, s.45.

¹¹² Ögel, **a.g.e.**, s.229.

¹¹³ Özcan, **a.g.t.**, s.4.

¹¹⁴ Özcan, **a.g.t.**, s.5; Rasonyi, **a.g.e.**, s.72.

¹¹⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.87.

¹¹⁶ Tunç, **a.g.t.**, s.57.

5. yüzyılın ilk çeyreğinde Avarların saldırısına uğrayan Sabirler tarafından sıkıştırılarak yurtlarını bırakmaya zorlanmıştır. Ogurlar, 5. yüzyılın ilk yarısında Kazak bozkırlarında yaşamıştır. Ama onların esas yerleşim yerleri Karadeniz'in Doğu kısmıdır. Şarogurlar onların bir grubudur ve muhtemelen onlara yenilmiş olmalıdır ki Kafkasya'nın kuzeyinde ortaya çıkmışlardır. Ogurlar, bölgedeki ilk siyasi temaslarını Doğu Roma İmparatorluğu ile gerçekleştirmiştir. Bu temas için Ogurlar; İstanbul'a elçiler göndermiştir. Ogurların elçilerini iyi bir şekilde karşılayan Doğu Roma, sınırlarını korumaları karşılığında onlara yıllık vergi ödemeyi kabul etmiştir. Bu cazip teklifi kabul eden Ogurlar, 466 yılında Doğu Roma'nın müttefiki sıfatıyla Kafkasya ötesindeki Gürcistan ve Ermenistan topraklarında Farslara karşı savaşmıştır.¹¹⁷

Karadeniz'in kuzeyinde Utrigur ve Kutrigur adında iki Ogur boyu ortaya çıkmıştır. Bu iki grup bölgede bulunan Şarogurlara karışmıştır. Şarogurlarla ilgili bu tarihten sonra herhangi bir kayıta rastlanmamıştır. Doğu Roma'nın Avrupa'daki mülklerine saldıran Kutrigurlara karşı Utrigurlarla anlaşılan Doğu Roma bu sayede iki güçlü boydan da kurtulmuştur. Böylelikle karşılıklı saldırılarla iki boy birbirinin gücünü tüketerek; birbirlerini zayıflatmıştır. Ogurların önemli iki boyu arasında bahsedilen mücadeleler olurken; diğer önemli boy teşkilatlarından olan Onogurlar ise Azak Denizinin doğusunda yaşamıştır.¹¹⁸

Ogurlar 558 yılında bölgeye Avarların gelmesiyle onlara tabi olmuştur. 576 yılında Göktürklerin Batı kolunun kuzeye kadar gelmesiyle bölgedeki Avar etkisi kırılmıştır. Ama bu dönemde dahi Ogurlar 626 yılına kadar Avarlara bağlı kalmayı tercih etmiştir. Ogurlar 635 yılı başlarında Kubrat adlı bir lider önderliğinde bağımsızlıklarını ilan etmiştir. Doğu Roma'nın kuzey sınırlarında müttefikleri olarak ortaya çıkan Ogurlar, Yunan kaynaklarında Büyük Bulgarya Devleti ismi ile anılmıştır.¹¹⁹

2.2.4. Bulgarlar

Bulgar ismini Şişmanov, Volga+ar şeklinde açıklamıştır. Yani Volga (İdil) Nehri kenarındaki şehirde yaşayan halk olarak düşünülmüştür. Bulgar adı Vambery'e göre ise Türkçe' deki *bulga-* 'karıştırmak' fiilinden türemiş ve "karışmak" anlamına gelmektedir. Bulgar adı İrnek'in maiyetindeki Hunlarla tekrar bölgeye göçünden hemen sonra ortaya

¹¹⁷ Vasary, **a.g.e.**, s.196.

¹¹⁸ Özcan, A. T. (2005). **Hazar Hakanlığı- Bizans İmparatorluğu İlişkileri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, s.6.

¹¹⁹ Özcan, **a.g.t.**, s.7.

çıkmiştir. Hunların akabinde Ogurlar da aynı bölgeye gelmeye başlamıştır. Bölgede bulunan Hun ve Ogur boyları İrnek'in hâkimiyetinde bir araya gelmiş, karışan bu gruplara daha sonra karışmış manasına gelen Bulgar denmiştir ve böylece İrnek Ogur soyundan gelen halkların da kurucu ailesi olmuştur.¹²⁰

635 yılında Ogurlar, Kubrat önderliğinde bağımsız olmuşlar; Roma ve Yunan kaynaklarındaki ifadeyle Büyük Bulgarya Devletini kurmuşlardır. İdil Nehri kenarındaki Thanagorya adıyla anılan şehir, Büyük Bulgarya Devletinin başkenti olmuştur.¹²¹ Bulgarların en parlak dönemi olan Kubrat Han döneminde Bulgarlar, Avarlara karşı Doğu Roma'yla ittifak içerisinde olmuştur. Bu dönemde Doğu Roma ile ittifaklık ilişkileri geliştirmişler ve Avarlara karşı birlikte mücadele etmişlerdir. Fakat bu devlet Kubrat Han'ın ölümünden sonra; yani 665 yılları civarında Hazar Kağanlığının baskısıyla parçalanmış ve 670'li yıllarda Kubrat Han'ın beş oğlu arasındaki taht kavgasından dolayı dağılmıştır. Bu devletin dağılmasından sonra aynı etnik adı taşıyan Tuna Bulgarları, İdil Bulgarları adlarıyla iki devlet şekillenmiştir. Bulgarlardan sonra bölgeye Sabirler hâkim olmuştur.¹²²

2.2.5. Sabirler

Miladi 5-6. yüzyıllarda Batı Sibirya ile Kafkasların kuzey bölgesinde bulunan Türk topluluğu Sabirlerdir. Doğu Roma kaynaklarında *Sabar*, *Sabeir*; Ermeni kaynaklarında *Savr*; Süryani kaynaklarında *Sabr*; İslam kaynaklarında ise *S(a)* bir olarak geçmiştir. Bu Türk kavminin ismi çok tartışılmıştır. Togan'a göre Sabar ve Subar şeklinde farklı isimlendirmeler olmuştur. İsmin doğru telafuzu *Subar* (*Sub+er*) şeklindedir. *Sabar* şeklinde adlandırılan Türk boyu onların Hazarlara karışarak yaşayan kısmına verilen ad olmuştur. Aynı kavmin Suvar olarak telafuz edilen kısmı da İdil Bulgarlarının bir kabilesi sayılmıştır. İdil havzasındaki Sabir ve Suvarların lehçesi de Hazar ve Bulgarlarınki gibi LİR-Türkçesidir. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un "*Suvarın*" olarak adlandırdığı ve onların şivesi ile aktardığı kelimeler ŞAZ- Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır.¹²³ Sabirlerin gerek taşıdıkları adlar gerekse tarihi ve kültürel durumlarından bir Türk boyu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Sabar adı Sab+ar (=sap-ar=sapmak, fiiline+ar ekinin ilâvesiyle)

¹²⁰ Özcan, **a.g.t.**, s.5., Rasonyi, **a.g.e.**, s.72, Tunç **a.g.t.**, s.57, Kafesoğlu, İ. (2015). **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yay., s.195.

¹²¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.195; Tunç, **a.g.e.**, s.57.

¹²² Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.196.

¹²³ Rasonyi, **a.g.e.**, s.128; Togan, **a.g.e.**, s.171.

“*Sapan; yani yol değiştiren, başıboş olan serbest*” manası ile eski Türklerdeki ad verme usulüne uygun olmuştur.¹²⁴

Sabirlerin erken tarihleri de çok iyi bilinmemektedir. 305 yılında Kafkasya'nın kuzeyinde bulunan Sabirler, Kafkasya'nın güneyine geçmiştir. Sabirlere ait ilk kesin haber 461-465 yıllarında Batı Sibirya kavimleri arasında yaşadıklarıdır.¹²⁵ Hatta Sibirya adı onların isimlerinden gelmiştir.¹²⁶

503 yılında Sabirler Derbent Geçidinden Güney Kafkasya'yı ele geçirmek amacıyla başlayan savaşlarda bazen Sasani bazen de Doğu Roma'ya paralı askeri güç olarak katılmıştır. Fakat Sabirler 515 yılında kesin olarak tarih sahnesine çıkmış ve onların kalabalık bir kütlesi İdil- Don Nehirleri arasında ve Kuban Irmağı boyunda yerleşmiştir. Böylece Sabirler artık doğrudan doğruya Doğu Roma ve Sasani İmparatorluklarıyla temasa geçmiştir. Bu dönemde Doğu Roma ile Sasani İmparatorluğu arasında Kafkaslar ve Ermeniye bölgelerinin hakimiyeti için mücadeleler vardır. Sabirler, bu iki devlet arasında uzun yıllar boyunca süregelen mücadeleye bölgeye geldiklerinde dahil olmuşlar ve bu mücadelelerde denge unsuru olarak görülmüşlerdir. İki taraf da Sabirleri müttefik olarak kazanma çabasında olmuştur. Malalas'a göre Sabirler, 100.000 asker çıkarabilecek güçtedir. Burada verilen asker sayısı abartı olarak görülse de Sabirlerin ciddi askeri güçlerinin olduğunu göstermektedir.¹²⁷

Sabirler geldikleri ilk yıllardan itibaren, Sasanilerle anlaşmış ve liderleri Balak idaresindeki ordularıyla Doğu Roma'ya karşı savaşmıştır.¹²⁸ Kafkasya'nın güneyine Kr Nehri havzasına geçen Sabirlerin bir kısmı, 515-516 yılında Anadolu'da ilerlerken, Doğu Roma'nın askeri gyle ilk defa karşı karşıya gelmiştir. Bu karşılaşma esnasında Sabirlerin stn savaş aletleri Doğu Roma'da hayret uyandırmış ve 6. yüzyıl kaynaklarından olan Prokopios'un “*Savaşlar Tarihinde*” adlı eserinde Sabirleri; “*hiç kimsenin düşünmediği makinelere sahip olanlar*” olarak anlatmıştır. Sabirler 516 yılında İnan'la beraber Doğu Roma'ya karşı savaşmıştır.¹²⁹

522 yılında Doğu Roma İmparatoru Justinianus (518-627), Sabir lideri Zilbigis'e ya da Zigi-bi isminde birisine ki bunun doğrusu Çigil-biy; yahut Cılkı-biy olabilir; elçi ve

---

¹²⁴ Tunç, **a.g.e.**, s.58.

¹²⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.151.

¹²⁶ Togan, **a.g.e.**, s.171; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.151.

¹²⁷ Rasonyi, **a.g.e.**, s.73.

¹²⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.152, Tunç, **a.g.t.**, s.66, 67, 68.

¹²⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.153, Tunç, **a.g.t.**, s.66, 67, 68.

Sasanilere karşı ittifak için hediyeler göndermiştir. Sabirlerin lideri iki taraf için de önemli olduklarının farkındadır ve bundan dolayı iki tarafı da kendi lehlerine olmak suretiyle kullanmayı tercih etmiştir. Sabirler bir yandan Doğu Roma İmparatoru Justinianus ile Sasanilere karşı anlaşırken; diğer yandan da Sasanilere 20 bin kişilik ordu göndermiştir. Doğu Roma İmparatoru Justinianus, bu ikili oyunu fark etmiş ve Sasani hükümdarı Kavad'ı (488-531) durumdan da haberdar etmiştir. Durumu öğrenen Sasani hükümdarı Kavad, Sabirlerin liderini ve onun yakınlarını öldürtmüştür. Öldürülen Sabir liderinin 520'li yıllarda ölen Balak olması muhtemeldir. Onun ölümünden sonra Sabirler merkezi idareden yoksun boylar halinde yaşadıkları için her boy beyi kendi başına hareket etmiştir. 552-527 yılları arasında Sabirler, bazen Sasanilerle bazen de Doğu Roma ile ittifak yapmıştır.¹³⁰

527'li yıllara gelindiğinde ise Sabirlerin ve 100 bin kişilik Sabir ordusunun başında Balak'ın dul eşi Bo(ğ)arık vardır. Bu yıllarda Doğu Roma İmparatoru 2. Justinianus (527-565) Sabirlerle hem kendilerine saldıran Hunlara karşı hem de Sasanilere karşı ittifak yapmayı teklif etmiş; bu teklif Sabir Hatunu Bo(ğ)arık tarafından kabul edilmiştir. Müttefiklik ilişkisinin gereği Sabirlerce yapılmış ve Hunlar yenilmiştir.¹³¹ 531 yılına kadar Doğu Roma ile müttefik olan Sabirler, 531 yılında bir savaşta 3000 kişilik bir birlikle Doğu Roma'ya karşı Sasanilerin yanında yer almıştır. Savaşlardaki başarılarıyla, Doğu Romalıları ve Ermenileri sıkıntıya düşürmelerine rağmen Sabirlerin isimleri kaynaklarda yaklaşık 20 yıl boyunca açık bir şekilde geçmemiştir.¹³² Ancak 545 yılında Sasani hükümdarı 1. Hüsrev Anuşirvan'ın (531-578) şimdiki Dağıstan'a yaptığı seferden Sabirlerin çok etkilendiği ve Kafkaslarda süren savaşlarda ağır kayıplar verdikleri açıktır. 550 yılında Sasani- Doğu Roma savaşları yeniden başlayınca, Sabirler Gürcistan'ın batısındaki savaşlarda başlangıçta Doğu Roma'nın safında yer almışlardır. Bundan sonraki aşamada Sabirler Sasani tarafında yer aldıktan sonra Sasanilerin taarruzu başarısız olmuş ve beş yıl süren savaşlardan sonra yeniden taraflar arasında barış yapılmıştır.¹³³

Sabirler her ne kadar bu iki büyük İmparatorluk arasında denge gücü olsalar da onlar da bu savaşlardan etkilenmişler ve güç kaybetmişlerdir. 557 yılına doğru Türkistan'dan bölgeye gelen Avarlar, Sabirlere ağır bir darbe indirmiştir. Kafkasların kuzeyine Avarlar hâkim olurken, 576 yılında Sabirlerin Güney Kafkasya'daki hâkimiyetlerini ise Doğu Roma yıkmıştır. Sabirlerin bir kısmı bu olaydan sonra Kür Nehrinin güneyine yerleşmiştir. 6.

¹³⁰ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.153, Tunç, **a.g.t.**, s.66,67,68; Togan, **a.g.e.**, s.171.

¹³¹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.153, Tunç, **a.g.t.**, s.68.

¹³² Tunç, **a.g.t.**, s.68.

¹³³ Kafesoğlu, **a.g.e.** s., Tunç, **a.g.t.**, s.68.

yüzyılın başlangıcında Sabirlere tabii olan Macarlarla Sabirler daha sonra karışmıştır. Fakat Sabirlerin asıl boyları, büyük ihtimalle Hazar-Türk boyları içinde yaşamaya devam etmiştir.¹³⁴ Çünkü bölgede Sabirlerin adlarına Hazarların esas kütlesi olarak kabul edilen Belencer ve Semender olarak rastlanılmıştır. Sabirler yaklaşık yirmi yıl Avar hakimiyetinde kaldıktan sonra, bölgeye gelen Göktürklerin hâkimiyetine girmiştir.¹³⁵

2.2.6. Avarlar

Avarlar Hunlarla birlikte Türkistan'da yaşayan ve devlet kurmuş olan bir Türk kavmidir. Kelime anlamı Türkçe'de "*karşı koyan*" demek olan Avarlar, Hunlara çehre bakımından benzerken sırtlarına kadar inen çift örgülü saçlarıyla Hunlardan ayrılmışlardır.¹³⁶ 552 yılında Göktürkler Türkistan'da hakimiyet kurduktan sonra bölgenin eski sahipleri olan Avarları 552, 555 yıllarında olmak üzere iki darbeye Türkistan'dan sürmüştür. Aslında Göktürklerin bölgede yıktığı devlet Juan-Juan ismiyle anılmıştır. '*Bölgeye gelenler Juan-Juanlar mıydı yoksa bir Türk kavmi olan Avarlar mıydı?*' Bu konuyla ilgili süregelen tartışmalara Avar, Juan-Juan aynı ya da ayrılıkları da eklenmiştir. Dönemin ünlü yazarı Priskos'a göre 558 yılında Göktürk baskısı ile doğudan saldırarak gelen Avarlar önce Kafkasya'ya daha sonra Karadeniz'in kuzey sahalarına ulaşmıştır.

Avarlar, 557 yılından önce Alanlarla, arkasından da Doğu Roma İmparatoru Justinianus (527-565) ile münasebet kurmuştur. Bu dönemde Doğu Roma'nın Sasanilerle mücadeleleri devam ederken; Kafkasya çevresindeki Ogurlar da Doğu Roma'ya zorluklar çıkarmıştır. Avarların siyasi münasebet kurma çabaları Doğu Roma için de yeni bir müttefik kazanma açısından fırsattır ve sonuçta her iki taraf da müttefiklik konusunda anlaşmıştır. Bunun üzerine Avarlar Kafkasya ve Hazar çevresindeki kendi soydaşları olan Sabir, Tokuz Ogur (Kutırgur) ve Otuz Ogur (Utırgur) gibi kabilelerle de kavgaya tutuşmuştur. Avarların Kafkasya bölgesine gelişi ile bölgede kurulmaya çalışılan siyasi iktidarın sonu gelmiştir. Avarlar, Karadeniz'in kuzeyinde kalan sahalara geldikleri ilk zamanlarda bölgenin en büyük gücü olan Sabirleri itaat altına aldıkları gibi hakimiyetlerini Onogurlar, Kutrigurlar, Utigurlar ve bölgede yaşayan çeşitli Slav gruplarına da benimsetmiştir. Ancak Avarlar bu bölgede uzun süre hakimiyet kuramamıştır. Çünkü Göktürklerin takibatına maruz kalan Avarlar Karadeniz'in kuzeyinden de ayrılarak Orta Avrupa'nın yolunu tutmuştur. Avarların

¹³⁴ Rasonyi, **a.g.e.**, s.77-78.

¹³⁵ Özcan, **a.g.t.** s., Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.153, Tunç, **a.g.t.**, s. 68, 41.

¹³⁶ Gülensoy, T. (2011). **M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler: Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat, Uygarlık**, Ankara, Akçağ Yay., s.72.

son durağı ise Karpatların çevirdiği Macar ovaları olmuş ve orada 805 yılına kadar bir devlet kurmuşlardır. Balkanlarda başarılı savaşlar yapmış olmalarına rağmen Karadeniz'in kuzeyindeki hakimiyetleri kısa süreli olmuştur. Zira, Avarlar'ı takiben bölgeye gelen Göktürkler, Onogurlar hariç onların hakimiyetinde bulunan Türk gruplarını kendi hakimiyetlerine alarak Karadeniz'in kuzeyindeki sahalardaki Avar hakimiyetini büyük oranda yok etmişlerdir.¹³⁷ Bölgeye artık Türkistan'dan gelen Göktürkler hâkim olmuştur.

2.2.7. Göktürkler

Türkistan'da Asya Hun Devleti dağıldıktan sonra 552 yılında Türkler, Altay dağlarında Bumin'in (552-553) liderliğinde Juan-Juan Devleti topraklarına hâkim olmuşlardır. Böylece ilk Türk isimli Göktürk Devleti kurulmuştur. Bumin'in kısa bir süre sonra vefat etmesiyle onun yerine kardeşi Mukan (553-572) geçmiştir. Bumin'in diğer kardeşi İstemi (552-576) de Mukan'a bağlı olarak Göktürk Devletinin batı sahalarında "Yabgu" unvanıyla faaliyet göstermiştir. Göktürk orduları hem doğu hem de batı olmak üzere iki koldan fetih hareketlerine girişmiştir. İstemi Yabgu kumandasındaki ordu ile kısa zamanda, devletin sınırlarını Altayların batısına Isık Göl ve Tanrı Dağları'na kadar genişletmiştir. Kaynakların ifadesine göre; bugünkü Doğu Türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha İstemi Yabgu'nun idaresindedir. Böylelikle Göktürkler; Çin'den, Akdeniz'e ulaşan İpek Yoluna kadar hâkim olmuştur. Göktürkler aynı zamanda Türk asıllı Akhun Devletiyle de komşu olmuştur. Kaynaklarda Akhun ve Eftalit (Çince Ye-ta) adıyla anılan bu devlet miladi 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maverâünnehir havalisinde hüküm sürmüştü ve İpek Yolu ticaretini elinde bulundurmuştur.¹³⁸

İstemi Yabgu'nun bölgedeki ilk faaliyeti Akhun; yani Eftalitler üzerinde baskı kurmak olmuştur. 556 yılının başlarında, ipek transit ticaretini elinde tutan bu devlete karşı Göktürkler Sâsânî İmparatoru 1. Hüsrev Anuşirvan (531-579) ile ittifak yapmıştır. Hatta bu ittifak sayesinde İstemi Yabgu, Sasani hükümdarı Hüsrev Anûşîrvân ile kızını evlendirmiştir. İttifak neticesinde Göktürk orduları Akhunlara kuzeydoğudan saldırırken; Sasani kuvvetleri de batıdan hücumla geçmiştir. Sasani Göktürk müttefikliği ile iki tarafından sıkıştırılan Akhun Devleti 557 yılında bu baskıya dayanamayarak yıkılmıştır. Akhun Devletinin toprakları ise Ceyhun sınır olmak üzere iki müttefik arasında paylaşılmıştır.

¹³⁷ Rasonyi, a.g.e., s. 79, 41.

¹³⁸ Taşağıl, A. (2018). **Göktürkler I-II-III**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.38.

Böylece Türkistan kervan yolu adıyla da bilinen İpek Yolu üçüncü sefer Türklerin eline geçmiştir. Akhunların ortadan kalkmasıyla Göktürk Devleti batıda tam anlamıyla Sasanî İmparatorluğuyla sınır olurken; aynı zamanda siyasî olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Doğu Roma'yla ve Sasanîlerle temasa geçmiştir.¹³⁹

İpek Yolunun yanı sıra bu yolda ticaret yapan Soğdluları; yani Batı Asya'nın İpek stokçuları İstemi Yabgu'nun eline geçmiştir.¹⁴⁰ Ancak Anuşirvan bu bölüşmede, zaferdeki katkısına oranla büyük bir pay almış olmasına rağmen; kervan yolunun Mâveraünnehir güzergahını da ele geçirmek istemiştir. Bu amaçla, kendi ülkesinden Akdeniz limanlarına ve Doğu Roma'ya yapılmakta olan ipek nakliyatını durdurmuştur. Böylece ipek ticaretinin Göktürlere bağlanan Soğd'lu tüccar ahalisinin faaliyetlerini baltalayarak onları ekonomik sıkıntıya sokmak, hem de Türkleri İpek ticaretinin yüksek gelirinden mahrum bırakmak düşüncesiyle harekete geçmiştir.¹⁴¹

Anuşirvan'ın bölgedeki faaliyetleri üzerine İstemi Yabgu Sasanilere elçiler göndermiştir. Sasani hükümdarı Anuşirvan'ın elçilik heyetine saygısızlık yapması üzerine batıdaki sınırlarını Hazar Denizine kadar ulaştırmış olan İstemi Yabgu ikinci bir elçilik heyetini Sasani ülkesine göndermiştir. İkinci elçilik heyeti ise türlü bahanelerle Sasani hükümdarı Anuşirvan tarafından zehirleterek öldürülmüştür. Sasani hükümdarının bahanelerine inanamayan İstemi Yabgu, yine de Sasanîlerle münasebetini siyaset gereği hemen kesmemiş; ancak yönünü Doğu Roma'ya çevirmiştir. Çünkü eski zamanlardan beri Sasanîlerle, Doğu Romalılar arasında İpek ve diğer ticaret yolları için mücadele vardır. Sasanilere karşı ittifak yapma düşüncesi hem Göktürkler hem de daha çok askeri bakımdan Türklerle Doğu Roma için çok arzu edilir bir husus olmuştur.¹⁴²

İstemi Yabgu, 567 yılında Soğd'lu Maniah adlı diplomatın başkanlığındaki elçilik heyetini Kafkasya üzerinden Doğu Roma'nın başkenti İstanbul'a göndermiştir.¹⁴³ Bu heyet Türkistan'dan Doğu Roma'ya giden ilk resmi heyettir. Göktürk elçileri ellerinde bir Türkçe (İskitçe) mektupla gittikleri İstanbul'da çok iyi karşılanmıştır. İpek meselesi Doğu Roma'yı da ilgilendirmiştir. Çünkü İki yoldan gerçekleşen ticarete İpeğin alıcısı Doğu Romalılar; simsarları da Sasanilerdir. Doğu Roma İmparator Justinianous zamanında son gelişen

---

¹³⁹ Chavannes,E. (2007). **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, Türkçeleştiren: Koç, M., İstanbul, Selenge Yay., s. 289-290.

¹⁴⁰ Chavannes, **a.g.e.**, s.297.

¹⁴¹ Taşağıl, **a.g.e.**, s.227.

¹⁴² Rasonyi, **a.g.e.**, s.96.

¹⁴³ Kafesoğlu, İ. (2001). "Asya Türk Devletleri, Birinci Göktürk Hakanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., C: 1, s.160.

olaylardan dolayı Sasanileri devreden çıkarmak için ipek böceği yumurtalarını Doğu Roma'ya getirmiştir. İmparator Justinianous, 568 yılında ülkesine gelen Göktürk elçilerine İpek böceği yetiştirmeyi ve bundan yararlanmayı bildiklerini göstermiş; ancak İpek üretimi Doğu Roma'da asla gelişmemiştir.¹⁴⁴ Göktürk elçileri İstemi Yabgu'nun mektubuyları yanlarında çok kıymetli hediyeler getirmişler ve Doğu Roma İmparatoruna sunmuşlardır.¹⁴⁵

İstemi Yabgu'nun gönderdiği mektuba İmparator Justinianous hemen cevap yazmıştır. 569 yılı Ağustos'u başında Doğu Roma'nın bir elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Göktürk ülkesine doğru yola çıkmıştır. Doğu Roma'nın elçilik heyetinin başında Zemerkos adlı biri vardır. Göktürk elçileriyle beraber hareket eden Doğu Romalılar Karadeniz, Kafkaslar üzerinden Tanrı Dağları silsilesindeki Ak-dağda bulunan İstemi Yabgu'nun otağına gelmişler ve onunla Sasanilere karşı bir ittifak anlaşması yapmışlardır.

146

İstemi Yabgu'nun Doğu Roma'yla birlikte Sasanilere İpek Yolunu açtırma politikası neticesinde 571 yılında başlayan Doğu Roma -Sasanî savaşları 590 yılına kadar sürmüştür. 571 yılında başlayan bu savaşlara o sıralarda Azerbaycan'a kadar ilerlemiş olan Göktürkler batıya ilerleyişleri durdurulduğu için katılamamıştır. Ayrıca 576 yılında Göktürk Devletini bir dünya devleti payesine yükseltmiş olan devletin batı kanadınının Yabgu'su İstemi vefat etmiştir. İstemi Yabgu döneminde Göktürklerin Batı kanadınının sınırları Hindistan'ın kuzeyindeki Keşmir'e kadar uzanmıştır.¹⁴⁷

Göktürk ile Doğu Roma'nın Sasanilere karşı esas müdahalesi; ancak Hüsrev Anuşirvan'ın oğlu olan "Türk-zâde" diye anılan Hüzmüz 4. Ormuzd'un (579-590) son yıllarında; yani 588'li yıllarda yapılabilmıştır. Gecikmenin sebebi Göktürkleri hem Sasani mücadelesine katılmalarını istememeleri hem daha önce yapılmış olan askeri ittifakı yenilemek hem de Göktürklerin hasımları olan Avarlarla Doğu Romanın münasebette bulunmasıdır. Bu durumu İstemi Yabgu'nun cenaze töreninde Doğu Romalı elçilik heyetini karşılayan Türk-Şad şu sözlerle ifade etmiştir: "*On diliniz var; ama hileniz birdir. Ezilerek öldürülmeyi hak eden bu kavme (Avarlar) barınacak yer verdikten sonra nasıl ittifaktan söz edeceksiniz?*" Öfkesinin sebebi belli olan Türk-Şad bu sözlerinin devamında Doğu Roma'yı açıkça tehdit etmiştir.¹⁴⁸ Bu sadece bir tehdit olarak kalmamış; Göktürkler, Doğu Roma'nın

¹⁴⁴ Chavannes, **a.g.e.**, s.296.

¹⁴⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.161.

¹⁴⁶ Taşağıl, **a.g.e.**, s.40.

¹⁴⁷ Taşağıl, **a.g.e.**, s.33.

¹⁴⁸ Taşağıl, **a.g.e.**, s.41. Bakınız

Kırım'daki Kerç (Bosporos) Kalesini Doğu Roma elçileri henüz Göktürk topraklarında iken zapt etmiştir. Bu Göktürk Hakanlığının Kore sınırlarından Karadeniz'e kadar uzanan genişliğinin son noktasına ulaştığı yer ve tarihtir.¹⁴⁹

İstemi Yabgu'dan sonra Göktürklerin Batı kanadının başına Tardu (576-603) geçmiştir.¹⁵⁰ Tardu Yabgu 582 yılında Hakanlığın Doğu kanadına bağlı kalmış; 582 yılında ise doğudan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmiştir. Batı Göktürkler bağımsız olarak yaşamlarını sürdürürken, kendisinin batısında olan iki büyük devletle de mücadeleye devam etmiştir. Göktürkler, 576 yılında Kırım'daki Kerç Kalesinin ardından 581 yılında da Doğu Roma için çok önem taşıyan Kerson Kalesine kadar ulaşmıştır. Bir başka Göktürk ordusu ise Kafkaslar için önemli bir geçit olan Derbent'i kuşatmış; böylelikle Doğu Roma'yı daha da zor bir duruma sokmuştur.¹⁵¹

Bir yandan Doğu Roma'yla mücadele eden Tardu; diğer yandan da Sasanilerle mücadeleye devam etmiş ve Batı Göktürk ordusu 588-589 yıllarında Herat'a kadar ulaşmıştır.¹⁵² Tardu Yabgu döneminde Doğu Roma- Sasanî savaşlarında, İran iç işlerine müdahale etmiştir.¹⁵³ Özellikle hükümdar Hüsrev Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda Göktürkler, Behram Çupin'in zafer kazanmasını sağlamıştır. Bu zaferlerini Doğu Roma İmparatoruna bildirmek amacıyla gönderdiği mektubuna "*Dünyanın yedi ırkının büyük lideri ve yedi iklimin büyük hükümdarı Kağan'dan Roma İmparatoruna*" sözleriyle başlayan Tardu Yabgu, başarılarına atıfta bulunmuştur.¹⁵⁴ Böylece Göktürkler Kafkaslarda göstermiş oldukları başarıyı diğer bölgelerde de sürdürmüşler ve sınırlarını bir hayli genişletmişlerdir. Tardu Yabgunun mektubundaki ifadelerinden de net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Tardu Yabgu, 599 yılına kadar gayet başarılı bir yönetim göstermiştir. Onun döneminde Türk akınları Kuzey Afganistan'a kadar uzanmıştır. Sasanî Devleti düştüğü iç karışıklıklara Tardu Yabguya müracaat etmek suretiyle çare arar hale gelmiştir. Göktürk orduları İran topraklarında üst üste galibiyetler elde etmiştir.¹⁵⁵ Fakat 599 yılından sonra Tardu, Göktürk birliğini koruyamamış 601'de ve 603'te çıkan isyanlar neticesinde tahtı

¹⁴⁹ Kafesoğlu, İ. (2015). **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yay., s.101.

¹⁵⁰ Taşağıl, a.g.e., s.227.

¹⁵¹ Taşağıl, a.g.e., s.106.

¹⁵² Kafesoğlu, a.g.e., s.106.

¹⁵³ Kafesoğlu, İ. (2001). "Asya Türk Devletleri, Batı Göktürk Hanlığı", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., C: 1, s.67.

¹⁵⁴ Chanannes, a.g.e., s.314.

¹⁵⁵ Taşağıl, A. (2018). **Göktürkler I-II-III**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.228.

bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁵⁶ Tardu'dan sonra başa iş bilmez Kağan ve Yabgular geçmiş; Göktürk Devleti karışıklıklar içine girmiştir. Fakat Tardu'nun torunu olan Tong Yabgu (619-628) kendi döneminde düzeni sağlamıştır.

Tong Yabgu ilk olarak Aral Gölü ile Kafkaslar arasında bölünmüş olan Töles boylarını kontrol altına almış; daha sonra Güney Türkistan'a ilerlemiştir. Böylece Pamir'in batı etekleri de dahil tüm sahalar, Batı Göktürk Kağanlığına dahil edilmiştir. Tong Yabgu 623 yılında Sasanileri yenilmesiyle de Türklere Güney yoluyla batıya ilerlemenin alt yapısı oluşmuştur.¹⁵⁷ Tong Yabgu döneminde Kuzey Afganistan, İran'ın kuzeydoğusu, Azerbaycan, Kafkaslar, Toharistan, Batı Göktürk Devletinin hakimiyetine girmiştir. Tong Yabgu'nun hakimiyeti de boy isyanları yüzünden sarsılmıştır. Amcası Bagatur tarafından öldürülmüş olan Tong Yabgu'dan sonra Göktürkler tamamen iç savaflara sahne olmaya başlamıştır. 630 yılında ise Doğu Göktürk'ün ardından Batı Göktürk Devleti de yıkılmıştır.¹⁵⁸ Göktürkler yıkılmadan önce 620'li yıllarda Hazarlar gerek siyasi gerekse demografik durum açısından bölgenin en büyük gücü olarak ortaya çıkmaya başlamıştır.¹⁵⁹ Batı Göktürklerin bölgeden çekilmesiyle onların uç beyi konumunda olan Hazarlar bölgede büyük bir İmparatorluk olarak ortaya çıkmıştır.

Sonuç olarak Miladi yüzyıllarda Kafkasya'ya başta Hunlar olmak üzere Bulgarlar, Sabirler ve Göktürkler olmak üzere Türk kökenli devletler hâkim olmuştur. Hunlar, Kafkasya'dan bölgeye girdikleri 375 seferi ile Kavimler Göçünü başlatmışlar ve yerinden oynayan kavimler dünyada yaşayan kavimlerin hem etnik hem coğrafi yapısını hem de siyasi yapısını değişmesine ve yeni bir çağın başlamasına sebep olmuşlardır. Dahası Hunlar, yine Kafkasya'dan iki kol halinde başlattıkları 395 seferiyle de Doğu ve Batı Roma'yı bölünmesine sebebiyet vererek dünya tarihinde yeni bir dönemi başlatmışlardır. Kafkasları ellerinde tutan Hunlar bölgeden Kudüs'e kadar ilerlemişlerdir. Daha sonraki dönemlerde Göktürkler de Kafkasya bölgesine hâkim olduktan sonra hakimiyetlerini Hindistan'a kadar uzatmayı başarmışlardır. Bu durumda da Kafkasya bölgesini elinde tutabilen gücün diğer yerlere ulaşımının kolay olabildiğini göstermektedir.

---

¹⁵⁶ Çakan.V.A.(2015). **Orta Asya Türk Tarihine Giriş**, Ankara, A Kitap Yay., C:1, s.226

¹⁵⁷ Çakan, **a.g.e.**, s.227.

¹⁵⁸ Taşağıl, **a.g.e.**, s.229.

¹⁵⁹ Özcan, A. T. (2005). **Hazar Hakanlığı- Bizans İmparatorluğu İlişkileri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul., s.11,12

3. HAZARLAR VE KAFKASYA

Kafkaslarda Göktürk hakimiyetinin sona ermesinin ardından bölgenin yeni hakimi Hazarlar olmuşlardır. Hazarlar bölgeye geldikten sonra uzun bir müddet bölgede bulunmuşlar ve bölgenin hakimiyetini elden bırakmamışlardır. Onların Kafkasya bölgesine gelmesi bölgedeki dengeleri alt üst etmiştir. Bölge hakimiyeti için sürekli mücadele halinde olan Doğu Roma ve Sasani İmparatorlukları için de kendilerinden farklı bu kavim bölge dengesini değiştirmiştir. Bu sebeplerden dolayı önceleri Türk veya farklı isimlerle bilinen Hazarların bölgeye gelişleri, kökenleri, adlarının anlamları ve bölgede kurmuş oldukları imparatorluklarının konuyla alakalı şehirlerinden kısaca bahsedilme ihtiyacı doğmuştur.

3.1. Hazarların Menşei, Adı ve Dili

Kökenleri konusunda birçok farklı fikir ortaya atılan Hazarların kökeni bazı cılız itirazlara rağmen, tarihçilerin büyük çoğunluğu ile Türk olarak kabul görmüştür. Fakat Türk tarihçilerinin çoğu Hazarların hangi Türk boyuna mensup oldukları konusunda ihtilafa düşmüştür. Zeki Velidi Togan'a göre Hazar Kağanlarının soyu Göktürlere; yani onların yönetici ailesi Aşina neslinin Doğu Avrupa'yı idare eden bölümüne dayanmaktadır.¹⁶⁰ Afet İnan da bu görüşü desteklemiştir. Hüseyin Namık Orkun, İbrahim Kafesoğlu, Hamit Zübeyir Koşay gibi tarihçilere göre ise Hazarlar, Sabirlerin devamıdır. Onlar Arap tarihçisi Mesudi'nin "*Hazarlara Farsça Hazaran; Türkçe Sabir*" denildiğini ifade etmesine dayanarak böyle bir iddiada bulunmuştur.¹⁶¹ Akdes Nimet Kurat ise bu görüşe katılmamış ve Hazarları kendilerine özgü bir Türk kavmi olarak nitelendirmiştir.¹⁶²

Hazar kökeni kadar Hazar adının anlamı ve onların kullandıkları dilde tartışılmıştır; sonuç itibariyle birçok farklı görüş ortaya çıkmıştır. Kelime anlamına göre ise Hazar adı farklı iki anlama gelmiştir. Birinci anlama göre Hazar adı "*gez*" anlamında "*kaz*" kökünden türemiştir. "*Kazar*"; "*gezer*" anlamına gelmekte olup, Anadolu Türkçesi'nde "*serbest dolaşan, bağlı olmayan*" demektir. Bu anlamıyla Hazar (Kazar, Gazar, Gezer) kelimeleri, göçebe ve göçer manasını ifade etmiştir. Ayrıca Rusçada "*Kazar*" ve Macarcada "*Huszar*" kelimelerinin atlı manasına gelişi ve bu kelimelerin Hazar kelimesine benzeyişleri yeni

¹⁶⁰ Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Yay., s.22.

¹⁶¹ Kuzgun, Ş. (1985). *Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, Se-da Yay., s.17-18.

¹⁶² Kurat, A. N. (2001). "II. Doğu Avrupa Kavim ve Devletleri; Hazar Kağanlığı", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yay., C:1, s.228.

birtakım düşüncelere yol açmıştır.¹⁶³ İkinci anlamına göre Hazar kelimesi “*Huza*”; yani “*küçük ve çekik gözlü*” manasındadır. Hz. Muhammed (S.A.V.) küçük gözlü bir kavimden hadislerinde “*Huza*” kelimesi ile bahsetmiştir. İslam orduları 7. yüzyılda Ermenistan’a girdiğinde “*küçük ve çekik gözlü, çok cengâver*” bir milletle; yani Huzalarla karşılaşmıştır. Huza kelimesi ile kastedilen millet ise onlara göre Hazarlardır.¹⁶⁴ Bu anlama Şaban Kuzgun da destek vermiştir. Fakat İkinci anlamına göre kullanıldığı ifade edilen Hazar ismi, İslam orduları bölgeye gitmeden önce Batılılar tarafından kullanılan bir isim olmuştur. Ancak “*çekik ve küçük gözlü olma*” tarifi çok tercih edilen bir açıklama değildir. Çünkü bu özellik sadece Hazarlara has değildir; daha başka pek çok Türk boyunda ve pek çok kavimde mevcuttur. Hazarları anlatan çoğu kaynakta da bu “*küçük gözlü*” tarifi yer almamaktadır. Batılılar tarafından kullanılmış ve farklı manalarla bilinmiştir.¹⁶⁵ Ama genel kabul Mualla Uydu Yücel’in de ifade ettiği gibi Hazar kelimesi “*gez*” anlamına gelen “*kaz*” kökünden türemiştir. “*Ka-zar, gezer; yani serbest dolaşan, bir yere bağlı olmayan*” anlamında kullanılmıştır.¹⁶⁶

Hazarların dili de en az diğer mevzuları kadar tartışma konusu olmuştur. ‘*Onların dilleri Türkçe mi; Türkçe ise Türkçenin hangi lehçesine mensuptur?*’ konularında da görüşler ortaya atılmıştır. Kaşgarlı Mahmud; “*Hazarların en sağlam Türkçeyi konuştuklarını*” ifade etmiştir.¹⁶⁷ Hazarların kendi dillerine ait kelimelerden kaynaklarda geçen ve günümüze erişebilen isimlere bakıldığında bulunanların neredeyse tamamının özel isim olduğu görülmüştür. Bu özel isimler Göktürklerden gelen ortak Türkçeye aittir. Dahası arkeolojik çalışmalar sonucunda Rusya’daki kazılarda Hazar dönemine ait ortaya çıkarılan seramikte ve Şarkel’de bulunan tuğlalar üzerinde Göktürk yazısına benzeyen oyma yazı işaretlerinin kullanıldığı görülmüştür. Bulunan ipuçları ile Hazarların dili hakkında sadece tahminlerde bulunulmuştur. Bunlara göre kaynaklarda Hazarlar ile yakın akraba olan Sabirlerin dili ve Bulgar dilinin sonu kısaltılmış bir Türkçe; bu iki dilin Hazarca ile Türkçe karışımı olduğu ve Hazar dilinin Bulgar lehçesine yakın bir Türkçe olabileceği düşüncesini akla getirmiştir. Sonuç olarak Hazarların dilinin Bulgar lehçesine yakın olması kuvvetli bir ihtimaldir.¹⁶⁸

¹⁶³ Koestler, A. (2007). **13. Kabile**, Türkçeleştiren: Dişbudak, B., İstanbul, Plato Film Yay., s.13.

¹⁶⁴ Kuzgun, a.g.e., s.14-15.

¹⁶⁵ Demirtaş, T. (2014). **Hazar Devlet Teşkilatı**, Ege Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s.57, Kocarı, H. (2013). **Hazarlarda Devlet Yönetimi**, Kilis 7 Aralık Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis, s.11,10.

¹⁶⁶ Yücel, U. M. (2002). “Hazar Hakanlığı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C:2., s.781.

¹⁶⁷ Kitapçı, Z. (2013). **Kuzey Türk kavimleri arasında İslâmiyet: Hazarlar, Burtaslar, Bulgarlar, Başkurtlar**, Konya, Yedi Kubbe Yay., s.19.

¹⁶⁸ Demirtaş, a.g.t., s.75,76.

Rasonyi'ye göre de Hazarlar, Bulgar Türkçesini konuşmuşlardır. Bahsedilen Bulgar Türkçesinin iki özelliği vardır; yani bazı Türk lehçelerinde “L” sesi yerine, “R” sesinin görülmesi veya “Ş” nin “L” ye dönüşümüdür.¹⁶⁹ Hazarların konuştuğu dille ilgili bilinen net bilgi, onların Türkçe konuştuğudur. Yukarıda da ifade edildiği gibi onların konuştuğu Türk lehçesi hakkında ilim adamları ortak bir karara varamamıştır.

3.2. Hazarların Kurulduğu Dönemde Kafkasya Bölgesinin Siyasi Durumu

Hazarlar, Türkistan'dan çıkarak Hazar Denizi ile Karadeniz arasına; yani Kafkaslara gelip yerleşmiştir. Fakat Hazarların Kafkasya'ya milattan önceki yüzyıllarda mı; yoksa milattan sonra 93'lü yıllarda Hunların ikiye bölünmesiyle oluşan göç dalgasıyla mı bölgeye geldikleri net değildir. Çin yıllıklarında miladi yıllarda Türkistan'da Hunların içerisinde yer alan K'o-sa'lar; yani Hazarlar, MÖ. 2. yüzyılda Türkistan'da çok güçlü bir devlet kurmuş olan Hun Türklerine kadar dayandırılmaktadır ve Hunların bölünmesiyle miladi yıllarda Kafkaslara gelmişlerdir. Gürcü kaynaklarına göre is Hazarlar Hazar Bölgesine ve Kafkasya'ya milat öncesi devirlerde gelmiştir.¹⁷⁰ Hatta MÖ 167-123 yılları arasında hükümdarlık yapmış olan Gürcü hükümdarı Mirvan, Hazarlara karşı savaşmış, onlardan ülkesini korumak için Daryal Geçidinde istihkâmlar yaptırmıştır.¹⁷¹ Dahası Hazarlar bu bölgede Gürcülerle savaştıkları kadar Ermenilerle de savaşmıştır.

Hazarlar, Çin yıllıklarına da bakılarak; Hazarların Kafkaslarda tarih sahnesine çıkışı kaynakların ifadesi ile kesin olarak M.S. 2. yüzyılın sonlarına doğru olmuştur. Hazarlar 198 yılında Hazarlar, Barsilerle birlikte Ermenistan'a saldırmıştır. Kalkanatlı Moses'e göre ise Hazarlar 2. yüzyılın sonu 3. yüzyılının başlarında Barsillerle birlikte onların içinde bir kavim olarak anılmıştır ve Barsillerle seferlere katılmışlardır. Bu iddia Çin kaynaklarına bakılarak çürütülmüştür. Çünkü Hazarlar bu dönemde özgür bir kavim ya da devlet olmaktan ziyade Hunlarla beraber hareket etmiştir. Romalı yazar Priscus, Hazarların 466 yılında Derbent'e, burada Sasani askeri birliğini gördükten sonra Güney Kafkasya'dan Daryal Geçidine, Ermeni bölgelerine gelişini anlatmıştır.¹⁷²

¹⁶⁹ Rasonyi, L. (2006). **Doğu Avrupada Türklük**, Türkçeleştiren: Gedikli, Y., İstanbul, Selenge Yay., s.88..

¹⁷⁰ Koç, K. (2018).” Müttefiklikten Düşmanlığa Kafkasya ve Doğu Avrupa'da Hazar- Doğu Roma İlişkileri”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, *Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE)*, www.asead.com, C:5, S:8, s.158.

¹⁷¹ Koç, a.g.m., s.158.

¹⁷² Azizoğlu, M. R. (2018). “Hazarların Güney Sınırı”, **18. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.244.

Hazarların buldukları bölgedeki esas etkisi M.S. 3. yüzyıldan itibaren M.S. 4. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan bölgesindeki Doğu Roma- Sasani İmparatorlukları arasındaki savaşlarda olmuştur. Hazarlar, Ermeni ve Gürcülerden sonra miladi 4. yüzyıla kadar Perslerle iyi ilişkiler kurmuştur. M.S. 3 yüzyıldan başlayarak 4. yüzyılın ortalarına kadar Ermenistan ve Kafkasya bölgesinde Doğu Roma ve Sasani İmparatorlukları arasında oluşan savaşlarda Hazarlar, her zaman Sasanilerin yanında yer almış ve Doğu Roma'ya karşı onlarla savaşmıştır. Ancak M.S. 4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Sasaniler Ermenistan'ı istila edip, komşularına karşı istilacı bir siyaset izleyince Hazarlar bu defa Doğu Roma ile anlaşarak onlara karşı savaşmaya başlamıştır.¹⁷³

363 yılında Doğu Roma İmparatoru Julianuos'un Ermenistan'da bulunan Sasanilere karşı yaptığı savaşa Hazarlar da katılarak Doğu Roma'ya yardım etmiştir. Bunun üzerine Sasaniler, Kafkasya'da bulunan kabilelerle anlaşarak onların Hazarlara saldırmalarını sağlamıştır.¹⁷⁴ Hazarları bölgede hükümsüz kılmak amacıyla Pers hükümdarlarından başta Kubad ve Anuşirvan onlara karşı iki yüzlü bir siyaset izlemiştir. Hazarlar her ne kadar bölgede devre dışı bırakılmaya çalışılsa da önemli rol oynamıştır. Özellikle Hazarlar, Pers İmparatorluğunun yıkılmasında ve oradaki iki büyük devlet arasındaki dengeyi sağlamada önemli rol oynamıştır. 4. yüzyılın ikinci yarısından sonra Hazarlar, Hunların hâkim buldukları Güney Rusya bozkırları ile Kuzey Kafkasya ve Azak Denizi arasındaki topraklarda bulunmuştur. Hazarlar, 5. yüzyılda Doğu'dan gelen Türk-Ogur kavimlerinin hakimiyeti altına girmiştir.¹⁷⁵

Kuzeyinde yükselen Avrupa Hun İmparatorluğu ile güneyinde yer alan Pers İmparatorluğu arasında kalan Hazarların durumu 434 yılında Attila'nın Hun İmparatoru olmasıyla kötüleşmiş ve Hazarlar bir dönem Avrupa Hunlarının himayesinde kalmıştır. Hazarların Hunlara tabi oldukları zamanda bile Doğu Roma İmparatorluğu onlarla ilişki kurmuştur. 448 yılında Hunlara karşı Doğu Roma İmparatoru 2. Theodosius (408-450) kendi ülkesini özellikle de Kafkasya bölgesini korumak için Hazarları kendi safına çekmek amacıyla Hazar beylerine rüşvet olarak hediyeler göndermiştir. Doğu Roma İmparatoru 2. Theodosius Hunların özellikle de Attila'nın baskısı üzerine Hazarları kullanmak istemiştir.

---

¹⁷³ Yücel, **a.g.m.**, s.749.

¹⁷⁴ Gül, A. (2015). **Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri (Hun-Göktürk- Hazar ve Uygurlar)**, Erciyes Üni, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s.48

¹⁷⁵ Kuzgun, **a.g.e.**, s.50.

İmparator 2. Theodosius, hediye ve rüşvet yoluyla böylece Hazar beylerini Hunlara karşı ayaklandırarak Hunların baskısını ve gücünü kırmak istemiştir.¹⁷⁶

Doğu Roma'nın araya nifak sokması durumunun fark edilmesi üzerine Hazarlar Attila tarafından cezalandırılmıştır. O dönemde Hun beylerinden olan Hazarların başı konumundaki Karidak veya Kuridah adındaki kişi Atilla'nın bir zafer sonrasında dağıtmış olduğu hediyeleri beğenmemiş ve ona karşı Doğu Roma'yla ittifak çabasına girmiştir. Bu durumu öğrenen Atilla Hazarlara çok kızmış, onların üstüne yürümüş ve onları ağır şekilde cezalandırmıştır. Atilla Hazarları cezalandırmakla yetinmeyip onların başına en büyük oğlu Alak'ı geçirmiş ve onları baskı altında tutmuştur. Buradaki Kuridak ismi bazı kaynaklarda ihanetin ardından başa geçirilen Atilla taraftarı Hazar Beyidir. Bazı kaynaklara göre ihanet eden kişidir. Bazı kaynaklarda ise saf değiştiren Hazar Beyi konumunda olmuştur.¹⁷⁷

Bu olayı Koestler, "13. Kabile" adlı eserinde anlatmaktadır. Doğu Roma Atilla tarafından gerek vergi yüküyle gerekse baskı siyasetiyle sıkıştırılınca Hunların Beyleri ile ilişki kurup aralarına nifak sokmak istemiştir. Bunun için de 448 yılında Doğu Roma İmparatoru 2. Theodosius Attila'ya bir elçilik heyeti göndermiştir. Bu heyette dönemin yazarlarından olan Priscus da bulunmuş, yolculuğu boyunca yalnız diplomatik ilişkileri harfi harfine not etmekle kalmamış; aynı zamanda Attila'nın sarayındaki bütün ufak tefek olayları da kayda geçirmiştir. Priscus, Hunların egemenliği altında yaşayan ve Akatzirler diye anılan bir toplulukla ilgili birçok anekdot da aktarmıştır. Bu Akatzirlerin Ak-Hazarlar olabileceğini belirtmiştir. Priscus'un aktardığına göre; "*Doğu Roma İmparatoru bu savaşçı boyu kendi tarafına çekmeye çalışmıştır. Bunların başında Kuridak veya Karidak adında bir bey vardır. İmparator bu beye rüşvet olarak hediyeler göndermiş; ama Hazar Beyi Karidak, kendisine sunulan rüşveti yeterli bulmamış ve saf değiştirerek Atilla'ya durumu anlatmıştır. Attila, Karidak'ın rakibi olan hanları yenerek, onu tek başına Akatzirlerin başına geçirmiştir.*"¹⁷⁸

Atilla'nın ölümünden sonra dağılan Avrupa Hun Devletinin akabinde Hazarlar tekrar güçlenerek Pers topraklarına saldırmaya başlamıştır. 457 yılında Kafkasya'daki Pers savunmasını kıran Hazarlar, Kur ve Aras ülkesini ele geçirdikten sonra İberya, Güristan ve Ermenistan'ın içlerine doğru ilerlemiştir. Bu durumda çaresiz kalan Sasani Hükümdarı düşmanı olarak gördüğü Doğu Roma'dan Hazarlara karşı yardım istemiştir. İki İmparatorluk eski müttefikleri olan Hazarlara karşı ortak bir savunma hazırlamıştır. Özellikle Doğu Roma

¹⁷⁶ Koç, **a.g.m.**, s.161, Kuzgun, **a.g.e.**, s.24.

¹⁷⁷ Kuzgun, **a.g.e.**, s.24,25.

¹⁷⁸ Koestler, **a.g.e.**, s.14.

ve Pers İmparatorlukları arasında bölgedeki mücadelelerde bu durum açıkça görülmektedir.¹⁷⁹ Sonraki yıllarda Sasani hükümdarı Kubad (448-531) Hazarlar başta olmak üzere bir dizi Türk boyuna karşı Derbent ve Kafkaslardaki geçitlere kaleler yaptırmıştır.¹⁸⁰

460 yılı esnasında Gobi civarında oturan Avarlar'ın saldırısına uğrayan Sabirler bölgede yaşayan Ogur kavimlerini yerlerinden çıkararak Kuban Nehri ile Azak Denizi arasındaki araziye yerleşmiştir. Sabirler çok geçmeden daha da batıya ilerlemek zorunda kalmıştır. Sabirler, Ogurların arkasından 506 yılında Kafkasya'nın kuzeyine yerleşmiş ve Avar istilasına kadar Kafkasya'ya hâkim olmuştur. 5. yüzyılın sonlarına doğru bir süre Avarların egemenliğinde kalan Hazarlar, Göktürkler döneminde ise Batı Kağanlığının uç beyliğini teşkil etmiştir.¹⁸¹ Göktürklerin en batı kanadını meydana getiren Hazarlar, Sabirlerin bir devamı olarak tarih sahnesine çıkmıştır.¹⁸² Aslında yukarıda ifade edilmiş olan hadiselerde geçen boyun ismi kimi kaynaklara göre Hazarlar, kimi kaynaklara göre Sabirlerdir. Bazı araştırmacılar Sabir, Hazar aynılığını varsayarak ikisi için de aynı olayları ele almıştır. Bazı araştırmacılar da dönemin kaynaklarına bakarak yorum yapmıştır. Bu konu üzerinde bir fikir birliğine varılamadığı için çalışmanın bu bölümünde daha çok Türk tarihçilerin anlatımlarından yararlanılmıştır.

558 yılından sonraki yıllarda Kafkasların hâkimi ve Sasanilerle savaşan bir kavim olarak bilinen Hazarlar, 586 yılından itibaren Doğu Roma tarafından oldukça iyi tanınmıştır.¹⁸³ Hazar ismi ilk defa 558 yılında Sasani savaşlarında geçmiştir. Hazarlar 576 yılında Kırım'daki Kerç Kalesinin Göktürklerin eline geçmesiyle onların sınırlarını Karadeniz'e kadar ulaştırmıştır. Bu bölgede Göktürk Yabgu'sunun idaresinde bulunan Hazarların ismi, Göktürk hâkimiyetinin yılı olan 576'da Karadeniz kıyılarına ulaşınca Çin kaynaklarında "*Ho-sa, K'o-sa*" adı ile geçmiştir. Hazarlar, Göktürk Devletinde "*Şad*", "*Tarhan*" gibi önemli unvanlar ve görevler almıştır.

586 yılına gelindiğinde ise Doğu Roma kaynaklarında iyice tanınmış olan Hazarlar, Türk-Hazar adı ile anılmıştır.¹⁸⁴ Bu durum Hazarların Göktürklerle bağlantısını da açıkça ortaya koymaktadır.¹⁸⁵ Hazarların 586 yılına kadar Göktürk zümresi içinde isimleri Türk

---

¹⁷⁹ Koç, **a.g.m.**, s.161.

¹⁸⁰ Kuzgun, **a.g.e.**, s.25.

¹⁸¹ Kuzgun, **a.g.e.**, s.49.

¹⁸² Yücel, **a.g.m.**, s.781.

¹⁸³ Yücel, **a.g.m.**, s.782.

¹⁸⁴ Taşağıl, A. (2010). "Ders Notları, Hazarlar", <https://ahmettasagil.files.wordpress.com/> s.2.

¹⁸⁵ Gül, **a.g.t.**, s.49.

adının dışında geçmemiştir. Fakat 586 yılında Hazarlar “*Türk*” adının yanı sıra “*Hazar*” adı ile Doğu Roma’da tanınmıştır.¹⁸⁶

Bundan sonra Doğu Roma’da Hazar ismi ile tanınan Hazarlar, devlet kurmamış olsalar bile kaynaklarda net bir şekilde yer almıştır. Doğu Roma ile Göktürk Devletinin çoğunluğu müttefiklik üzerine olan temaslarında Hazarların ismi ve yardımları olaylarda belirtilmiştir. Doğu Roma ile Sasani İmparatorluklarının arasında ezelden beri süre gelen Kafkasya toprakları üzerindeki mücadelede Hazarlar, Göktürklerin uç beyleri olarak önemli roller üstlenmiştir. Hazarların üstün askeri yetenekleri ve aralarında süre gelen müttefiklik ilişkisi gereği Doğu Roma ile ortak hareketleri, Sasani İmparatorluğunu bir hayli yıpratmıştır. Sasani İmparatorluğu bölgeden çekilmekle kalmayıp; aynı zamanda büyük bir sarsıntı geçirmiş ve zayıflamıştır. Burada bahsi geçen olaylar Hazar- Doğu Roma ilişkileri, Hazar-Arap ilişkileri bölümlerinde gereğince açıklanacaktır. Hazarlar 630 yılına kadar Göktürk Devletinin Batı Kanadının uç beyliğini teşkil etmiştir. Fakat 630 yılına gelindiğinde epey zamandır siyasi anlamda inişler çıkışlar yaşayan Göktürk Devleti en son Tong Yabgu döneminde Batı kanadını toparlamış ve güçlenmiş; 630 yılında onun ölümü üzerine Çin’in hakimiyetine girerek sonlanmıştır. Bu olaydan sonra Hazar Kağanlığı resmi olarak devletleşmiştir.

Hazarların devletleşme aşaması kaynaklarda farklı farklı anlatılsa da onların devlet olması 620’li yıllardan sonra Göktürk Devleti dağıldıktan sonra; yani 630 yılından sonra gerçekleşmiştir. Zeki Velidi Togan’a göre Hazarların *558-630 yılları Kağanlığının Kuruluş Dönemi*, *700-850 yılları Kağanlığının Yükselme ve Gelişme Dönemi*, *850-950 yılları Kağanlığının Duraklama Dönemi*, *950-1030 yılları Çöküş Dönemidir*.¹⁸⁷ Özetle; Zeki Velidi Togan’a göre 630’dan 7. yüzyılın sonuna kadar Hazarların İmparatorluk öncesi dönemidir. 700-850 yılları arasındaki dönem ise Hazarların yükselme ve genişleme dönemidir. Bu dönemden sonra 10. yüzyıllara doğru ise Devletin dağılma dönemidir.¹⁸⁸

---

¹⁸⁶ Koç, **a.g.m.**, s.161.

¹⁸⁷ Koç, **a.g.m.**, s.158.

¹⁸⁸ Kuzgun, **a.g.e.**, s.27,29.

Harita 3.1. Hazar Ülkesi Siyasi Sınırları

Kaynak: <http://tarihvemedenyet.org/>

Kafesoğlu'na göre ise Hazar tarihinin gerçek Kağanlığının devresi 630 yılından sonra olmuştur. Göktürk Devletinin Çin hâkimiyetini kabul etmesi ve fetret devresine girmesiyle bünyesinde bulunan Türk topluluklarından en önemlisi olan Hazarlar kendi idarelerini kurmuştur.¹⁸⁹

Hazarlar, Göktürk devleti yıkıldıktan sonra kendi yolunu çizmiş ve kendi kaderini yaşamış bir Türk devletidir.¹⁹⁰ Bu görüşe İbrahim Kafesoğlu, Akdes Nimet Kurat gibi bazı tarihçilere de katılarak Hazar Devletinin kuruluşu 620'li yıllardan sonra; yani Göktürk devleti dağıldıktan sonra olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat Şaban Kuzgun'a göre; Hazarlar 558 yılında Göktürklerin kurucu ailesinin soyundan gelen bir Kağanın yönetimi altında devlet kurmuştur.¹⁹¹ Bu konuda en kapsamlı açıklamayı Zeki Velidi Togan yapmıştır. Ona göre Hazar Devleti 630'dan sonra kurulmuş ve 630'dan 7. yüzyılın sonuna kadar da İmparatorluk öncesi dönemi geçirmişlerdir.¹⁹² Sonuç olarak Hazarlar hakkında net bilinen şudur ki; Hazarlar Kafkasya'nın kuzeyi ile Hazar Denizi sahilleri; yani Kafkas Dağlarının kuzey yakası Don Nehri ve Azak Denizi ile İdil Nehri arasındaki üçgen bölgede 6- 10. yüzyıllar arasında yaşamış Kafkaslarda ve Doğu Avrupa'da büyük bir devlet kurmuş Türk

¹⁸⁹ Brook, K. A. (2005). **Hazar Yahudileri**, Tükçeleştirilen: Tulçalı.İ., İstanbul, Nokta Kitap Yay., s.39.

¹⁹⁰ Karatay, a.g.e., s.14.

¹⁹¹ Kuzgun, a.g.e., s.26.

¹⁹² Kuzgun, a.g.e., s.27, 28, 29.

kavmidir. ¹⁹³ Genel anlamda Kafkaslardan, Doğu Avrupa'ya uzanan sahada Don-İdil-Kafkasya üçgeni içinde yaşayan ve zamanla bir İmparatorluk haline dönüşen Hazar Devleti, 7-10. yüzyıllar arasında yaşamıştır. ¹⁹⁴ Fakat Hazarlar bu bölgede Göktürk Devletinden önce hem siyasi hem bölgesel olarak aktif rol almıştır. Hazarların bölgeye geliş zamanları kaynaklara göre farklılık göstermektedir. ¹⁹⁵

Hazarların kurulduktan sonra sınırlarını genişleterek İmparatorluk haline dönüştükleri bir gerçektir. Fakat onların ilk geldikleri zaman kadar ilk yerleştikleri yerler, sınırlarının nereye kadar ulaştığı da tartışılmış ve Hazar ülkesi hakkında birçok farklı görüşün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İslam coğrafyacılarına, dönemin Hazarları anlatan kaynaklarına bakıldığında ortaya çıkan Hazarya, Hazar şehirleri ve Hazar başkentleri farklı bir görüntü ortaya koymuştur. Zamanla genişleyen Hazar Devleti, Hazar İmparatorluğuna dönüşmüş ve çok dinli, çok ırklı bir İmparatorluk olmuştur.

3.3. Hazar Ülkesi ve Şehirleri

Hazarların genel siyasi tarihine bakmadan evvel Hazar ülkesinin sınırlarının verilmesi ve Kafkaslar da ne kadar sınırlarının bulunduğunu bildirmek yararlı olacaktır.

Harita 3.2. Hazar Kağanlığı

Kaynak: <https://islamansiklopedisi.org.tr/hazarlar>

¹⁹³ Rasonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük*, Ankara, TKAE Yay., s.91-92, Kafesoğlu, a.g.e., s.162.

¹⁹⁴ Yücel, U. M. (2002). "Hazar Hakanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C:2, s.794.

¹⁹⁵ Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yay., s.195, Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Yay., s.57., Kuzgun, Ş. (1985). *Türklerde Yahüdlük ve Doğu Avrupa Yahüdilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, Se-da Yay., s.21., Kurat, a.g.e., s.228.

Klasik İslam coğrafyacılarına göre Türk ülkeleri Macaristan, Bulgaristan, Karadeniz, Kafkasya, Cürcan, Maveraünnehir, Tibet, Çin ülkeleri ve bunların kuzeyinde kalan yerlerdir.¹⁹⁶ Bahaeddin Ögel'in eserinde yer verdiği Türkmen şeceresine göre "Nuh Peygamber'in Ham, Sam ve Yafes adında üç oğlu vardır. Nuh peygamber oğullarından her birini, dünyanın ayrı yerlerine yurt tutup çoğalsınlar diye göndermiştir. Yafes, babasının yanından ayrıldıktan sonra, İdil ve Yayık Nehirlerinin arasındaki bölgeye gitmiş ve orada iki yüz elli yıl oturmuştur. Yafes'in sekiz oğlu olmuştur. Bu oğulların da üçüncüsünün adı Hazar'dır."¹⁹⁷

Müellifi bilinmeyen bir Arap kaynağına göre Yafes'in oğullarından sadece Türk ve Hazar akıllı imiş. Söylenilene göre Hazar'a İdil Nehri kenarı diğer yerlerden daha hoş gelmiş ve şehri buraya kurmuştur. Bütün ülkeye Hazar ülkesi denmiştir. Burada kışlar çok sert geçmiştir. Hazarlar kışın şehirlerde, yazın ise kırlarda oturmuşlar; yalnızca hayvanlarını otlatmak için kırlara gitmişlerdir. Hazar ülkesi altıncı iklimde yer almıştır. Burası Doğuda Yecüc ve Mecüc şehirlerinden başlayarak Hazar şehirlerinden geçmektedir. Devamıyla Taberistan Denizinin ortasından, Rum Denizinden Hazarlardan geçmektedir.¹⁹⁸

Arap kaynaklarından İbn Rüsteh'e göre de altıncı iklimde yer alan Hazar ülkesine Yecüc Mecüc ülkelerinden geçilerek gelinmektedir. İbn Rüsteh'e göre; Hazar ülkesi geniş bir ülkedir ve tepelerinde Tûlâs ve Lâvarların bulunduğu Tiflis'e uzanan dağa bitişiktir.¹⁹⁹ Kazvini'ye göre Hazar ülkesi Sasani hükümdarı Anuşirvan tarafından Türkleri defetmek için yapılmış ve tılsımlanmış olan Bab el- Ebvâb'ın arkasında yer almıştır. Arap kaynaklarından Kudame Bin Cafer, "Kitab El Harac" adlı eserinde Hazar sınırlarından "Ermeniyye'den Horasan Harezmi'ne kadar uzanır" diye bahsetmiştir.²⁰⁰ Arap kaynaklarında Avfi "Cami el-Hikayet" adlı eserinde "Hazar vilayeti enine ve boyuna geniş bir ülkedir" demektedir.²⁰¹ Hudud el-Âlem'e göre; Hazar ülkesinin doğusu dağlar ve denizler arasında uzanan bir sur, deniz ve İdil Nehrinin bazı kesimleriyle, güneyi Serir ülkesiyle, batısı dağlarla, kuzeyi Brâzas ve Vanandar ülkesiyle sınırlı, büyük zenginliklerin bulunduğu mamur bir ülkedir.²⁰²

¹⁹⁶ Şeşen, R. (1998). **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler Ve Türk Ülkeleri**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., s.2.

¹⁹⁷ Ögel, B. (2001). **Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., s.49-50.

¹⁹⁸ Şeşen, a.g.e., s.34,35.

¹⁹⁹ Şeşen, a.g.e., s.36,42.

²⁰⁰ Şeşen, a.g.e., s.189.

²⁰¹ Şeşen, a.g.e., s.93.

²⁰² Şeşen, a.g.e., s.70.

Çağdaş ve Hazarlardan sonraki çağlarda yazılan kaynaklar da İslam kaynakları gibi Hazar ülkesini farklı tarif etmektedir. Bu kaynaklara göre Hazar ülkesi şöyle anlatılmıştır: Hazarların Türkistan'dan, Hazar Denizi kıyılarına geldiklerinde ağırlık merkezleri önceleri Terek Nehri boyları iken daha sonra Aşağı İdil boylarına kaymıştır. Bu bölge İdil, Yayık, Don ve Kuban gibi dört büyük nehrin kesişiminde ve devrin en önemli ticaret yolları üzerindedir. Hazarlar kurulduğu bölgenin tüm ticari faaliyetlerini teşkilatlandırıp devleti büyütme yönünde gelişmeler sağlamıştır. Hazarların tarih sahnesinde olduğu dönemlerde iki önemli ticaret yolu vardır. Birinci yol İdil Nehrinin kuzeyine giden Fin Körfezine ve İskandinav memleketlerine kadar uzanan yoldur. İdil nehri bu yollardan en önemlisidir. Çünkü İslam dünyası ile Çin ve İskandinavya arasındaki ticaret faaliyetleri buradan geçmiştir.²⁰³ İkinci yol ise Özi Nehri üzerinden geçerek İlmen Gölüne ve bugünkü İsveç'e varan büyük ticaret yoludur. Hazarlar her iki ticaret yolunu ellerinde tutarak hem ticari faaliyetlerden faydalanmış hem de bu bölgeleri ellerinde tutmak için şehir ve kaleler inşa etmiştir.²⁰⁴

10. yüzyıla gelindiğinde Hazar sınırları dahilinde Kırım ve Kerç Boğazı da bulunmuştur. Bu suretle Hazar yurdu, 8. yüzyıldan itibaren Doğu Avrupa'nın ekonomik ve gelişme bakımından elverişli bir yeri olmuştur. Bu müsait coğrafi durum Hazar Devletinin gelişmesinde ayrıca büyük bir rol oynamıştır. Hazarlar böylece diğer Türk kavimleri arasında çok daha erkenden ticaret faaliyetlerinde bulunmuştur. Ticari faaliyetler, onların yerleşik hayata geçmelerine ve ziraat ile uğraşmalarına yol açmıştır. Bunun da tabii bir neticesi olarak Hazarlar birçok şehir kurmuştur.²⁰⁵

Hazar devletinin tarihi kaynaklarda bilinen ilk başkenti Belencer şehridir. MÖ 5. yüzyılda bir kale-kent olarak kurulan Belencer, Romanın ünlü komutanlarından Pompei tarafından MÖ 64 yılında yaptığı bir sefer sırasında Roma hakimiyeti altına alınmıştır.²⁰⁶ Arap kaynaklarından Mesudi "*Muruc el Zeheb*" eserinde Belencer'i Hazarların ilk başkenti olarak anlatmıştır. Hamavi "*Mu 'cem el- Buldan*" eserinde Belencer'den Bab el-e-Ebvâb'ın ötesinde bir şehir olarak bahsetmiş ve bu şehirde ünlü Arap komutanlarından Selman bin Rebia'nın mezarı olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁷

---

²⁰³ Taşağıl, **a.g.e.**, s.1.

²⁰⁴ Yücel, **a.g.m.**, s.794.

²⁰⁵ Yücel, **a.g.m.**, s.794.

²⁰⁶ Gül, **a.g.t.**, s.49.

²⁰⁷ Şeşen, **a.g.e.**, s.43,44,53,56.

Belencer muhtemel ilk Hazar şehridir. Bu sözcük “*Bala*” büyük; “*Enzher*” bir Hazar boyunu tanımlayan kelimelerin birleşiminden oluşmuştur. İlk başkent Belencer, M. G. Magomedov tarafından Dağıstan’ın Çiryurt bölgesi; yani şimdiki Dağıstan’daki Anderey olarak tespit edilmiştir.²⁰⁸ Belencer; Kuma Nehrinin güney bölgesinde yer alan, etrafında dört bin kadar bahçesi olan bir şehirdir. Belencer oldukça gelişmiş bir kültür merkezidir. Burada çok sayıda çanak çömlek atölyesi ve demir tasfiyehanesi vardır.²⁰⁹ 720’li yıllarda Arapların Hazar Bölgesini istila etmesiyle beraber başkent Belencer’den Semender şehrine taşınmıştır.²¹⁰

Semender şehri Deniz kıyısında çarşıları ve tüccarları bol olan bir yerdir. Arap kaynaklarından İdrisi’ye göre Semender şehrini İran hükümdarlarından Anuşirvan kurmuştur.²¹¹ Arap kaynaklarından İbn Hevkel “*Süret el Arz*” adlı eserinde Semender’den “*kırk bin asması ve birçok bahçesi olan şehir*” diye bahsetmiştir.²¹² İbrahim Kafesoğlu’na göre; Semender şehri Dağıstan bölgesinde deniz kenarında yer almaktadır.²¹³ Zeki Veli Togan’a göre Semender şehri şimdiki Kizilar ve İdil Deltasında yer almaktadır.²¹⁴ Pritsak’a göre de Semender günümüzdeki Kizilar şehridir.²¹⁵

K. Alan Brook’a göre bilim adamları Semender’in yeri ve kimin kurmuş olduğu hakkında fikir birliğine varamamıştır. Arap kaynaklarına göre Semender, Derbent ve İdil arasındadır. Telli Korkmaz’a göre Semender’in Mahaçkale yakınlarında olduğu tespit edilmiştir. Hazar Denizi kenarında bulunduğu bildirilen Semender’in nüfusunun çoğu Müslümandır. Fakat şehirde Müslümanların mescitleri, Hristiyanların kiliseleri ve Musevilerin sinagogları da bulunmuştur. Buranın valisi Hazar Kağanın akrabasıdır. Semender, Hazarların en kalabalık nüfusu olan şehirlerinden biri olmuştur. Semender, Rusların bu havalide yaptıkları hücumlardan sonra 968 yılında harap bir hale gelmiş, halk çok zarar görerek, bir kısmı Derbent’e, diğer bir kısmı da adalara sığınmıştır. Zeki Velidi Togan’a göre Semender ve Belencer şehirleri adlarını aynı adı taşıyan Türk kabilelerinden almıştır. Semender 8. yüzyılın sonuna kadar Hazarların başkentliğini yapmıştır. Daha sonra

²⁰⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.165, Korkmaz, T. (2018). “Hazar Devletine Ait Şehir ve Kaleler”, **18. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.967, Togan, **a.g.e.**, s.57.

²⁰⁹ Brook, **a.g.e.**, s.61.

²¹⁰ Brook, **a.g.e.**, s.81.

²¹¹ Şeşen, **a.g.e.**, s.111.

²¹² Şeşen, **a.g.e.**, s.166-167.

²¹³ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 165.

²¹⁴ Togan, **a.g.e.**, s.57.

²¹⁵ Brook, **a.g.e.**, s.81.

Hazarların başkenti İdil'e nakledilmiştir. İlim dünyasında bu şehrin 8. yüzyılın başına kadar var olmadığı kanaati de mevcuttur.²¹⁶

11. yüzyılda Semender şehrinin yerini Saksın şehri almış ve burası gelişerek bütün Türk dünyasının en büyük şehri olmuştur. Bu şehrin çevresi altı bin fersah kadardır. Burada evler keçe ile örtülü çadırlardan oluşmuştur. Bu şehirde ilim gelişmiş, Doğu Roma sarayında Hazar askerleri büyük nüfuzlara sahip olmuştur. Hazar kültürü bu askerler ve siyasi ilişkiler ile özellikle bu şehirden çok yayılmış; hatta Doğu Roma imparatorlarının bir kısmı bile önemli törenlerde Hazar elbiseleri giyinir olmuştur.²¹⁷ 730 ile 750 yılları arasındaki bir tarihte Hazar İmparatorluğu'nun başkenti, Hazaran-Atıl; yani İdil olmuştur. Bölgeye devam eden Arap akınlarından dolayı Hazarlar başkentlerini ikinci başkentleri olan Semender'den İdil'e taşımıştır.

İdil, Hazarların şehri ve merkezidir.²¹⁸ Arap kaynaklarından El-Mesudi'nin "*Muruc el Zeheb*" eserine göre; Semender ünlü Arap komutanlarından olan Selman bin Rebia tarafından alınınca başkent İdil olmuştur. İdil üç kısımdan oluşmuştur. Türk ülkelerinden gelen bir nehir bu şehri parçalara ayırmış; İdil şehri de iki kısma ayrılmıştır. Nehrin ortasında bir de ada vardır. Hükümet sarayı bu adadadır. Bu ada şehrin bir tarafına gemilerden bir köprü ile bağlıdır. Mualla Uydu Yücel'e göre; İdil Nehrinin mansabında, bu nehir üzerinde inşa edilmiş olan İdil şehri iki ayrı bölümden oluşmuştur. Bunlardan batıdakinin adı İbn Hevkal'a göre; "*Al-Beyza*" şeklinde gelen "*Akşehir*"; diğeri de "*Sarığşin*"; yani "*Sarışehir*"dir. Sarışehirin doğu kısmına "*Hazaran*"; batı kısmına hem "*İdil*" hem de "*Han-balığ*" (*Hanşehir*) denilmiş ve Kağanı burada oturmuştur.²¹⁹

Hudud el Alem'e göre; İdil şehri bir nehir ile ikiye bölünmüştür. Burası Hazarların merkezidir ve Kağanı burada oturur. Telli Korkmaz'a göre ise Hazar Kağanlığının başkenti İdil bütün çalışmalara rağmen henüz bulunamamıştır. Samosdelka yerleşim merkezinde ortaya çıkarılan yapıda İdil şehrinin izlerinin olduğu bildirilmektedir.²²⁰

Arap kaynaklarından olan İstihari'nin "*Mesalik el Memalik*" adlı eserinde İdil şehriden; "*Şehrin batı kısmında Hakan oturur ve bu şehrin köyleri yoktur. Evleri Hakanın*

---

²¹⁶ Yücel, **a.g.m.**, s.794.

²¹⁷ Yücel, **a.g.m.**, s.795-796.

²¹⁸ Kocarık, **a.g.t.**, s.93.

²¹⁹ Şeşen, **a.g.e.**, s.43,44,53,56.

²²⁰ Korkmaz, **a.g.m.**, s.967

sarayı hariç kerpiçten ya da keçe çadırlardan yapılmıştır. Bir tek Hakanın sarayının yapımında tuğla kullanılmıştır” diye bahsetmektedir.²²¹

İdil şehrinde Müslümanlar, Hıristiyanlar, Museviler ve Cahiliyet dinlerinden olan kişiler bir arada yaşamıştır. İdil’de Müslümanların okulları ve otuza yakın mescitleri vardır. Büyük caminin minaresi, Hazar Kağanın sarayından daha yüksektir.²²² Kaynaklara göre İdil şehrinin iki güzelliği vardır. Hem bir ikiz şehir hem de İran misali yuvarlak bir şehridir. Surlarla çevrili ikizlerin ayrı işlevleri vardır. İki dilde de beyaz anlamına gelen Hazarcada “Sarkel” ve Arapçada “el-Beyza” şehrin batıdaki kısmı dini ve siyasi merkez konumunda olmuştur. Doğudaki ticari mahalleye devletin ismiyle, Farsça “Hazaran” denilmiştir. Arap yazar Mukaddesi (985-987 civarında), yeni Hazar başkentinin Hazar ikiz kenti Cürcan’dan sonra inşa edildiğini ifade etmiştir.²²³

Hasan Kocarık ise İbn Fadlan’daki kayıtlara dayanarak İdil şehri hakkında şunları söylemiştir: “İki yanında mamur iki şehirdir. Hükümdar batı yakasındaki şehirde oturur. Hazarların başşehri Sarığşen’dir. Onların Hanbalığ denen bir şehirleri de vardır. Sarığşen ve Hanbalığ, İdil şehrinin doğu ve batı kısımlarına verilen isimdir. Şehrin batı yakasına Sarığşen (Etil), doğu yakasına ise Hanbalığ (Hazaran) denmiştir.”²²⁴

“Hazaran-Atil”, Hazarya’nın doğusunda, aşağı Don Havzası’nda, Hazar Denizi’ne bitişik ikiz şehirlerdir. Şehrin iki bölümünü birbirine dubalar üzerine kurulmuş bir köprü bağlamıştır. Hazar İmparatorluğu’nun en önemli ticaret merkezi olan şehir, aynı zamanda yönetim merkezi ve dini merkezdir. Hazaran-Atil’de çok sayıda çarşı ve hamam vardır. Şehrin Hazaran olarak bilinen doğu bölümünün nüfusunu esasen Harezmi’den ve İran’ın doğusundan göç eden çok sayıda Müslüman tüccar ve zanaatkâr oluşturmuştur. Şehrin İdil olarak adlandırılan batı bölümü, yaklaşık olarak 749 yılında Hazar başkenti olmuştur.²²⁵ İbn Fadlan’ın tuttuğu kayıtlara göre, Hazarların başşehri Sarığşen’dir. Onların Hanbalığ denen bir şehirleri de vardır. Sarığşen ve Hanbalığ, İdil şehrinin doğu ve batı kısımlarına verilen isimdir.²²⁶

Başkentlerin dışında İbn Rüsteh, Hazarların kışları geçirdiği iki şehirden bahsetmiştir. Bu şehirlerin adları Sarığşen ve Hanbalığ’dır. İbrahim Kafesoğlu’na göre İdil kıyısındaki

²²¹ Şeşen, a.g.e., s.155-156.

²²² Yücel, a.g.m., s.794-795-796.

²²³ Pritsak, O. (2002). “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, Türkçeleştiren: Karatay,O., **Türkler Ansiklopedisi, Ankara,Yeni Türkiye Yay., C:2, s. C:2, s.896.**

²²⁴ Kocarık, a.g.t., s.93.

²²⁵ Kocarık, a.g.t., s.94.

²²⁶ Kocarık, a.g.t., s.93.

Sarıgşın şehri Bugünkü Türkçe ile “Ak-şehir” diyebileceğimiz *Sarıgşın*, başkent İdil’in bazen Hazarân denilen doğu kısmıdır. Başkentte Kağanın oturduğu batı semtine “*Han-balıg*” (Han-şehir)dir.²²⁷ Halkın çoğunluğu kışları bu iki şehirde geçirmiştir. Hudud el-Alem, bu sayılan şehirlerin içine Tûlâs adlı bir şehri de eklemiştir.²²⁸

İdil şehri hakkında farklı farklı görüşler vardır. Kimilerine göre üç kimilerine göre iki parçadan oluşan şehir, kimilerine göre ise yukarıda açıklanmaya çalışıldığı gibi “*ikiz*” şehirdir. Bu konuda da ilim dünyası hem fikir olamamıştır. Bu şehirlerin dışında Kuban’ın Karadeniz’e döküldüğü yerde *Tmutorokan*; yani TamanTarhan ya da Tamatarhan şehri vardır. Bu şehir 704 yılında Hazar hakimiyetine; 998 yılında Rus egemenliğine girmiştir.²²⁹ El Kazvini “*Asar El- Bilad*” adlı eserinde Hazar şehirlerinden büyük, kalabalık; nehirleri, ağaçları bol olan Oğuzlardan kırk kabilenin ve yerli yabancı sayısız tüccarın bulunduğu bir şehir olan Saksın’dan bahsetmektedir.²³⁰

Diğer Hazar şehirleri Chernigov, Feodosia (Kaffa), Kırım Yarımadasında yer alan Kara Tobe, Güsli-Ev, Kerson’dur. Kerson şehri Doğu Roma ileri karakolu pozisyonunda olmuş ve sık sık el değiştirmiştir.²³¹ Kırım Kafkas memleketlerinin odak noktasında önemli bir bölgedir. Bu sebeplerden dolayı Kırım Yarımadasının şehirleri ve coğrafi konumları da önemlidir.²³² Bu şehirlerin dışında ismi tartışmalı olan Kiev ve Şarkel şehirleri vardır. Bu şehirlerden kısaca bahsedilecek olursa; Kiev’in bir bölümü 9. yüzyılın başlarında Hazarlar tarafından Sambata adıyla kurulmuştur. Brutzkus, Kiev ve Sambata şehirleri ile ilgili bazı anlamlandırmaların yanlış olduğunu savunarak Sambata’nın yüksekteki kale; Kiev’in ise nehir kıyısında ya da alçaktaki ev anlamına geldiğini öne sürmüştür. Kiev, 840 yılından 878 yılına kadar Macarların egemenliğinde kalmıştır. 10. yüzyılda ise üç bölümden oluşan Kiev daha sonra Ruslar tarafından alınmıştır.²³³

Şarkel ya da Sarkel şehri ileride Hazarlar ve Doğu Roma arasında inşa edilen kale sebebiyle bahsi geçecek olan önemli bir şehirdir. Şarkel’in asıl görevi Ruslara karşı savunma yapmaktır. Doğu Roma kaynaklarında bu kalenin inşası için Hazarların onlardan yardım isteği anlatılmıştır. Kalenin inşasında yer alan Türk motifleri ve bu olayın yalnızca Doğu Roma ve onlardan alınan eserlerde bahsedilmesi olayın olup olmadığı hususunda şüphe

²²⁷ Kafesoğlu, a.g.e., s.165.

²²⁸ Şeşen, a.g.e., s.134-139.

²²⁹ Brook, a.g.e., s.89-90.

²³⁰ Şeşen, a.g.e., s.151.

²³¹ Brook, a.g.e., s.63.

²³² Berkok, İ. (1958). **Tarihte Kafkasya**, İstanbul, İstanbul Matbaası, s.83.

²³³ Brook, a.g.e., s.78-79.

edilmesine neden olmuştur. Osman Karatay'a göre; Şarkel Hazar'ın başkenti Han, Hatun kentidir. Kale inşasında da Doğu Roma'dan yardım isteme söz konusu değildir.²³⁴

Hazar ülkesi, şehirlerinin dışında halk ve sosyal hayat açısından kısaca anlatılacak olursa; Hazar Devletinin dayandığı temel unsur “Ak ve Kara Hazarlar” olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Kaynakların verdiği bilgilere göre Ak Hazarlar yakışıklı ve açık renkli; Kara Hazarlar ise oldukça esmer renkli ve çirkindir. Aslında ak- kara adlandırmalarının açık veya kapalı renkle ve güzellikle, çirkinlikle alakası yoktur. Çünkü Türkler yönetici sınıflara “beyaz” deyip, toplumun alt kesimlerini “kara” diye tanımlama alışkanlığına sahiptir.²³⁵ Bu durumu Arap tarihçilerinden Kazvini şu sözleriyle açıklamıştır: “Hazarlar, Türklerden bir zümre olup ak ve kara diye iki sınıfa ayrılmışlardır. Hazarlar İdil Nehri kavşağına yerleşmişlerdir.”²³⁶

Bunun dışında Hazarlarda bahsi çokça geçen Hazar Kağanlarının yirmi beş eşi olması durumu vardır. Bu birçok tarihçiye göre sembolik bir rakamdır. Çünkü Hazar Kağanlığı her biri Hazar Kağanına bir gelin gönderen yirmi beş halktan oluşmaktadır. Bütün bu halklar tek tek tespit edilemez; fakat bunlar değişik Türk, İranî, Fin-Ugor, Slav ve Kafkasya'nın yerli halklarıdır.²³⁷ Bu durum, Hazar Kağanlığının hem kültürel hem dini hem de ekonomik açıdan birçok unsuru bünyesinde bulundurmasından kaynaklanmaktadır.²³⁸

Hazarlar ile ilgili bilinmeyen, bilinen ve tartışılan konular bir hayli fazladır. Ama onlar miladi 6 ile 11. yüzyıllar arasında büyük bir İmparatorluk kurmuş ve Kafkasya tarihine damgasını vurmuştur.²³⁹

3.4. Hazarlar Kafkasya'da

Göktürklerin yıkılmasının ardından bağımsızlıklarını ilan eden Hazarlar, K. A. Brook'a göre 630 ve 640'lı yıllarda Tong Yabgu'nun oğlu tarafından Don ile Derbent arasındaki bölgede kurulmuştur.²⁴⁰ Turgut Demirtaş'ın, tezinde belirttiğine göre ise de Hazarların kurucusu başlarında Şad unvanıyla bulunan Tong Yabgu'nun veliahttı, oğludur. Çünkü Tong Yabgu'nun oğluna babası tarafından gönderilen mektup Hazarların kuruluş

²³⁴ Karatay, O. (2010). “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, **Belleten Dergisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., www.academia.edu/2327281/, C:74, S:295, s.73, Brook, **a.g.e.**, s.65,71,75, 83,84,85.

²³⁵ Koestler, **a.g.e.**, s.11.

²³⁶ Şeşen, **a.g.e.**, s.145-149-150.

²³⁷ Golden. P. G. (2015). **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Türkçeleştiren: Karatay,O. Ankara, Ötüken Yay., s.250.

²³⁸ Vasary, I.(2007). **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Türkçeleştiren: Doğan,İ., İstanbul, Ötüken Yay., s.217.

²³⁹ Kuzgun, **a.g.e.**, s.1.

²⁴⁰ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.162.

dönemine dair önemli ipuçları içermektedir. Tong Yabgu oğluna gönderdiği mektupta kendisinin öldürüleceğinden ve oğlunun artık yalnız kalacağı için etrafındakilere dikkat etmesi gerektiğinden bahsetmiştir. Kağan babasının desteğini kaybeden Şad ise beraberindeki boylarla birlikte kuzeye çekilmiş ve ortalığın durulmasını beklemiştir. Kuşkusuz Göktürk otoritesinin ortadan kalktığı 630 tarihinden sonra Hazarlar bu Şad ile tam bağımsızlığa kavuşmuş olabilir. Kimilerine göre bu Şad, Tong Yabgu'nun kardeşidir. Kimilerine göre ise Şad, Hazarların içinden seçilmiş birisidir. Bu konuda net bir bilgi yoktur.

241

Kafkaslarda 7. yüzyılın ortası itibariyle bağımsız bir devlet olan Hazarlar ilk önce bölgede yer alan Bulgarlar ve Slavlarla savaşılmaya başlamıştır. Çünkü bu dönemde Karadeniz'in kuzeyinde Hazarlardan başka bir de Büyük Bulgarya (Magna Bulgaria) Türk devleti kurulmuştur. 635 yılından başlayarak Hazarlar, Güney Rusya'dan Tuna Nehrine kadar; geniş düzlüklere hükmeden Bulgarlara 641 yılında saldırmıştır. Bulgarları Tuna'ya doğru zorlayan Hazarlar, 655 yılından sonra Büyük Bulgarya Devletini yıkmıştır. Böylece Hazar toprakları mevcut durumunun iki katına ulaşmıştır. Bulgarlardan sonra Hazarların yeni hedefi Slavlar olmuştur. Hazarlar, Özi ve Oka Nehirleri çevresinde yaşayan Slavları vergi yoluyla kendilerine bağlamıştır. Bununla da yetinmeyen Hazarlar, Slavları oldukları yerden kuzeye doğru itmiştir.²⁴²

7. yüzyılın ortalarında Hazarlar bölgedeki ilerleyişini hızlandırmıştır. Yukarıdaki bahiste geçtiği üzere Sasani Devletine karşı Doğu Roma İmparatorluğu ile Göktürk dönemi ve öncesinden beri müttefiklik ilişkisi içerisinde bulunan Hazarların etkisiyle zayıflayan Sasani İmparatorluğu 632-634 yıllarında İslam kuvvetleri tarafından yıkılmıştır. İran'ın fethinin ardından Kafkasya'ya yönelen İslam ordularıyla Hazarlar sık sık karşı karşıya gelmeye başlamıştır. Hazarlar Kafkaslarda genişlerken İslam orduları da Kafkasları aşarak, İslamiyet'i Avrupa'ya doğru yayma amacı gütmüştür.²⁴³ Hazarlar 665'i takip eden yıllarda Özi'ye kadar uzanan düzlükleri kontrolleri altına almıştır.²⁴⁴ Böylece Kafkasların Güneyinde de İslam ileri harekâtına karşı yollar kapanmıştır. Sonuç olarak Araplarla Hazarların mücadeleleri devamlı ve şiddetli olmuştur.²⁴⁵

²⁴¹ K. Moses (2006). **Alban Tarihi**, Türkçeleştiren: Gedikli, Y., İstanbul, Selenge Yay., s.179, Demirtaş, **a.g.t.**, s.60.

²⁴² Yücel, **a.g.m.**, s.783.

²⁴³ Yücel, **a.g.m.**, s.783.

²⁴⁴ Kafesoğlu, a.g.e., s. 163.

²⁴⁵ Koç, **a.g.m.**, s.170.

8-9. yüzyıllarda Hazar Kağanlığı genişleyerek Doğu Avrupa'nın en güçlü devleti olmuştur. Bu sıralarda, Kama ve İdil boyundaki birçok kavim, İdil Bulgarları ve türlü Fin kavimleri, Burtaslar-Hazar Kağanına tabi oldukları gibi Desna ve Orta Özi Nehri boyundaki türlü Slav Urugları da Hazar hâkimiyetini tanımıştır. Kuzey Kafkasların muhtelif dağlı kavimleri ve Kuban boyundaki Macarlar da Hazar Kağanına bağlı kalmıştır. Bu bağlılık karşısında her kavimden durumuna göre “vergi” alınmıştır.²⁴⁶ Bunların dışında Kafkasya’da ve Ermeniye’de Araplarla mücadele eden Hazarlar bir yandan da Doğu Roma İmparatorluğu ile ortak düşman Araplara karşı müttefiklik ilişkileri geliştirmiştir. İslam Halifeliğinde Abbasilerin iktidara gelmesiyle Hazarlarla Araplar arasındaki mücadele hızını kaybetmiş, iki devlet arasında ilişki ticari ilişkiler vasıtasıyla normalleşmiştir. Hazarların Araplarla ilişkileri olumlu anlamda gelişirken diğer komşusu ve müttefiki olan Doğu Roma’yla ise gittikçe bozulmuştur. Hazar Kağanlığı 10. yüzyılın ortalarından itibaren gücünü iyice kaybetmiştir. Peçenekler ve Rusların baskısına dayanamayan Hazarların 11. yüzyılın ortalarına doğru İmparatorlukları dağılmıştır.²⁴⁷

Hazarlar, ortaya ilk çıktıkları zamandan 8. yüzyıla kadar savaşçı bir kimlikte görünmüştür. Bozkır geleneğine uygun olarak hareket eden Hazarların, jeopolitik bakımdan önemli olan İdil, Yayık, Kuban ve Don gibi dört büyük nehrin arasında bulunmaları onlara ticaretin kapılarını açmıştır. Bozkır devlet geleneğinden yerleşik bir İmparatorluğa dönüşen Hazar Kağanlığının ilgi çekici özellikleri vardır. Hazarların, uzun ömürlü gelişmiş siyasi yapıya sahip bir devlet kurmuş olmaları onların ilk ilgi çekici özelliğidir. Hazarların Türk devlet geleneğini değiştirerek taht kavgalarını önlemek amacıyla “*ardilli*” tahta çıkılan bir devlet sistemini benimsemiş olmaları da ikinci ilgi çekici özelliktir. Hazarlar bu sistemle devletlerinin ömrünü 336 yıl uzatmayı başarmıştır. Hazar Kağanlığı devlet sistemini değiştirmenin yanı sıra çağının süper gücü niteliğindeki Doğu Roma ve Araplarla mücadele etmiş ve ordusunu güçlü tutmuştur. Bir yandan Arapları ve İslam’ı Kafkasya’dan geçirmeyerek Avrupa’nın İslamlaşmasını önlerken diğer yandan da Doğu Roma’ya ve Ruslara bölgede geçit vermeyerek İslam’ı korumuştur. Her açıdan kilit noktada olan Hazarların bölgedeki devletlerle verdiği mücadeleler ve onlarla geliştirmiş olduğu siyasi ilişkiler hem Kafkasya hem de dönem tarihine büyük etki yapmıştır.²⁴⁸

---

²⁴⁶ Tunç, **a.g.t.**, s.82.

²⁴⁷ Koç, **a.g.m.**, s.179.

²⁴⁸ Karatay, O. (2018). **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Ankara, Kripto Yay., s. 9-10.

Hazarlar kimi kaynaklara göre miladi kimi kaynaklara göre ise milattan sonraki yüzyıllarda Kafkaslar 'da ortaya çıkmış etkin bir güçtür. Kafkasya'da adları doğrudan Hazar olarak geçmese de özellikle 3 ve 4. yüzyıllarda Doğu Roma ve Sasani İmparatorlukları arasındaki mücadele de denge unsuru olmuşlardır. Daha sonra devletleşen Hazarlar bölgedeki güçlerle, bölge hakimiyeti için mücadeleler vermişlerdir.

4. KAFKASYA'DA HAZAR- ARAP İLİŞKİLERİ

Araplarla tarihi, siyasi, askeri ilişkileri İslamiyet öncesi döneme kadar dayanmakta olan Hazarlar, İslamiyet sonrası dönemde de oldukça etkili olmuştur. Bu bölümde Kafkasya bölgesindeki Hazarların Araplarla olan ilişkileri; “*Mücadele Dönemi*” ve “*Bariş Dönemi*” olmak üzere iki temel başlık altında incelenmiştir.

4.1. Kafkasya'da Mücadele Dönemi (642-737)

4.1.1. İslamiyet Öncesi Dönem, İslamiyet'in Doğuşu ve Sonrası Dönemlerde Arap Yarımadası ve Çevresindeki Dünya

İslam öncesinde Arap Yarımadası birçok farklı Arap kabilesi ve diğer büyük devletler arasında bölünmüş durumdadır. Dönemin iki büyük gücü olan Sasani ve Doğu Roma İmparatorlukları arasındaki çekişme Kafkaslar, Anadolu, Mezopotamya; hatta Arap Yarımadasının bazı bölgelerini de içine almış vaziyettedir. Araplar böylece hem Doğu Roma'yla hem Sasani Devletiyle hem de diğer kavimlerle çok önceden tanışma imkânına sahip olmuş ve siyasi münasebetlerde bulunmuşlardır. Bölge tarihi ve konu bütünlüğü açısından Arap- Roma ilişkilerine kısaca değinilecek olursa; Arapların Doğu Roma ile ilişkileri milâttan önceki yıllara dayanmaktadır. İlk olarak bölgeye Büyük İskender'in düzenlediği Doğu seferi ile Yunanlılar gelmiş ve Helen İmparatorluğu hâkim olmuştur. Yunanlıların elinde bulunan bölgelere Romalıların hâkim olmasıyla da bu bölgenin hâkimiyeti MÖ 1. yüzyılda Roma'ya geçmiştir.²⁴⁹

Arap bölgelerinin Romalıların eline geçmesiyle Arap-Roma ilişkileri başlamıştır. Roma bölgede yer alan bazı Arap kabileleriyle, İmparatorluğunun doğu sınır bölgelerini düşman Arap kabilelerine veya Perslere karşı korumaları üzerine anlaşmıştır. Bu durum Doğu Roma'nın kurulmasıyla Doğu Roma'ya intikal etmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu, doğuda Araplar ve Sâsânîler tarafından sınır bölgelerine gelebilecek saldırılara ve tehlikelere karşı koyabilmek için, Roma döneminden gelen “*derebeylik*” sistemini geliştirmiştir. Doğu Roma, sınır bölgelerindeki 4. yüzyılda Tenûhular, 5. yüzyılda Selehiler, 8. yüzyılın başına kadar da Gassaniler gibi güçlü Arap kabileleriyle anlaşarak, gelebilecek tehlikelere karşı

²⁴⁹ Avcı, C. (2015). **İslam- Bizans İlişkileri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Yay., s.20, 21.

tampon bir devlet oluşturmuştur. İslâmiyet'ten önce başlayan Arap-Roma ilişkilerinin devamıdır.²⁵⁰

Araplarla Romalıların dışında İranlılar ve Türkler de temasa geçmiştir. Arap Yarımadasında bulunan bazı kabileler, Gassaniler gibi Arap kabile devletleri Doğu Roma Sasani savaşlarında Doğu Roma'nın yanında yer alırken; Sasanilerin safında yer alan Arap kabileleri de olmuştur. Hristiyan Arap hanedanı olan Gassaniler, İmparator Herakleios (610-641) Doğu Roma- Sasani savaşlarını sonlandıran 628 yılındaki Ninova Savaşı da dâhil olmak üzere çoğu zaman Doğu Roma'nın yanında savaşımıştır. Türkler ile Araplar arasındaki ilişki de Cahiliye Devrine kadar; yani İslam öncesi döneme kadar uzanmaktadır. İslam öncesi Arap şiir ve atasözlerinde Türk adının bulunması bunu açıkça göstermektedir. MÖ 7. yüzyıldan itibaren çeşitli Türk kavimlerin Derbent yoluyla Kafkasları aşarak bugünkü Azerbaycan topraklarına gelip yerleştikleri bilinmektedir. Ayrıca 6. yüzyılın ikinci yarısındaki Doğu Roma Sasani savaşlarında Göktürkler, Hazarlar ve Avarlar gibi Türk Kavimleri önemli roller oynamıştır. Bundan dolayı da Arap kaynaklarında Türklerle özellikle de Hazarlarla ilgili haberler çoğalmıştır.²⁵¹

Hazarlarla Araplar arasındaki münasebetler İslam öncesi döneme, miladi 4. yüzyıla kadar gelmektedir. Fakat taraflar arasındaki esas münasebetler ve mücadeleler Kafkasya bölgesinde cereyan etmiştir. Hazarlar, Göktürklerin uç beyi oldukları dönemde Kafkasya'dan Azerbaycan, İran ve Arabistan topraklarına, hiç beklenmedik zamanlarda büyük akınlar yapmış ve Araplara zor günler yaşatmıştır.²⁵²

Sasani hükümdarlarından Şapur'un (309-379) saltanatı döneminde 350 yılında Hazarlar öncelikle *Mezopotamya*'ya oradan yıldırım süratiyle *Musul'a* akınlar yapmıştır. Bu bölgede daha sonra güney Arabistan'a göç ederek buralara yerleşen *Kudaa* adındaki büyük Arap kabilesi ve onların çok geniş kollarından biri olan *Beni Tezyid* aşiretini yağmalamış, esirler almış ve zarar vermiştir. Bu vesileyle Hazar akınları Arap Yarımadasında ve Araplar arasında derin yankı uyandırmıştır. Hazarlar ile Arapların gözünde bir Türk kimliği oluşmuştur. Başta olumsuz görünen bu imaj, Hz. Peygamber'in Türkler ve Hazar Türkleri hakkındaki birçok hadisleri ile yeni bir boyut kazanmıştır.²⁵³

²⁵⁰ Avcı, a.g.e., s.20,21.

²⁵¹ Çakan. V. A. (2015). *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*. Ankara: A Kitap Yayınları, 1,323.

²⁵² Kitapçı, Z. (2013). *Kuzey Türk kavimleri arasında İslâmiyet: Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar, Başkurtlar*, Konya, Yedi Kubbe Yay., s. 53,54.

²⁵³ Kitapçı, a.g.e., s.53, 54. Hadisi Şerife göre "Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayın" Kuzgun, Ş. (1985). *Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, Se-da Yay., s 55.

Arap Yarımadası 7. yüzyılda İslamiyet'in doğmasıyla hareketlenmeye başlamıştır. 622 yılında Hz. Peygamber önderliğinde Müslümanların Medine'ye hicret etmeleri ve sonunda geri dönerek Mekke'yi fethetmeleri ile yeni bir düzen kurulmuştur. Artık dağınık Arap kabileleri İslam dairesi içerisinde birlik olmaya başlamıştır. Müslümanlar da yapmış olduğu fetih hareketleriyle neredeyse Arap Yarımadasının tamamını kontrol altına almıştır. Bu durum haliyle Doğu Roma'ya da dokunmuştur. Çünkü Arap Yarımadasında kendisine bağlı Arap kabileleri ve devletleri bulunmaktadır. Doğu Roma ve Arapların 6. yüzyılın sonları ile İslâm'ın doğduğu 7. yüzyılın başlarına kadar herhangi bir sorunları olmamıştır. Mekke Müslümanlarca fethedilene kadar, Doğu Roma'yla olan ekonomik münasebetleri devam etmiştir. Bu duruma en iyi örnek Medine'ye hicret etmiş olan Hz. Peygamber'in düzenlediği Gazve ve seferlerden bahsedilirken, Suriye'ye giden veya oradan dönmekte olan Mekkeli ticaret kervanlarına yapılan atıflar, bu dönemde Mekke-Suriye ticari ilişkilerinin devam ettiğini açık bir şekilde göstermektedir.²⁵⁴ Hatta Peygamberliğinden önce Hz. Muhammed, o zamanlarda Doğu Roma'nın hâkimiyetinde bulunan Suriye'ye iki defa ticaret amaçlı gitmiştir.²⁵⁵

Hızla gelişen fetihler neticesinde İslam'ın yayılması için önce Arap Yarımadasına daha sonra ise Yarımada'nın dışına Hz. Peygamber tarafından İslam'a davet mektupları gönderilmiş; İslam'ı kabul etmeyenlerin üzerine ise gazveler düzenlenmiştir. Davet mektubu gönderilen devletlerden biri de Doğu Roma'dır. Hz. Peygamber, bizzat İmparator Herakleios'a İslâm'a davet mektubu göndermiştir. İmparator Herakleios'un bu mektuba cevabı diplomatik nezaket çerçevesinde olumsuz olmuştur.²⁵⁶ Hz. Muhammed Doğu Roma İmparatorluğuna yönelik başka diplomatik faaliyetler de bunlardan biri 629 yılında gerçekleşen Mute Savaşıdır. Aralarındaki sayı farkından dolayı Araplar geri çekilmiştir.²⁵⁷ Bu savaş Müslümanlarla Rumlar; yani Müslümanlarla Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki ilk savaştır.²⁵⁸ Müslümanlar, Mûte yenilgisinin ardından tekrar güçlenmiş ve İslamiyet'i yaymak için seferlerine devam etmiştir. Araplar kısa bir süre içerisinde Arap Yarımadasının neredeyse tamamını hâkimiyetleri altına almıştır. Arap Yarımadasından sonra Hz. Peygamber'in amacı İslam'ı kabul etmeyen Arap Yarımadasının dışındaki yerlere İslam'ı yaymaktır. Bunun için de Hz. Peygamber, 630 yılında Rumlara on bini süvari olmak üzere,

---

²⁵⁴ Avcı, a.g.e., s.31-32.

²⁵⁵ Ostrogorsky, G. (2017). **Bizans Devleti Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.10.

²⁵⁶ Avcı, a.g.e., s.44, 46.

²⁵⁷ Zeydan, C. (2013). **İslam Uygarlıkları Tarihine Giriş**, Türkçeleştiren: Gök, N., İstanbul, İletişim Yay., C.1, s.88-89.

²⁵⁸ Zeydan, a.g.e., s.88-89.

otuz bin kişiden oluşan bir askeri kuvvet hazırlanmış ve göndermiştir. Bu seferin adı Tebük Seferidir. Müslüman Arapların karşısında müşriklerin bir şey yapamadığını açıkça gören Doğu Roma İmparatoru Herakleios, Gassaniler ve çevredeki Arapları da toplayarak Müslümanlara karşı bir ordu oluşturmuştur. Taraflar Akabe Körfezinin ilerisinde bulunan Tebük kentinde karşılaşmıştır. Halid bin Velid komutasındaki İslam ordusu, bu seferde her türlü zorluk çekmiş olmasına rağmen kazanmıştır. İslam ordusu Rum kentlerinden herhangi birini almadan Medine'ye geri dönmüştür.²⁵⁹ Bu olay Hz. Peygamber devrinde Doğu Roma ve Araplar arasında gerçekleşmiş son olaydır. Fakat taraflar arasında Kafkaslara doğru ilerleyen gerginliğin ve din üstünlük mücadelelerinin henüz başlangıcıdır.

632 yılında Hz. Peygamberin ölümünden Halife Ebubekir, sonra ülkede karışıklık Peygamberin izini takip ederek 634 yılında, Doğu Roma kontrolünde olan Şam bölgesinin ele geçirilmesi için bir ordu görevlendirmiştir. Taraflar Yermük Vadisinde karşılaşmışlar ve Doğu Roma'ya karşı Araplar üstün gelmişlerdir. Yermük'teki Arap başarısı ile Doğu Roma Suriye'den ümidini kesmek durumunda kalmıştır. Araplar ve Doğu Roma arasındaki mücadele yeni halife Ömer devrinde de artarak devam etmiştir.

Suriye'de üstünlüğü elde eden Arapların bu seferki hedefi İran toprakları olmuştur. Araplar 633 yılında daha Suriye ile uğraşırken; İran içlerine de girmeye başlamıştır. İran bölgesinde İslam öncesinde yüzyıllarca süren Doğu Roma- Sasani savaşları her iki devleti de bu bölgede zayıflatmış; ancak Doğu Roma bu mücadelelerinden tükenmiş vaziyette olsa da başarılı çıkmış, İran'ın bazı bölgelerine hâkim olmuştur. Fakat Yermük yenilgisinden sonra Doğu Roma'nın bu bölgedeki hakimiyeti iyice sallantıya düşmüştür. Çünkü Doğu Roma'nın dışarıdaki sorunlarla yıpranmasına ek olarak İstanbul ile Devletin doğu eyaletleri arasında dinî anlaşmazlıkların bir türlü giderilememiş olmasından kaynaklı bir kin duvarının oluşması da yıpranmayı tetiklemiştir. Dini anlaşmazlıkların yaşandığı bölgelerde mahallî, idari ve askeri yönden bozuklukların olması, Doğu Roma'nın Araplara Suriye'de yenilmesi ile bu bölgede de güç kaybetmesi; dahası Roma'nın bel kemiğini kırdığı İran'ın içerisinde karışıklıkların olması, Araplara İran'ın fethini kolaylaştırmıştır.²⁶⁰ Zaten Araplar Yermük zaferinden sonra bu toprakların çoğunu İmparator Herakleios'tan almıştır. İmparator da Yermük yenilgisinden sonra İran bölgesinde kalan Doğu Roma'ya ait yerlerden tamamen geri çekilmiştir.²⁶¹

---

²⁵⁹ Zeydan, **a.g.e.**, s.93-94.

²⁶⁰ O, **a.g.e.**, s.103.

²⁶¹ O, **a.g.e.**, s.103.

634-635 yılında Araplar halife Ömer döneminde İran'a girmiştir. Kadisiye kentinde İran ordularını ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Hazinesini ve başkentlerini kaybeden Sasani İmparatoru 3.Yezdigered son bir savunma için ve kaydettiklerini geri almak için 641-642 yıllarında Sasani ordusunun başına geçerek Arapların karşısına çıkmıştır. 635 yılında Kâdisiye Savaşındaki yenilginin ardından 641-642 Nihavend Savaşı ile İran İmparatorluğuna son verilmiş; hatta son Sasani hükümdarı 3.Yezdigered'in Göktürk hakanına sığınmasıyla Sasani Hanedanı da yıkılmıştır.²⁶² 651 yılında bu İmparatorluk tamamen ortadan kalkmıştır.²⁶³ Böylece Araplar kısa sürede Doğu Roma vilayetlerinin çoğunu; en önemlisi de İran'ın tamamını fethetmiştir.

Müslümanlar 10 sene geçmeden Hz. Ömer zamanında Şam, Filistin, Mısır, Irak ve İran bölgelerini ele geçirmeyi başarmıştır. Dahası Kafkasya'nın kapılarına dayanır hale gelmişlerdir. İslâm fetihleri Hz. Osman b. Affan ile daha sonra gelen halifeler zamanında da artarak devam etmiştir.²⁶⁴

4.1.2. Araplarla Hazarların İlk Temasları; Arapların Kafkasya ve Ermeniyye Fütuhatları

Araplar Halife Ömer devrinde Sâsânî İmparatorluğunu Kâdisiye (635), Celûlâ (637) ve son olarak Nihavent (641-42) Savaşlarında üç hamlede bitirmiş ve böylece İran toprakları bütünüyle 651 yılına kadar Müslüman Arapların eline geçmiştir. Araplar İran'ı almaya çalışırken; Kafkasya'ya da akınlar yapmıştır. 637 yılında Araplar Güney Kafkasya'ya başarıyla girmiş, bölgede bulunan Ermeni ve Gürcüleri hakimiyetleri altına almıştır; fakat bölgeye vali atama işini ancak 704 yılında gerçekleştirebilmiştir.²⁶⁵ Fakat bölgede bulunan yerli halka Hazarlar Araplara karşı destek göndermiştir. Arap ordusu 638 yılında Kudüs'ü de alarak çok yönlü ilerleyişine devam etmiştir. 639-640 yılında Doğu Roma'nın Mezopotamya'sını da alan Araplar, 640 yılında Ermeniyye kalesini almıştır.²⁶⁶

Arapların Hazarlarla ilk temasları Halife Ömer devrinde olmuştur. Aslında Araplar Yermük ve Kadisiye Savaşlarıyla Türklerle temasa girmeye başlamıştır. Ancak ilk karşı karşıya gelmeleri Halife Ömer devrinde olmuştur. Arapların Kafkaslara akınları ve

²⁶² Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Yay., s.55

²⁶³ Luttwak, Edward. (2012). *Bizans İmparatorluğunun Büyük Stratejisi*, Türkçeleştiren: Tuzcu, M.E., İstanbul, Epsilon Yay., s. .265,266.

²⁶⁴ Zeydan, a.g.e., s.119.

²⁶⁵ İzzet, M. Ç.Y. (2009). *Kafkas Tarihi, II: Kafkas Tarihine Ekler, Evrikalarım/Bulduklarım*, Türkçeleştiren; Erdinç,D. Ankara. Kafdav Yay., s..27.

²⁶⁶ Ostrogorsky, a.g.e., s.103.

mücadeleleri 8. yüzyılın ortasında başlamış ve tam bir asır sürmüştür. 8. yüzyıla kadar Arap devletinde sorunlar olması fetihlerin hızını kesmiştir.²⁶⁷ Emevilere kadar Türklerin Araplarla karşılaşması sınır harekâtı ölçüsünde olmuştur.

Sasani İmparatorluğunun Araplar tarafından yıkılışının ardından İran Müslümanlaşmış, sıra Kafkasya'ya gelmiştir. Kafkasya önemli bir bölgedir. Çünkü Doğu Roma'nın geleneksel politikasını uyguladığı bir bölgedir; Hazarlar bu bölgededir. Arapların da gelmesiyle bölge tam bir ateş çemberine dönüşmüştür.²⁶⁸

Hazarlarla Araplar arasındaki ilk savaşlar 642-652 yılları arasında olmuştur. 642 yılında Derbent'te bir Arap birliği oluşmuştur. 643 yılında, İran seferlerinde tam manada başarı kazanmış olan Suraka bin Ömer komutasındaki Arap ordusu Azerbaycan'ı geçerek Kafkaslara ulaşmıştır. Bundan dolayı Araplar için Azerbaycan seferleri zor olmamıştır. Araplar 5.000 kişilik ordularıyla Hazar kıyılarına ulaşmayı planlamışlardır. Fakat başarılı olamayıp Derbent hakimiyle bir barış anlaşması imzalamak zorunda kalmışlardır. Hatta bu barışı halife Ömer onaylamış ve bu anlaşma Arap ordusunun komutanı Suraka bin Ömer'in ölümüne kadar sürmüştür.²⁶⁹

Araplar daha sonra bölgeye Abdurrahman Bin Rebia önderliğinde akınlar düzenlemişlerdir. Bölgeyi alan Araplar, bölgenin başına sorun çıkarmadan Arapların girmesine müsaade eden Şehriyar adlı birini Müslüman olmadan cizye ödemek ve Hazarlara karşı savaşmak şartlarını kabul etmesiyle bölgeye vali tayin etmiştir. Abdurrahman Bin Rebia tarafından kabul edilen bu teklif bir nevi siyasi sığınma talebidir; böylece Araplar Derbent'e kadar olan kısımları kolaylıkla almış olmuşlardır. Şehriyar'ın yönlendirmesiyle Hazarların Belencer şehrine yönelen Arap ordusu, şehri ancak 10 yıl sonra alabilmiştir. Araplar 651-652 yıllarında Hazar ülkesini fethetmeye çalışmış; ancak Derbent'in kuzeyine kadar ilerlemeyi başarmıştır. Nereye kadar gidilmiş olursa olsun, 642-643 tarihi bölgede Arap ilerlemesi açısından bir hayli önemli bir tarihtir. Bölgeye ardı arkası kesilmeyen saldırıların olması Hazarların da çabuk toparlanmasına vesile olmuştur.²⁷⁰

652 yılında ünlü Arap komutanı Selman bin Rebia, Belencer'e kadar ilerlemiş ve Belencer'i kuşatmıştır. Fakat Hazarlar iyi bir savunma hattı oluşturarak şehri vermemiş ve yorgun olan Arap ordusuna karşı süvari akınında bulunmuştur. Bu sıralarda Hazarlar

²⁶⁷Kafesoğlu, İ. (2001). "İlk Türk İslam Teşekkülleri", **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., C: 1, s. 305.

²⁶⁸Vasary, I. (2007). **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Türkçeleştiren: Doğan,İ., İstanbul, Ötüken Yay., s.25.

²⁶⁹Bice, H. (1991). **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, Türkiye Diyanet Vakfı, Yay., s.5-6.

²⁷⁰Brook, K. A. (2005). **Hazar Yahudileri**, Türkçeleştiren: Tulçalı,İ., İstanbul, Nokta Kitap Yay., s.252.

Müslümanları öldüremeyeceğine inanmış; ancak bir Hazar askeri bir Müslüman askerini pusuyla öldürünce bütün Hazar askerleri cesaretlenmiştir ve de saldırmıştır. Hazar saldırısına hazırlıksız yakalanan Araplar bu saldırıda başta Abdurrahman Selman bin Rebia olmak üzere dört bin kayıp vermiş ve ağır bir bozguna uğramıştır.²⁷¹ Bu yenilgi Arapları durdurmamış; aksine Kafkasya’da taraflar arasındaki mücadeleler daha da şiddetlenerek devam etmiştir.²⁷²

Hazarlar 665’i takip eden yıllarda Büyük Bulgarya Devletini parçalayarak Devletin sınırlarını Özi Nehrine kadar uzatmış ve böylece Kafkasların güneyinde de Arap ileri hareketinin yolunu kapatmıştır. 655 yılı civarında Hazarlar Alan ve Abhazlardan aldıkları desteklerle Mesleme bin Abdülmelik önderliğindeki Arap ordusu üzerine yürümek amacıyla Semender’de toplanmıştır. Araplar da Selman bin Rebia’nın intikamını almak niyetiyle Hazarların üstüne gitmeyi planlamıştır. İki taraf için de durumlar böyle olunca aralarındaki mücadeleler de bir hayli şiddetlenmiştir. Hazarlar, 661-662 yılında Güney Kafkasya’da yer alan Arnavutluk’a saldırmıştır.²⁷³

Hazarlar tıpkı Arapların uyguladığı politika gibi Araplarda meydana gelen iktidar mücadelelerinden²⁷⁴ ve Bulgarlar gibi bazı hasımlarıyla mücadelelere ara vererek 661-662 yıllarında Derbent’in güneyine inmiştir. Bu bölgede; yani Albanya’da Hazarların karşısında Araplara bağlı Cuvanşir adında bir Hristiyan Prens çıkmıştır. Albanya’da Gürcülerin de katılımıyla Hazarlara karşı hilafet adına bir direniş yapılmıştır. Görünen o ki Hazarların 628 yılında Göktürk idaresinde yapmış olduğu Tiflis kuşatmasını bölgenin halkı unutmamış ve bu olay onları Hazarlar’a karşı direnmeye sevk etmiştir. Fakat Hazarlar bölgeye girerken bütün durumları hesaba katmıştır. Hazarlar, Muaviye’nin iktidar mücadelesiyle uğraşmaktan yardım gönderemeyeceğinin ve bu noktada da derleme halklardan oluşan direnişin de fazla olamayacağını bilincindedir. 664 yılında Hazarlar adına bölgeye gönderilen Hun beyi Ermenistan’a kadar ulaşmış ve Alban Prensi Cuvanşir’in onunla uzlaşmaktan başka çaresi kalmamıştır. İlerisini de düşünen Hun Beyi Cuvanşir’e kızını vererek onunla dostluk anlaşması imzalamıştır. Bununla birlikte Cuvanşir, hem Araplara hem Hazarlara hem de dini bağlantısı dolayısıyla Doğu Roma’ya bağlı olmuştur. Burada ilgi çekici bir durum var ise o da galip olan Hazarlar neden Albanlarla dostluk anlaşması imzalasın ve neden bir Hazar beyi

²⁷¹ Karatay, O. (2018). **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Ankara, Kripto Yay., s.77,78,79

²⁷² Kuzgun, Ş. (1985). **Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri**, Ankara, Se-da Yay., s.29.

²⁷³ Brook, a.g.e., s.253.

²⁷⁴ Bakınız; Hz. Ali ve Muaviye arasındaki iktidar mücadeleleri, Karatay, a.g.e., s. 80.

yerine böylesine önemli bir bölgeye Hun beyi gönderilmiş olsun; bunun sebebinin 665-675 yılları arasında artan Bulgarlarla olan mücadelelerinin olması muhtemeldir. Çünkü Hazarların Araplarla yeniden bir mücadeleye girişmesi ancak Bulgarlarla olan savaşlarının son bulmasıyla olmuştur.²⁷⁵

Doğu Roma tahtına İmparator 2. Konstans'tan sonra Doğu Roma-Arap mücadelelerinde kesin sonuca ulaşacak olan yönetimi kurmayı başaran 4. Konstantinos (668-685) geçmiştir. 4. Kostantinos Doğu Roma tarihinin dünya tarihi bakımından en büyük hükümetini kurmuştur. Arap Halifeliğinde ise devletinin halifesi Muaviye, daha Doğu Roma İmparatoru 2. Konstans'ın tahtta ve batıda bulunduğu esnada Arap hilâfetindeki sorunları gidermiş ve kalan karışıklıkları gidermenin en iyi yolunu da fetih yapmakta aramıştır. Bunun için de Muaviye, Doğu Roma ile mücadeleyi yeniden ele almıştır. Böylece Araplar 663 yılında yeniden Anadolu'da görünmüş ve bu yıldan başlayarak Doğu Roma topraklarına her yıl akın düzenlemiştir. Doğu Roma'nın Anadolu vilayetlerine rahatlıkla girip fetih yapan İslam ordusunun asıl amacı fethedenin Peygamberin övgüsüne mazhar olacağı İstanbul'u almaktır. Araplar öncelikle 670 yılında başlayan kuşatma 674 yılında Muaviye'nin ordularının İstanbul'u karadan ve denizden kuşatmasıyla tamamlamış; fakat başarılı olunamayıp 678 yılında çekilmek zorunda kalınmıştır. Böylece Kafkaslarda karşısına çıkamasa da Doğu Roma Araplara karşı zafer kazanmıştır.²⁷⁶ Durumu gören Halife Muaviye, Doğu Roma'yla her yıl üç bin altın, elli safkan at, elli tutsak vermeye razı olarak otuz yıllık bir barış anlaşması imzalamıştır.²⁷⁷ Bu olaylar esnasında Hazarlar da boş durmamış ve 683-685 yıllarında Ermenistan'ı, Gürcistan'ı almıştır; özellikle Ermenistan bölgesinde Arap ordularına ağır kayıplar verdirmiştir.

Nitekim 8. yüzyılın başından itibaren Hazarların güçlenmeye başlaması ile devletler arasındaki durum değişmiştir. Hazarların güçlenmesi hem Hristiyan ahalinin hem de Doğu Roma ve Arap devletlerinin gözünü korkutmuştur. Bu durum 685'te biri Arap biri Doğu Roma tahtına çıkmış olan iki hükümdarın; yani İmparator 2. Justinianous ile Halife Abdülmelik'in Ermenistan ve Gürcistan'ın ortak yönetimi konusunda fikir birliğine varmalarından anlaşılmaktadır. Doğu Roma 2. Justinianous'un içinde bulunduğu karışıklıklarla uğraşırken Araplar da 703 yılına kadar bölgede çıkan Ermeni isyanlarıyla boğuşmuş ve Hazarlarla uğraşmamıştır.²⁷⁸

---

²⁷⁵ Karatay, **a.g.e.**, s.81-82.

²⁷⁶ Luttwak, **a.g.e.**, s.283.

²⁷⁷ Luttwak, **a.g.e.**, s.286.

²⁷⁸ Karatay, **a.g.e.**, s.83-34.

703 yılından sonra Kafkaslarda Hazarlarla Araplar arasındaki ilişkiler gerilmeye başlamıştır. I.Velid döneminde (705-715) 707-708 yılları itibariyle dönemin meşhur valilerinden olan Mesleme bin Abdülmelik'in Kafkaslarda Hazarlara karşı bir dizi akın yapmaya başlamasıyla Arap akınları tekrardan başlamıştır. Mesleme'nin bu tarihi seçmesi manidardır. Çünkü kendisi bölgedeki durumu ve devletleri iyi bilmektedir. O dönemde Hazarlar ve Doğu Roma arasında Kırım hakimiyeti için mücadeleler olmuştur. Mesleme bu durumdan istifade etmek istemiştir. Mesleme bin Abdülmelik Derbent'i yeniden ele geçirmiştir. Ancak Mesleme planlarını uygulayamadan valilik görevinden alınmış; yerine Mervan bin Muhammed gelmiştir. Hazarlar Araplar bölgeden ayrıldıktan hemen sonra bölgeyi kontrol altına almıştır.²⁷⁹

Mervan Kafkasya bölgesine geldiğinde durumu tam anlayamamış ve o esnada Kırım'daki hakimiyet mücadelesinden galip olarak ayrılan Hazarlar kaynakların ifadesine göre seksen bin kişilik orduyla 709-710 yılları arasında Albanya'yı almıştır. Hazarların Albanya'ya hâkim olması sonucu bölge valiliği görevinden azledilen Mervan bin Muhammed'in yerine ise eski Vali Mesleme bin Abdülmelik tekrar getirilmiştir. Mesleme duruma hakimdir ve gelir gelmez geliştirdiği stratejisiyle Albanya'da dağınık halde bulunan Hazar birliklerini püskürtmüş ve dünyanın önemli geçitlerinden biri olan Derbent'i ele geçirmiştir.²⁸⁰

Derbent istihkâmlarının sürekli el değiştirmesi bölgede Arapların dayanmadığını, Hazarların ise boş durmadığını göstermektedir. Fakat 710-711 ve 713-714 yıllarında Mesleme Derbent'i ele geçirmiştir. Böylece Derbent Arapların eline geçmiştir. Mesleme Hazar saldırılarına karşı Hazarları kendi evlerinde; yani Kafkaslarda rahat bırakmadan taciz ederek onları savunmada bırakarak geliştirdiği politikasını bölgedeki surları yıktırmasıyla açıkça göstermiştir. Fakat Hazarlar da kendileri için bir strateji geliştirmiştir. 717 yılında Arapların İstanbul'u kuşatmasını fırsat bilen Hazarlar büyük bir güçle Albanya üzerine yürümüştür. Durumu az çok tahmin eden Hatim bin Numan idaresindeki Müslüman Arap güçleri Hazarları bozguna uğratmış ve bu yenilgi sonucunda Hazarlar büyük kayıplar vermiştir.²⁸¹

Doğu Roma'da 25 Mart 717'de 3. Leon tahta oturmuştur. Yeni İmparator'un ilk ve en gerekli görevi, gittikçe yaklaşmakta olup devletin varlığını yeniden sorun haline getirecek

---

²⁷⁹ Karatay, **a.g.e.**, s.85

²⁸⁰ Karatay **a.g.e.**, s.86.

²⁸¹ Karatay, **a.g.e.**, s.86.

gibi görünen Arap tehlikesine karşı topraklarını savunmak olmuştur. 3. Leon öncelikle Araplarla anlaşmaya çalışmıştır. Fakat bir yandan da İmparator 2. Anastasios'un başlatmış olduğu savunma işlerini yeniden ele almış; böylece Arap kuşatmasına karşı hazırlıklı olmaya çalışmıştır. 3. Leon ile yaptığı anlaşmadan bir kazanç elde edemeyen Mesleme ise Ömer b. Hubeyre komutasındaki donanmanın da yardımıyla 717 yılının ağustos ayında İstanbul önünde görünmüş ve Doğu Roma'nın başkentini kuşatmıştır. Doğu Roma kırk yıl önce olduğu gibi bu kuşatmadan da Grek ateşi sayesinde başarıyla kurtulmuş ve Arap donanmasını yakmaya muvaffak olmuştur. Taraflar arasındaki deniz mücadeleleri son bulsa da kara savaşları devam etmiş; özellikle 717/18 kışı bilhassa sert geçmiştir. Kıtlıkla, soğuk ve sert geçen mücadelelerde büyük kayıplar veren Araplar, Bulgarlar tarafından saldırıya uğramıştır. Ayrıca Hazarlar, 718 yılında Arapların İstanbul kuşatmasından dolayı Kafkaslardaki askeri gücünün azalmasını fırsat bilerek Arapların hâkimiyetinde olan Ermeniye bölgesine saldırmıştır. Hazarlar vasıtasıyla Kafkaslardaki durumun karışması ve İstanbul kuşatmasının da tahmin edilenden uzun sürmesi üzerine Araplar 15 Ağustos 718 yılında kuşatmayı kaldırmıştır.²⁸²

Böylece ikisi Muâviye döneminde 669 yılı ile 674-678 yıllarında son kez; 717-718 yılları arasında olmak üzere Araplar, İstanbul'u karadan ve denizden üç kere kuşatmış; fakat başarılı olamamıştır.²⁸³ Araplar Doğu Roma'nın başkenti İstanbul'u kuşatmasıyla Hazarların 717 yılında açıkça görüldüğü gibi Arapların Ermeniye bölgesine sefer yapmalarının aynı zamana denk gelmesi Doğu Roma ile Hazarlar arasındaki bir ittifakın sonucu gibi görünmektedir. 3. Leon'un Arap saldırılarına karşı Kafkaslarda sergilemiş olduğu dirençten dolayı Hazarların ittifak yaptığı gerçektir. Ama bu dönemde ortada herhangi bir ittifak söz konusu değildir. Doğu Roma kaynakları Hazarların Kafkasya ve Ermeniye bölgesine düzenledikleri bu eş zamanlı saldırıdan haberdar bile değildir.²⁸⁴

Hazarlar her ne kadar Doğu Roma'ya karşı müttefiklik amacı gütmeyen de olsa Arapların İstanbul kuşatmasını kaldırmalarının sebebi olmuştur. Tarihçi Dunlop da aynı düşünceye sahiptir; düşüncesini şu sözlerle ifade etmiştir: *"Eğer Hazarlar olmasaydı Avrupa uygarlığının doğudaki temsilcisi Bizans'ın toprakları, Arapların eline geçecek ve tarihin akışı değişecekti."*²⁸⁵

²⁸² Özcan, A.T.(2005). **Hazar Hakanlığı- Bizans İmparatorluğu İlişkileri**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul ,s.1.

²⁸³ Koetler, **a.g.e.**, s.21; Avcı, **a.g.e.**, s. 73.

²⁸⁴ Özcan, **a.g.t.**, s.62.

²⁸⁵ Koestler, A. (2007). **13. Kabile**, Türkçeleştiren: Dişbudak, B., İstanbul, Plato Film Yay., s. 21.

Kuşatmalardaki başarısızlık Arapları ancak kısa bir zaman Doğu Roma'dan uzak tutabilmiştir. Çünkü taraflar arasındaki kara savaşları tekrardan ve büyük bir şiddetle başlamıştır. Araplar yaptıkları akınlar ve savaşlarla Doğu Roma'ya büyük kayıplar verdirmiştir. Ancak Müslüman Araplar, Hazarlara büyük kayıplar verdirmiş olsalar da Hazarlar da Arapların kurduğu düzeni ve siyaseti yıkararak her seferinde Araplara yeni strateji yaptırarak zarar vermiştir. Nitekim Hazar ve Doğu Roma arasında mekik dokuyan Mesleme, 717 İstanbul kuşatmasından döndüğünde Hazarlara karşı kurmuş olduğu düzeni bulamamış ve yeniden yapması da zaman almıştır. Sonuç olarak 720 yılında Mesleme bin Abdülmelik bölgedeki valilik görevinden alınmıştır.

Mesleme'nin bölgedeki görevinden alınmasını fırsat bilen Hazarlar kış şartlarında da olsa Azerbaycan bölgesine karşı taarruza geçmiştir. Kış şartlarına alışkın olan Hazarlar karşısında kış şartlarında bitap düşmüş olan Müslüman Araplar, bölgedeki Hazar ilerlemesini durduramamıştır. Böylece Hazarlar Arapların bölgedeki savunmalarını çökertmiş olmuştur. Mesleme'nin yapmaya çalıştığı stratejinin doğruluğu Halifelik sarayında net bir biçimde anlaşılmış ve Mesleme'nin politikasını uygulayabilecek güçte ve cesaretle olan Cerrah b. Abdullah el Hakemi'yi bölgeye vali olarak atamıştır.

722 yılında Cerrah'ın göreve gelmesiyle başlayan İkinci Hazar-Arap savaşları başlamış; 737 yılına kadar sürmüştür. Bu mücadelelerin Kafkasya'nın geleceğine çok etkisi olmuştur. Cerrah 722 yılında geldiğinde bölgedeki Hazar ilerlemesi devam etmektedir ve 722-723 yılında Hazarlar Ermenistan'ı işgal etmiştir. Bunun üzerine Araplar Hazarlara karşı onları durdurmak amacıyla bir sefer düzenlemiştir; ancak Arap orduları Hazarlar tarafından bozguna uğratılmıştır. Aldıkları yenilgi sonucunda Suriye'ye geri çekilen Araplar, Cerrah önderliğinde 723-724 yıllarında tekrardan Hazar topraklarına girerek, kuzeye doğru ilerlemişler ve yetmiş yıl sonra ilk kez Belencer önlerinde görülmüşlerdir. Belencer'de Müslüman Araplar, kendisini karşılamaya gelen Hazar Kağanın oğlunu yenmiş ve Araplar Cerrah sayesinde bunun üzerine Belencer kentini ele geçirmiştir. Cerrah'ın Belencer'den sonraki hedefi Semender olmuştur. Aldığı pusu uyarısı ve sert kış şartlarından dolayı gitmekten vazgeçmiş ve kışı bölgede halifeden gelecek yardımı bekleyerek geçirmiştir. Halife Hişam'dan gelen destekle kuvvetlenen Cerrah 724 yılında tasarladığı gibi Belencer ötesine geçmiş ve önemli kaleleri almıştır. Cerrah Hazar meselesini kökten çözmekte kararlı olmuştur ve bunun içindir ki Orta Kafkas cephesi üzerinden Alanlara saldırmıştır. Alanlara bir saldırı daha düzenleyen Araplar, ertesi yıl onları barış yapmaya zorlamıştır. Cerrah'ın bu politikasındaki amacı Hazarlarla mücadelelerinde Orta Kafkas yolunu onlara karşı

kullanmaktır. Cerrah yedi yıla yaymış olduğu bu politikasının meyvesini tam almak üzereyken 726 yılında görevden alınarak başkente çağrılmış; onun yerine bölgenin eski valisi Mesleme tekrar gönderilmiştir. Cerrah ise alışkın olduğu Doğu Roma cephesine yönelmiştir.²⁸⁶

Cerrahtan sonra bölgeye gelen Mesleme de 725 yılında Hazarya'ya saldırmıştır. Bu saldırı üzerine Hazarlar 726 yılında Mesleme'nin Doğu Anadolu'da bulunduğu bir sırada Hazar Kağanın oğlu Barjik komutasında büyük bir orduyla Azerbaycan içlerine bir sefer düzenlemiş ve Varancar'ı kuşatmıştır. Kaledeki ahali ve muhafızların Hazarlara karşı iyi direnmesi sonucunda Güneyden yetişen yardım birlikleri de gelince Hazarlar; ancak bu şekilde mağlup olmuş, Araplar tarafından yenilgiye uğratılmıştır.²⁸⁷ Hazar Kağanı bu yenilginin ardından iki yıl sonra çevreden büyük bir ordu toplamış ve başına bizzat kendisi geçmiştir.

Hazar Kağanının önderliğinde Dağıstan sahilinde ilerleyen Hazar ordusunu erkenden haber alan Mesleme her türlü tedbiri alarak ve hazırlıklarını yaparak beklemiştir. Hazarlarla Araplar burada da karşı karşıya gelmiştir. Aralarında günlerce süren kanlı çatışmaların galibi Araplar olmuştur. Mesleme aldığı bu galibiyete yenisini eklemek ve Hazarların tekrar toparlanmasına fırsat vermemek için Cerrahın planladığı gibi Orta Kafkaslar üzerinden, batıdan tekrar saldırmıştır. Çok büyük bir kuvvetle saldıramayan Araplarla Alanlar eski barışlarına uyarak bir temasa girmemiş ve Arapların Hazarlara saldırmalarına müsaade etmiştir. Fakat işler Mesleme'nin umduğu gibi olmamıştır. Çünkü Hazar Kağanı onun beklediği gibi gafil avlanmamıştır. Araplarının geldiğini haber alan Hazar Kağanı ve ordusu onlara karşı müthiş bir savaş vermiştir. Bir ay kadar süren ve sinir harbine dönüşen savaş Araplar kazanmıştır. Atların yağın yağmurdan dolayı oluşan çamurda zorlandığını gören Hazar Kağanı bu cephede yenilse de Arapların ordusunun büyük bir çoğunluğunun Orta Kafkaslarda; yani kendilerinin karşısında olduğunu ve Arapların Derbent tarafını savunmasız bıraktığını düşünerek Derbent'e yönelmiş, oradan takılmadan geçerek Azerbaycan'a saldırmıştır. Ancak bu seferde Hazar Kağanı Arapları gafil avlama düşüncesinde yanılmıştır. Çünkü Mesleme olabilecekleri hesap ederek tedbirini almış ve bölge komutanı Haris bin Amr'ı Hazarlara karşı hazır bekletmiştir. Sonuç olarak Haris bin Amr komutasındaki birlik Hazarları mağlup etmeyi başarmıştır. Mesleme'nin Hazarlara karşı

---

²⁸⁶ Karatay, **a.g.e.**, s.88-89.

²⁸⁷ Brook, **a.g.e.**, s.253.

aldığı başarıların mükafatı 729 yılında Halifelik Sarayı tarafından görevden alınmak olmuş ve yerini kendisinden önceki eski bölge Valisi olan Cerrah'a bırakmıştır.²⁸⁸

Cerrah Valilik vazifesinde izlediği politikayı bıraktığı yerden devam ettirmiş; fakat Mesleme'nin de aldığı yolu göz ardı etmemiştir. Onun denemesindeki başarıyı gören Cerrah, Tiflis'te hazırlığını yaptıktan sonra 730 yılında yanına aldığı özel seçme askerlerden oluşan bir birlikle Alan kapısı üzerinden Hazarların *Şarkel* dedikleri; Arapların *el- Beyza* dediği Don Nehri üzerinde yer alan şehre deneme niteliğinde bir saldırı gerçekleştirmiştir. Bu saldırının deneme amaçlı olduğu Arapların Hazarlarla ciddi bir çatışmaya girmemesinden ve Dağıstan sahilindeki birkaç kaleyi aldıktan sonra durup açığa çıkmamalarından anlaşılmaktadır. Böylece İslam orduları ilk defa bu kadar kuzeye giderek Hazarların en önemli kentlerinden birini vurmuştur.²⁸⁹

Bu saldırı Araplar tarafından Hazarlara karşı yapılmış bir gözdağıdır. Hazarlara karşı yapılmış bu harekât her ne kadar büyük bir cesaret örneği sergilese de Hazarlar, Arapların aldığı büyük riski tahmin etmiş, krizi fırsata çevirmiştir. Hazarlar gerinin boş olduğunu düşünerek, Azerbaycan'a saldırmıştır. Cerrahi, Mesleme'nin aldığı tedbiri almamış ve Derbent'in güneyini savunmasız bırakarak tüm güçlerini Hazarlara karşı yönlendirmiştir. Böylece Hazarlar Azerbaycan'a saldırdıklarında Cerrah ve Arap ordusu Hazarlardan çok uzakta kalmıştır.

Tüm güçlerini toplayarak saldırıya geçen Hazarlar, sorun yaşamadan Erminyeye valiliğinin merkezi olan Erdebil'e kadar inmiştir. İslam yazarlarından Taber'in ifadesine göre abartılı sayı verilse de Hazar ordusu büyüktür ve Araplara karşı çok öfkeli. Cerrah durumdan haberdar olur olmaz askerleriyle yardıma gelse de çok az direnebilmiştir. Hem ordusu hem kendi yorgun olan Vali Cerrah'ın savaş meydanında ölmesi İslam ordusunun dağılmasına sebebiyet vermiş ve böylece Erdebil, Hazarlara teslim edilmiştir.²⁹⁰

Hazarlar bölgedeki İslam ordusunun direncinin kırıldığını görünce ilerlemelerine devam etmiş, Erdebil'in yanı sıra tüm Azerbaycan'ı hakimiyetleri altına almıştır. 730 yılında Cerrahın Hazarlarla Erdebil ovasında savaşması Türklerin Güney Azerbaycan'a da zaman-zaman hâkim olduklarının ispatıdır.²⁹¹ Hazar ordusu Musul önlerine kadar ilerlemeyi başarmıştır. Hazarların başta Kafkasya olmak üzere Araplara direnişlerinde bu olay en

²⁸⁸ Karatay, **a.g.e.**, s.89.

²⁸⁹ Karatay, **a.g.e.**, s.90.

²⁹⁰ Karatay, **a.g.e.**, s.90-91.

²⁹¹ Azizoğlu, M.R. (2018). "Hazarların Güney Sınırı", **18. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.245.

büyük zaferlerinden biri olarak kalmıştır. Her ne kadar doğruluğu tartışılsa da Hazar Kağanı Yusuf (Yafes) yazmış olduğu mektubunda bu zaferden: “*Kağan Bulan’a rüyasına giren bir melek savaşmasını emretmiş ve o da yerine getirmiştir*” ifadeleriyle övünçle bahsetmektedir.²⁹²

Cerrah’ın ölümü üzerine bölgenin eski Valisi Mesleme apar topar vali olarak bölgeye tekrar gönderilmiştir. Mesleme bölgeye gelmeden savunma amaçlı öncü birliklerini hazırlamak için gönderilen Said b. Amr el-Haşeri Hazarların yağma için etrafa dağıldığını görmüş ve bir gece baskısıyla Hazar ordusunu dağıtmıştır. Hazarlar bu sürpriz gece baskısıyla etrafa dağılırken, Müslümanlar da hem esirlerini hem mallarını kurtarmıştır. Mesleme Azerbaycan’a geldiğinde artık tehlike arz eden bir durum ortada yoktur; fakat her ne kadar başarılı olmuş olsa da Said b. Amr el-Haşeri’yi emre itaatsizlikten ve tedbirsiz davranmaktan hapse attirmiştir. Haşeri ancak Halife’nin durumdan haberdar olmasıyla ve affına mazhar olmasıyla kurtulmuştur.²⁹³

Mesleme göreve geldikten sonra yaptıklarıyla Kafkasya bölgesinin denetimini ele almış ve ortada toplu bir Hazar ordusu bulunmamasına rağmen ve yaklaşmakta olan kışa rağmen kuzeye, Hazarlara doğru ilerlemiştir. Derbent’in kuzeyinde pek çok kaleyi ele geçiren Mesleme; hatta İslam yazarlarından İbnü’l Esir’e göre Hazar ordusunun başında bulunan Şad’ı bile öldürmüştür. Bu bilgeye dönemin diğer kaynaklarında rastlanmamaktadır. Kışı Derbent’in kuzeyinde geçiren Mesleme yönünü Hazarlardan bölgede bulunan Kafkas kavimlerine çevirmiştir. Mesleme Hazarlara destek veren Kafkas kavimlerini bu hamlesiyle cezalandırmayı amaçlamıştır. Bu sırada Hazarlar da boş durmamış; Arapların elinde bulunan Gazele Kalesini kuşatmıştır. Fakat başarılı olunamamıştır. Muhtemelen Kalenin içinde yer alan Mesleme büyük bir riski göze almış ve sonuçta da büyük bir tehlike atlatmıştır. Mesleme’nin durumu Halifelik Sarayının gözünden kaçmamış ve valilik görevinden alınmıştır. 732 yılında bölge valiliğine; yani Ermeniye Valisi olarak yeni bir isim Mervan b. Muhammed atanmıştır.

4.1.3. Araplara Karşı Doğu Roma- Hazar İttifakı

Araplar ve Hazarlar arasında şiddetli çatışmalar yaşanırken; Doğu Roma’da 717 yılında başa gelen 3. Leon da Kafkaslarda süregelen bu mücadeleyi merakla takip etmiştir. Hazarların Araplar karşısında galibiyet oranları az olsa da büyük bir güçle direnmeleri ve

---

²⁹² Karatay, a.g.e., s.91.

²⁹³ Karatay, a.g.e., s.91

onları Kafkasların ötesine geçirmemeleri Doğu Roma İmparatoru 3. Leon'un dikkatini çekmiştir. Başta 717 yılı olmak üzere Araplar, Kafkas cephesinin yanı sıra Doğu Roma'yı da boş bırakmamış, ara ara İstanbul'u kuşatmayı ihmal etmemiştir. Bölge valisi Mesleme'nin ömrü iki cephe arasında geçmiştir. Doğu Romalılar, Hazarları hilâfete karşı duydukları düşmanlık dolayısıyla kendilerine müttefik addetmiş ve Kafkas ve Ermeni arazisine yaptıkları akınlarla Arapları büyük ölçüde uğraştıran Hazarlarla mevcut geleneksel dostane ilişkilerini resmiyette olmasa da sıhriyet bağıyla birleştirmek istemiştir. Bu amaçla Doğu Roma İmparatoru 3. Leon oğlu ve veliahdı olan 5. Konstantinos'u ittifak amaçlı Hazar Kağanının kızı "Çiçek Hatun" ile 732-733 yılında evlendirmiştir.

3. Leon Hazarlarla; özellikle Arap savaşlarında verdikleri başarılı mücadeleden dolayı yakınlık kurmak istemiş ve Mesleme'nin görevine son verilen tarih olan 732 senesinde Hazar Kağanının kızını Doğu Roma Sarayına gelin almıştır. Hazarlar bu mücadelelerde daima Doğu Roma için büyük bir destek kaynağı olmuştur. Görünürde askeri bir ittifak olmasa da Doğu Roma için İstanbul'un kurtarılması Anadolu'nun Araplardan temizlenmesi ve Kafkasların geçilememesi sonucunda Doğu Roma-Arap mücadelesinin önemli bir devresi kapanmıştır. 717 yılı İstanbul'un Araplar tarafından kuşatıldığı son yıl olmuştur ve Araplar bir daha İstanbul önünde görülmemiştir.²⁹⁴ Hazar Kağanının torunu olan, Çiçek Hatunun oğlu "4. Hazar Leon" döneminde zaman zaman karşılarında olursa da çoğu zaman Hazarlar, Doğu Roma'ya yardım etmiştir. Hazarların Kafkaslarda Araplara geçit vermemesi Doğu Roma'yı hem Kafkasya'da hem de Doğu Avrupa'da rahatlatmıştır.

4.2. Kafkasya'da Barış Dönemi (737-764)

4.2.1. Barış Dönemi Öncesi Taraflar Arasındaki Son Gerilimler

737 senesi Araplarla Hazarların Kafkasya bölgesinde son kez büyük bir savaşa tuttuğu senedir. 750 senesinden sonra da taraflar arasında kalıcı barışın olması, Doğu Roma için de Hazarlarla son iyi ilişkilerin olduğu dönemi göstermektedir.²⁹⁵ Araplar artık iyice uzayan ve bir türlü halledilemeyen Hazar meselesine karşı cesur adımlar atabilmesi halinde Mervan'ı destekleyerek arkasında duracaklarını belli etmiştir. Mervan da göreve başladığı ilk sene Arapların ifadeleriyle *Remm Nehrini* geçerek Hazarların kuzeyinde yer alan Slavlara saldırılar düzenlemiştir. Burada ifade edilen Remm Nehri muhtemel *Don*

---

²⁹⁴O. a.g.e., s.145-146.

²⁹⁵Karatay, a.ge., s.142.

Nehri'dir. Bahsi geçen kavim de Arap kaynaklarında sık sık karıştığı görülen Bulgarlardır. 737 senesinde Kuban Nehri boyundaki Slavlara düzenlenen askerî harekâtla karıştırılmıştır. Mervan, Bulgarlara karşı düzenlemiş olduğu harekât dönüşünde Hazarlarla mücadele etmenin tek yolunun *Alan Kapısı* veya asıl bilinen ismiyle *Daryal Geçidinden* mümkün olabileceğini anlamış; buradaki Arap varlığını ve gücünü pekiştirmek amacıyla hazırlıklarda bulunmuştur. Mervan bölgeye karşı 735 yılında harekete geçmiş ve Alanlara ait olan üç kaleyi ele geçirmiştir. İlerlemesine devam eden Mervan, geride bir Ermeni İsyanının patlak verdiğini duyunca harekâtı yarım bırakmış ve geri dönmek zorunda kalmıştır.²⁹⁶

Mervan, 737 yılında tekrar yanında Hazar elçileriyle birlikte yapacağı seferin Alanlara karşı olduğunu göstermek amacıyla Alan Kapısına doğru saldırıya geçmek üzere yola çıkmıştır. Mervan'ın asıl amacı, burada uyguladığı politika Hazarları seferden haberdar etmeden hazırlıksız yakalamaktır. Mervan Hazar elçilerine her ne kadar Hazarlarla derdi olmadığını söylese de onları misafir etme bahanesiyle bırakmamış, bir nevi alıkoymuştur. Bu sırada Hazar ülkesinin güneyinden, Derbent'ten Sülemi komutasındaki küçük bir Arap birliği Belencer ve Semender'i geçmiş; sahil boyunca hızla ilerlemiştir. Durumdan haberdar olan Hazarlar, hemen o tarafa yönelmiştir. Hazarlar Mervan'ın yanındaki elçilerden istihbarat alamayınca, kuvvetlerini Sülemi'nin olduğu cepheye yönlendirmiştir. Hazarlar Sülemi komutasındaki küçük Arap birliğiyle uğraşırken Mervan ise çoktan Alan Kapısını geçip batıdan hiçbir direniş görmeden Hazar ülkesine girmiş; hatta *el-Beyza*'ya; yani *Şarkel*'e kadar ulaşmıştır.

Mervan'ın Hazarlara karşı düzenlemiş olduğu bu seferle ilgili bilgi veren üç kaynağın aksine Halife b. Hayyat, onun Hazar üzerine sahil yolundan ilerlediğini belirtmektedir. Genel ittifakla Mervan'ın İdil üzerindeki başkente ulaştığı görüşü kabul edilmektedir. Bu görüşün temelinde Hazar başkentinin, 722 yılındaki Cerrah'in gerçekleştirdiği Belencer saldırısının ardından İdil Deltasına taşındığı görüşü yatmaktadır. Osman Karatay, bu görüşün doğru olmadığı kanaatindedir. Ona göre Hazar Kağanı ve oğlu ordularının başında hep kuzeyden gelmiş; yani 722 yılından çok önceleri Hazarlar Belencer'den daha kuzeyde bulunmuştur. Ayrıca Arap kaynaklarında bahsi *el-Beyza* diye geçen şehir hiçbir zaman *İdil* olmamış; bu bahis hep *Şarkel* şehri için geçmiştir. Burada bahsi geçen başkent de farklı olabilme ihtimali vardır. Dolayısıyla güvenlik açısından İdil'e göre Belencer'den sonraki başkent "Şarkel" olması daha muhtemeldir. Fakat ilim dünyasında Hazarların en son başkentinin "İdil" olduğu yönündeki kanaatler oldukça fazladır ve daha çok kabul

---

²⁹⁶ Karatay, *a.g.e.*, s.92.

görmektedir.²⁹⁷ Hazarlar, bu gelişmeler karşısında tamamıyla hazırlıksız yakalanmış; Kağan ve ordusu çareyi kaçmakta aradıysa da Arapların sunduğu barışı kabul etmekten başka çareleri kalmamıştır.²⁹⁸

Mervan'ın başında olduğu Arapların İslam'ı kabul etmesi şartıyla Hazarların başında kalmalarına izin verdiği Hazar Kağanı İslamiyet'i kabul etmiş; hatta dini öğretmesi amacıyla ülkesine fakihler talep etmiştir. Bu bilgi tüm kaynaklarca değil de sadece İslam kaynaklarınca onaylanmaktadır. Hazar ülkesinde işinin bittiğini ve İslam beldelerinden bu kadar ayrı kalmanın doğru olmadığını düşünen Mervan aldığı büyük zaferin de verdiği özgüvenle Dağıstan'ın içlerindeki Kafkas halklarıyla uğraşarak Azerbaycan'a dönmüştür. Mervan daha sonra Kafkas halkları üzerine birkaç sefer daha yapmıştır.²⁹⁹

Sonuç olarak 730'lı yıllarda Kafkaslarda gerçekleşen mücadeleler sonucunda Arapların Hazarları yense bile onlar üzerinde tam bir hakimiyet sağlayamadığı ve dolayısıyla Kafkasları geçemediği görülmüştür. Müslüman Araplar Hazarları kontrol; hatta ele geçirmek amacıyla kuzeyde güçlü bir ordu bırakmıştır. Dunlop, durumu açıkça şöyle beyan etmektedir: *“Arapların istediklerine ulaşmaları mümkün gözükmemektedir; hatta imkansızdır. Onların bu noktada yapabilecekleri en mantıklı şey Hazarlarla barış yapmaktır; Araplar da bunu yapmışlardır. Çünkü Mervan Hazarlara son verme fırsatını iyi değerlendirememiştir.”*³⁰⁰

Eğer Araplar Hazarlar üzerinde hakimiyet sağlayıp Kafkasları geçebilselerdi Doğu Avrupa'nın da İslamlaşması ve bugünden çok farklı bir Dünya tarihinin meydana gelmesi muhtemeldi. Doğu Roma'nın fethi 1453 yılından çok önceleri 730'lı yıllarda olacak; belki de Avrupa'nın büyük bir kısmında İslam yayılmış olacaktı. Nitekim Türkistan'dan Anadolu'ya Kafkaslarda dahil olmak üzere İslam yayılmış olmasına rağmen; Doğu Avrupa İslamlaşmamıştır. Böylelikle Hazarların hem Doğu Roma'da hem Avrupa'da Arap ve İslam yayılmasını engellediği açıktır.³⁰¹

Hazarlar ile Araplar arasında gerçekleşen, yaklaşık 95 yıl süren büyük mücadeleye 737 zaferi ile Araplar son noktayı koymuş ve böylece Kafkas cephesine de kapanmıştır. Hazarların Mervan'dan İslamlaşmanın gereği olarak fakihler istemiş olması düşüncesini ise Mervan bölgeden ayrıldığında Kağanın tekrar eski dinine dönmüş olması yıkmaktadır.

---

²⁹⁷ Karatay, *a.g.e.*, s.94-95.

²⁹⁸ Karatay, *a.g.e.*, s.92,93.

²⁹⁹ Karatay, *a.g.e.*, s.93.

³⁰⁰ Karatay, *a.g.e.*, s.97-98.

³⁰¹ Karatay, *a.g.e.*, s.98.

Kağanın böyle bir talepte bulunmasının amacı Hazar başkentinde, Hazar sarayında Hazar Kağanının huzurunda, bazı kaynaklara göre farklı tarihler yazılı olsa da genel itibarıyla 737 yılında gerçekleştirildiği kabul gören, üç semavi dinin temsilcilerinin katıldığı bir din münazarasının düzenlenmesidir. Zira bu olay sonucunda Hazar Kağanı veya seçkin Hazar yöneticileri “*Museviliği*” kabul etmiştir. Museviliğin benimsenmesi hem Hazar tarihi hem de siyaseti açısından bölgede devleti farklı bir döneme sokmuştur. Musevilikten sonra Hazarlar hem devlet yapısı hem politika hem de siyaset tarzlarını değiştirmiş ve yeni bir kimliğe bürünmüştür.³⁰²

4.2.2. Hazarların Museviliği Kabul Etmesi

11. yüzyılın Musevi filozof-şairi Halvey’e göre: “*Hazarların Museviliği kabulü, tarihi kaynaklara dayanarak, 740 yıllarıdır.*” Cambirdge belgesine göre de Hazarlar, 731 yılından önce Kağan Bulan döneminde veya Bulan ile Obedya arasındaki bir Kağan döneminde Musevîleşmiştir. Hazar Kağanı Yafes de 9. yüzyılın ikinci yarısına ait ve Kurtuba nazırı Şaprurt’a yazdığı varsayılan mektubunda Museviliğin kabul tarihini “730-731”; Erdebil zaferinden önceki tarih olarak bildirmiştir. Bu kabul Bulan Kağan döneminde olmuş ve öyleyse Obedya Kağan döneminde de Musevilik en parlak devrini yaşamıştır.³⁰³ Fakat Hazarların 731 yılında Museviliğe geçtiklerine dair gerçek bir delil elde yoktur. Latince bir kaynağa göre Hazarlar, 865 yılından önce Museviliğe girmiştir.³⁰⁴ Arthur Koestler’e göre ise Hazarlar Museviliği 740 yılından önce kabul etmiştir.³⁰⁵ Baştav’a göre de Hazarlar Kağan Bulan döneminde; yani halife Harun Reşid zamanında Museviliği seçmiştir. Arap kaynaklarından Mesudi’ye ve İbnül Esir’e göre de Hazar yönetici tabakası Museviliği 786-809 arasında; yani Halife Harun Reşid döneminde kabul etmiştir.

Hazarların Musevi olmasının sebebi erken zamanlardan beri Musevilerin göç ettiği önemli bir merkez olmasıdır. Zira Asya’dan, Avrupa’dan veya Arap ülkelerinden zulüm gören Museviler için Kafkasya güvenli bir Musevi cennetidir. Sasaniler döneminde İran’da yaşayan Museviler, zulüm gördükleri için Doğu Avrupa’ya yönelmiştir. İran hükümdarı Yezidgerid zamanında Museviler Zerdüştlüğe geçmeleri için zorlanmışlar ve 455 yılından sonra bölgedeki Ermeniler ve İranlı Museviler Kafkasya’da; yani Hazar İmparatorluğunda yaşamaya başlamıştır. Aynı şekilde Doğu Roma İmparatorlarından Heracleious (610-641),

³⁰² Karatay, *a.g.e.*, s.98, 99, 100.

³⁰³ Baştav,Ş. (2005). *Makaleler*, Ankara, Berikan Yay., s.73,74.

³⁰⁴ Özcan, *a.g.t.*, s.72.

³⁰⁵ Bakınız: KOESTLER, *a.g.e.*, s. 64-65.

3. Leon, 5. Kostantinous, 4. Leon, Romenous gibi İmparatorlar, dönemlerinde Musevileri zorla vaftiz etme gibi yollarla Hristiyanlığa geçmeye zorlamıştır. Doğu Roma’da Musevilere karşı olan baskı sürekli artış göstermiştir. Bu baskı sonucunda Museviler ikinci vatandaş konumuna düşmüştür. Bunun üzerine Doğu Roma ülkesindeki Museviler de güvenli ve özgür bölge olarak Kafkasya’ya göç etmeyi tercih etmiştir.³⁰⁶

Erken dönemden beri Kafkaslarda ve Hazar ülkesinin genelinde bulunan Museviler, Hazar devletinde üst düzey görevlerde yer almıştır. Böylece bu durum Hazar yönetici tabakasının Musevilikle içli dışlı olmasına sebebiyet vermiştir. Aslında Musevilik proselytist³⁰⁷ bir dindir. Kendinden olmayanı kabul etmeyen bu din için Museviler, İslamiyet ve Hristiyanlık gibi misyonerlik faaliyetlerinde bulunmazlar, dinlerinin propagandasını yapmazlar. Fakat Hazar devletinde durum farklı olmuştur. Halifelikten ve Doğu Roma İmparatorluğundan kovulan Museviler Hazar ülkesinde başta Kafkaslar olmak üzere kuvvetli dini propagandalar yapmıştır.³⁰⁸

Hazar Sarayında 865 yılında Musevi, Arap ve Hristiyan din alimlerinin kendi dinlerini anlatmak için katıldığı, Hazar Kağanı tarafından düzenlenen dini münazaralarda Musevi din adamı da yer almış ve kendi dininin propagandasını yapmıştır. Bu durum da Musevilerin Hazar ülkesinde önceden beri dinlerini yayma yönünde çabalarının olduğunu göstermektedir. Bahsedilen münazaranın sonunda Hazar Kağanı Museviliği seçmiştir. Belki de Şaban Kuzgun, İbrahim Kafesoğlu, Vasary gibi birçok tarihçinin kabul ettiği şekilde Hazarlar, Museviliğin bir mezhebi olan “*Karaim*”i; yani sadece son 140 yıldır dine girişleri kabul etmeyen bir kolunu seçmiştir.³⁰⁹ Bu iddianın aksini söyleyen Brook, Golden, Koestler gibi tarihçiler de vardır. Onlara göre Hazarlar baştan beri Museviliğin “*Rabbani*” koluna; yani dine girişi kabul etmeyen koluna mensuptur. Doğruluğu şüpheli de olsa Hazar Kağanı Yafes, İbn Şaptur’a yazdığı mektubunda Togarma’nın soyundan geldiklerini ve açıkça Musevi kökenli olmadıklarını ifade etmiştir. Koestler ve Golden’a göre bu ifade doğrudur. Museviler o zamanda herhangi bir devlete sahip değildir ve böyle önemli bir bölgede devletlerinin olması onlar için büyük avantajdır. Musevilerin çok olduğu Hazar ülkesinin Kağanı da Musevi olmalıdır; bunun için de Musevilik Kafkaslarda Hazarlar arasında yayılmaya çalışılmıştır.³¹⁰

³⁰⁶ Brook, **a.g.e.**, s.199-200.

³⁰⁷ Proselytizm: Kendi ırkından olmayanı kabul etmeyen, reddeden, bir kavme mahsus inançtır. Kuzgun, **a.g.e.**, s.4.

³⁰⁸ Baştav, **a.g.e.**, s.73.

³⁰⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.166.

³¹⁰ Baştav, **Makaleler**, s. 74.

Hazarların Museviliği kabul etme nedenleri daha çok siyasidir. Belki de din hamlesiyle Kağan, bölgedeki Doğu Roma ve Arap Halifeliğinin din üzerinden uyguladığı Kafkasya bölgesinde siyasi nüfuzu kırmak istemiştir. Çünkü Hazarları iki yandan sarmış iki semavi din vardır. Kendi geleneksel dinlerini bu dinler içinde yeterli görmeyen Hazar Kağanı İslam'ı seçerse Arapların halifesinin; Hristiyanlığı seçerse Doğu Roma İmparatorunun vesayetinin altına girmiş olacaktır. Her iki durumda da devlet bağımlı hale gelecektir. Bunun için de yeni bir din arayışına giren Hazar Kağanına göre girecekleri din hem ilahilikte yeterli hem de İncil gibi Kur'an gibi kutsal kitaba sahip olacak hem de devleti bağımlı hale getirmeyecek bir din olmalı idi. Bunun için de Hazar Kağanı ve soyluları yeni din olarak bu şartlara uyan Museviliği tercih etmiştir.³¹¹ Koestler'e göre ise o dönemde bu dini seçmeleri gerçekten de bir dehanın eseridir. Çünkü iki dine de temel oluşturmuş Musevilik ikisi arasında en önce gelendir ve Hazar Kağanı bölgede üçüncü büyük güç olduğunu göstermek istemiştir.³¹²

Hazar Kağanları için Museviliği kabul etmede ilk sırada görünen neden siyasidir. İkinci planda ise Arap Devletinin ve ordu komutanlarının İslamiyet'i yayma ve kabul ettirme hususundaki hatalı tutumları olmuştur. Özellikle Emeviler döneminde Arap olmayanlara; hatta Arap olmayan Müslümanlara karşı bile çok katı ve kötü bir tutum olmuştur. Onlara göre Arapların dışında Müslüman olanlar azatlı köle; yani Mevalidir ve önemsenmemelidir.³¹³ Zekeriyya Kitapçı'ya göre: “*Emeviler devrinde, başta Ubeydullah b. Ziyad olmak üzere, Kuteybe b. Müslim, Yezid b. el-Mühellep, Cerrah b. Abdullah el-Hakemi gibi daha bir nice Arap Komutanı, Orta Asya ve Türkler arasında bu Arap şovenizminin öncülüğünü yapmışlar ve on binlerce Türkü sadece bu ihtiraslarını tatmin etmek için kılıçtan geçirmişlerdir.*”³¹⁴

Emevilerin tutumları Hazarları hem Araplara hem de İslamiyet'e karşı daha da çok direnmeye sevk etmiştir. Hazarlar Kafkaslarda Araplara ve onların dinlerine teslim olmaktansa ölmeyi yeğlemiştir. Dahası bir Hazar kenti Araplara teslim olmaktansa yok olmayı tercih etmiş; bu kentin ahali, kendi kendini yakıp yok etmiştir.³¹⁵ Zaman zaman aldıkları yenilgilerden dolayı Hazar Kağanlarına zor ve şiddetle kabul ettirilen İslamiyet,

---

³¹¹ Kuzgun, a.g.e., s.107.

³¹² Koestler, a.g.e., s.61.

³¹³ Bakınız; Zeydan, a.g.e., s.353. “Araplardan biri önünden bir Müslüman cenazesi geçtiğinde: “Kimin cenazesi?” diye sorarlardı, Kureyşten derslerse vah kavmin derlerdi. Araplardan derlerse Vah hemşerim derledi, Mevali derlerse Allahın malıdır isteği zaman alır, istediği zaman bırakır derlerdi”

³¹⁴ Kitapçı, Z. (2015). *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya, Yedi Kubbe Yay., s.90-91.

³¹⁵ Koestler, a.g.e., s.22.

Araplar bölgeden ayrıldıktan sonra hemen vazgeçilir hale gelmiştir. Çünkü Hazarlar başları sıkıştıkça kah yardım alma amacıyla kah mağlup olduklarında din değiştirmiştir.³¹⁶

Bartold'a göre Hazar Kağanı ve Hazar Aristokrasisi tarafından kabul edilmiş olan Musevilik Harun Reşid döneminde kabul edilmiş, Devletin yıkılışına kadar da devlet dini olarak kalmıştır. Musevilerin geniş ölçüde uyguladıkları ve İncil'de de yer alan dini propagandalarının son evresi Hazarlar olmuştur. Hazar halkının tamamı değil; yalnızca Kağan ve aristokratik kesim Museviliği kabul etmiştir. Bu durum İslam kaynaklarında da ifade edilmiştir. İslam kaynaklarına göre Musevilik Hazar kavminin değil; Hazar Devletinin dinidir.³¹⁷

Tarih konusunda birçok fikir olsa da Hazar Kağanları ve yönetici tabaka Museviliğe geçmiştir. Hazarlardan Museviliği tercih edenlerin din değiştirme süreçlerinde yaşadıkları siyasi ve sosyal değişimler bir hayli ilginçtir. Bu geçiş süreci devlet yönetim şeklinden, toplumsal yaşam şekline, dine; hatta mezar şekilleri ve ölü gömme geleneklerine kadar etki etmiştir. En önemlisi de siyasi ilişkiler anlamında Hazaları değiştirmiş ve etkilemiştir. Kağan ve yönetici zümrenin Museviliği seçmesinin ardından Hazar Devlet yönetimi Çift Krallık denilen bir sistemle yönetilmeye başlanmıştır.

Hazar Kağanları devletin kurulduğu zamanlarda devlet yönetiminde her şeyde tam yetkiye sahip olmuştur. Muhtemel ki Museviliği kabul ettikten sonraki dönemlerde bu durum değişmeye başlamış; Kağan'dan ziyade devlet yönetiminde "Beg" adında bir devlet yöneticisi daha ön plana çıkmıştır. Devletin görünen yüzünün temsili Beg olurken, Kağan daha ruhani bir lider pozisyonunda olmaya başlamıştır. Kağan halkın arasına karışmayan, devlet işlerinin çoğunu sadece Beg'le görüşen, saraydan çıkmayan birine dönüşmüştür. Beg ise devletin görünen yüzüdür. Devlet işlerini en son sözü Kağan söylemek koşuluyla Beg yapmış ve sadece Kağana hesap vermiştir. Kağan Beg'in dışındaki devlet görevlilerine hesap sormamış ve karışmamıştır.³¹⁸ Bu sistemle Hazarlar ilk kuruldukları zamanki Bozkır Türk Devlet Geleneğinden uzaklaşarak başka bir karaktere bürünmüştür. Hazarlardan Museviliği seçenler ölü gömme gelenekleri ve mezarlar bakımından da diğer Hazarlardan ayrılmıştır.

Hazarların yaşadıkları bölgede bulunan mezarlarda; Musevilik öncesi eski Türk inancı olan Gök Tanrı inancı gereği gömülmüş kişilerin mezarlarında önemli eşyaları, süs eşyaları,

³¹⁶ Kuzgun, a.g.e., s.107.

³¹⁷ Barthold, V.V.(2013). **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, Türkleştiren: Özdem, R.H., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.52.

³¹⁸ Kuzgun, a.g.e., s.80.

silah ve teçhizatları yer almış; mezarlar anıt mezar niteliğinde gösterişli yapılmıştır. Bu durumun aksine Museviliği tercih ettikten sonraki Hazar mezarları oldukça sadedir. Kırım'ın güney kıyısında yer alan Sudak'taki bir Hazar soylusunun mezarı hem Musevi inancına göre hem de eski geleneksel inançlara göre gömülmüştür. İdil Deltasında yer alan genç bir Hazar kızının mezarında iki kap, bir taç, bir süs ve bronz küpe bulunmuş; eski geleneksel inançlarına uygun olarak kız, yüzü güneşin doğduğu yön olan Doğu'ya dönük bir şekilde gömülmüştür. Fakat bu genç kızın hemen yanına gömülmüş olan bebeğin yüzü ise Güneybatı'ya; yani Kudüs'e dönüktür. Bu durum Musevi mezarlarına özgü bir özelliktir. Verilen örnekler Hazarların Museviliğe geçişinin sosyal hayatlarına kısa bir yansımasını göstermektedir. Yeni bir din, yeni toplumsal normlar demektir; haliyle Musevilikten sonra Hazarların bölgedeki politikaları da değişmiştir.³¹⁹

Hazar Kağanları Museviliği seçmişse de bazı olaylar ve durumlar haricinde Hazar ülkesinde din ve inanışlara karşı büyük bir özgürlük vermiştir. Hazar ülkesinde Musevilikten çok İslamiyet, Hristiyanlık ve eski geleneksel inanışlar yaygındır. İslam kaynaklarının belirttiğine göre Hazarlarda Museviler, Hristiyanlar, Müslümanlar için ikişer, eski inançlara sahip olanlar için de birer yargıç bulunmaktadır.³²⁰ Hazarların başkenti olan İdil'de camiler, sinagoglar ve kiliseler bir arada bulunmuştur. İslam kaynaklarının ifadelerine göre İdil'de bulunan caminin yükselen minarelerinden biri "*kral şatosundan bile daha yüksek*"; Hazar Kağanının sarayından bile yüksek olmasıyla ünlüdür.³²¹

Hazarların başkentinde üç semavi dine mensup ibadethanelerin bulunması, yargıcın bulunması, Hazarlardaki hoşgörü ortamının en büyük kanıtıdır. Hazarlardan asırlar sonra bile özellikle Avrupa'da ayrı dinlerden olan insanların birlikte yaşaması söz konusu olamamış; hatta aynı dinin mensupları arasında uzun yıllar süren mezhep kavgaları yaşanmıştır. Hazarlarda büyük bir dini hoşgörünün olması özellikle Kafkaslarda çeşitli dinlerden, çeşitli ırklardan insanların ülkelerinde birlikte ve özgürce yaşamaları Hazarların ne kadar medeni bir toplum olduklarını göstermektedir. Hazarlarda sağlanan dini ve ticari anlamdaki barış ortamı siyasi anlamda önemini kaybetmiştir. Siyasette asıl olan çıkarlar ve dönemin şartları olmuştur. Böylece Araplarla da ilişkilerin gidişatı dönemin şartlarına göre şekillenmiştir.³²²

---

³¹⁹ Brook, **a.g.e.**, s.160.

³²⁰ Karatay, **a.g.e.**, s.196., Şeşen, R. (2015). **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri**, İstanbul, Yeditepe Yay., s.79.

³²¹ Koestler, **a.g.e.**, s.44.

³²² Kuzgun, **a.g.e.**, s.83.

Ermeniyye Valisi Sülemi ile Hazar Kağanının kızının evlilikleri hem Halife tarafından hem de Hazar Kağanı tarafından onaylanmıştır. Fakat Kağanın kızının evliliğinin ardından kısa bir zaman sonra ölmüş olması sonucunda Hazar Kağanı, 762-764 yılları arasında Azerbaycan'a akınlar yapmıştır. Çünkü Kağan, kızının ölümünün kasıtlı olduğuna inanmıştır.³²³

4.2.3. Barış Yıllarında Hazar- Arap İlişkileri

Arapların Hazarlara karşı kazandığı en büyük zafer 737 yılında bölge valisi Mervan b. Muhammed'in kazandığı zaferdir. Arap akınları sonucunda Hazar Kağanı barış istemek zorunda kalmıştır. Hatta Müslümanlığı bile kabul etmiştir. Kağanın İslamiyet'i kabulü çok uzun sürmemiş; ancak Arap birlikleri bölgeden çekilince eski dinine dönmüştür. Sonuçta Araplarla Hazarlar arasındaki son büyük mücadele 737 senesinde olmuştur. Bu seneden sonra Hazarlar ve Araplar arasındaki sürtüşme devam etse de büyük bir mücadeleye dönüşmemiş ve 750 yılından sonra ise kalıcı barış siyasetine dönmüştür. Aralarındaki barış, taraflar arasındaki ilişkileri iyileştirmeye başlamış; sonuç olarak taraflar birbiriyle dostluk ilişkisi kuracak derecede yakınlaşmıştır. Aradaki ilişkilerin düzelmesinde ve çok kısa süreli bozulmaların olmasında iki taraf arasında kurulan akrabalık bağı neden olmuş olabilir.³²⁴

Daryal'da kurulmuş olan Ermeniyye Valiliğine, 758 yılında Yezid bin Useyd atanmıştır. Useyd Hazar Kağanı Bagatur ile uzlaşabilmek için Halifenin de isteğiyle 759-760 yıllarında Kağanın kızı ile evlenmiştir. Evliliği ile Müslüman olan Kağanın kızının iki yıl dört ay gibi kısa bir zamanda doğum esnasında ölmesi üzerine Hazar Kağanı bu durumun kasıtlı olduğuna inanmış ve İslam topraklarına girmiştir.³²⁵ Taberi'ye göre komplo bahanesiyle Hazarlar, 762 yılında Derbent'i geçmişler; Ermenistan bölgesindeki Müslümanları öldürerek, ölen Hazar Prensesinin intikamını Araplardan almışlardır. 763-764 yıllarında bölge Valisi Yezid'i arayan Tarkan komutasındaki Hazar ordusu daha sonra geri çekilmiştir.³²⁶

768 yılında bölgede Araplarla Hazarların arasındaki ilişkilerin düzeldiği görülmektedir. 768 yılında Doğu Roma ve Araplar arasındaki mücadelede Hazarlar Araplara destek kuvvet göndermiştir. Burada ilginç bir durum da söz konusudur. Doğu Roma tahtında

³²³ Karatay, a.g.e., s.143.

³²⁴ Karatay, a.g.e., s.143.

³²⁵ Taşağıl.A.(2010). "Ders Notları, Hazarlar", <https://ahmettasagil.files.wordpress.com/>

³²⁶ Brook,a.g.e., s.256.

muhtemel Kağan Bağatur'un yeğeni Hazar Prensesi Çiçek Hatun'un oğlu "*Hazar lakaplı Leon*" vardır. Hazar Kağanının kendi kanından bir İmparator yerine siyaset ve ikili ilişkiler gereği Araplara yardım etmiş olması durumun izahı için yeterlidir. Hazarlar 780 yılında Araplara karşı destek isteyen, Gürcü prensi Nerse'ye yardımda isteksiz davranmıştır. Noonan'a göre Hazarlar, Gürcü Prensi sığınmacı Nerse olayından dolayı Araplarla aralarının açılmasını istememiştir. Ayrıca aynı dönemde Abhaz tahtı Hazarlar ve Doğu Roma arasında bir çekişme konusu da olmuş olabilir.

786 yılında cereyan eden hadisede Leon'un Abhazya Eristavlığına yapmış olduğu harekatta; Gürcü Kartlis Tskhovreba'ya göre Hazarlar akrabalık bağından dolayı Leon'u desteklemiştir. Bu durum, Hazarların Kafkaslar ve Kırım üzerindeki hareketlerde ayrı tavır takındıklarını göstermektedir. Hazarlar Araplarla en zorlu mücadelelerini bile verirken, Kırım'ı ihmal etmemiş ve ona göre siyasetlerini şekillendirmiştir. Kafkas cephesinde meydana gelecek bir rahatlamanın Hazarların dikkatini tamamıyla Kırım'a vermelerini sağlayacağı düşünülmüştür. Bunun içindir ki Hazar Kağanı kızını Ermeniyye Valisi Sülemi ile evlendirmiştir. Sonuç olarak Kafkaslarda Güney cepheleri rahatlayan Hazarlar, Kırım'a yönelmiştir. Hazar ilerlemesiyle Kırım'daki Doğu Roma kalelerinin büyük bir kısmı yıkılmıştır.³²⁷

Hazarlarla Araplar arasındaki son çatışma örnekleri Kağan Obedya dönemine denk gelmektedir. Hazar Kağanı, Araplarla ilgili önüne gelen fırsatı barış dönemi içerisinde ilk ve son kez kullanmıştır. Halife Harun Reşid döneminin güçlü devlet adamı Fadl bin Yahya el-Bermeki Ermeniyye bölgesine Vali olarak tayin edilmiştir ve Hazarlara ait Derbent'in yakınlarındaki bir Hazar Kalesini; "*Hamzin Kalesini*" kuşatmış; fakat alamamıştır. Halifenin de talimatıyla Bermeki Hazarlarla aralarındaki barışı tekrar tesis etmek için uğraşmış ve arayı düzeltmeyi akrabalık ilişkisi kurmakta bulmuştur. Bazı kaynaklara göre Bermeki, Kağanın kızıyla evliliği bahane etmek maksadıyla Hazar Kalesine saldırmıştır. Saldırı sonucunda amacına ulaşan Bermeki, adı "*Subt*" veya "*Sitit*" olarak geçen kız ile evlenmeye muvaffak olmuştur. Kağanın kızı evlilik için Berdaa'ya yola çıktığı esnada daha oraya varmadan ölmüştür. Şaban Kuzgun'a göre bu Hazar Prensesi Araplarca hamile iken kasten öldürülmüştür.³²⁸

Hazar Kağanı kızının ölümünden Arapları sorumlu tutmuş ve aynı zamanda Hazar yöneticileri de ölümün bir komplo olduğunu iddia etmiştir. Kağanın kızının yanında ona

³²⁷ Karatay, a.g.e., s.143-144.

³²⁸ Kuzgun, a.g.e., s.32.

eşlik eden refakatçilerin de kızın ölümünden Arapları sorumlu tutması üzerine Hazar Kağanı harekete geçerek Güney Kafkasya'ya, Arapların üzerine büyük bir ordu göndermiştir.³²⁹ 798-799'da büyük bir Hazar ordusu güneye inerek Arapları talan etmiştir. Kağan kızının şüpheli ölümü 37 yıl önceki durumla aynıdır. Hazarların, Araplara gelin olarak giden kızlarının kısa zamanda ölümlerinde Araplardan şüphelenmeleri; onlara karşı atağa geçmelerini haklı bir boyuta taşımıştır. Fakat hücumlarda Hazarların din değiştirmiş olmaları; yani Musevilik boyutu da vardır.

Kaynakların belirttiğine göre Kağan Bulan ve Obdeya arasında bulunan bir Kağan döneminde Museviliği seçen Hazarların böyle bir evlilik meselesinde sorun oluşturması aşikârdır. Çoğu kaynağa göre özellikle de önemli İslam kaynaklarından olan Taberi'ye göre bu olay Araplarla- Hazarlar arasındaki son mücadele, son çarpışmadır. Ama burada Taberi'nin eserinde olduğu gibi diğer kaynakların gözden kaçırdığı bir olay vardır. Bu olay Derbent bölgesinin yönetimini uzun yıllardır elinde tutan Sülemi ailesinden Necm bin Haşim'in, bölge valisi Sait bin Salim el- Bahalli tarafından öldürülmesi üzerine Haşim'in oğlunun kaçıp Hazarlara sığınması olayıdır. Hazarlar buradaki durumdan istifade ederek güneye inmiş ve yetmiş gün boyunca Ermenistan'ı yağmalamıştır. Bu olay kayıtlara son Hazar- Arap mücadelesi olarak geçmiştir. Hazarların Ermenistan'a düzenlemiş olduğu bu saldırıda Müslüman Araplardan çok Hristiyanların zarar görmüş olmaları da ilginç bir ayrıntıdır.³³⁰

Bölgede tarihe son çatışma olarak geçen evlilik olayına paralel olarak gerçekleşen 798/9 yılında Müslümanların elindeki Güney Kafkasya'ya gerçekleştirilen son büyük Hazar akını dışında yaklaşık 62 yıl boyunca taraflar arasındaki barış korunmuştur. Bu süre hem uzun hem de önemli bir süredir. Bir bütün olarak ise, özellikle bir önceki devirle karşılaştırıldığında, bu dönem bir barış ve artan ticari ilişkiler dönemidir. İdil-Hazar ticaret ağı üzerindeki Hazar ülkesi, 762'den sonra hızla genişleyen Abbasî ticaretini Avrupa'ya bağlayan önemli bir kanal pozisyonundadır. Özellikle Hazarlara karşı oluşan askeri tehditler artık müttefik addedilen başka bir yönden gelmektedir.³³¹

Hazar ülkesinde İslamlaşmanın artması, Obdeya döneminden itibaren Hazarların askeri sistemlerini paralı askerliğe çevirmesi, Hazarlarda bulunan Müslüman askeri birliğinin Müslümanlarla savaşmaması, ticaret çevresinde oluşan çok kültürlü ve çok dinli

³²⁹ Brook, **a.g.e.**, s.257.

³³⁰ Karatay, **a.g.e.**, s. 192.

³³¹ Golden.P. G. (2015). **Türk Halkları Tarihine Giriş**, Türkçeleştiren: Karatay, O. Ankara, Ötüken Yay.249.

yapıya gösterilen hoşgörü Araplarla savaşların olmamasının nedenleri arasındadır. Hazar ülkesinde oluşan, bahsi geçen tüm bu durumlar Hazarların Araplara karşı saldırgan tutum göstermemesinin sebebidir.

Hazarlarla Arapların ilişkileri Ermeniye bölgesine zaman zaman Rusları göndermeleri dışında gayet iyi ilerlemiş; iyi ilişkiler ticari anlamda da pekiştirilmiştir. Rusların Hazarlara 830 yılındaki saldırısında Arap halifesi Vasık rüyasında Derbent setinin yıkıldığını görmüş; Hazarlara karşı Rus saldırıları olunca da setin yıkılıp yıkılmadığını kontrol ettirmek için kuzeye- Hazarlara bir elçi göndermiştir. Hazara gönderilen elçi Hazar-Macar iş birliği ile Rusların püskürtüldüğünü görmüş ve bunu halifeye iletmiştir. Bu durum da taraflar arasındaki iyi ilişkinin göstergesidir.³³²

Hazarlar her ne kadar Müslüman beldelere doğrudan saldırıda bulunmayıp aralarındaki ilişkiyi iyi tutmaya çalışsalar da kontrolü elden bırakmamıştır. Hazarlar Rusların kendi ülkelerinden geçerek Arap beldelerine saldırılarına müsaade etmiştir. Hazarlar Rusların da kontrolünü elden bırakmak istememiş; Arap beldelerine saldırıdan dönen Ruslara karşı da kendi bölgesinde yaşayan Müslümanların saldırmasına müsaade etmiştir.³³³ Hatta Kağan Yafes İbn Şaptur'a yazdığı mektubunda Rusları Araplara karşı tuttuğunu ve Araplar üzerine göndermediğini ifade etmiştir. Bu durum da Hazarların bölgeyi elinde tutmaya yarayan siyasetinin açıkça göstergesidir. Hazarlar her ne kadar siyasi çıkarları doğrultusunda hareket etmişse de Kağanların dini olan Musevilik çerçevesinde de hareket edildiği görülmektedir. İbn Fadlan durumu şöyle ifade etmektedir: *“Hazar Kağanı Müslüman beldelerinde bir Havranın yakıldığı haberini alınca İdil'deki caminin minaresini yıktırması ve müezzinlerini öldürtmüştür. Fadlan'a göre Kağanı daha fazlasını yapmaktan alıkoyan durum ise Müslümanların kendi beldelerindeki Musevilere ve onların yapılarına zarar vermelerinden korkması olmuştur.”*³³⁴

Arapların gücü 10. yüzyıla kadar canlı kalmıştır. Araplar 10. yüzyıla kadar Akdeniz'de her yere akınlar düzenlemiştir. Doğu Roma İmparatorluğuna büyük hasarlar vermeyi başarmıştır. Fakat 9. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu hızlı bir iyileşme sürecine girmiştir.³³⁵ Hazarlar da bu dönemde güçlenmiş ve Kafkaslarda Araplara geçit vermemiştir. Doğu Roma iyileşme sürecine girerken, Hazarlar güçlerini korumuş; Araplarda Emevî hanedanının sonu yaklaşmış ve Emevi hanedanı 750 yılına gelindiğinde uzun bir iç savaştan

³³² Karatay, **a.g.e.**, s.182-183.

³³³ Karatay, **a.g.e.**, s.197.

³³⁴ Karatay, **a.g.e.**, s.197; Şeşen, **a.g.e.**, s.80.

³³⁵ Luttwak, **a.g.e.**, s.287.

sonra Abbasîler tarafından yıkılmıştır. Emevilerin yerini Abbasi Devleti almıştır. Devlet merkezi Şam'dan Bağdat'a taşınmıştır. Böylece Hazarların ve Doğu Roma'nın Emeviler döneminde maruz kaldığı yoğun Arap baskısı hafiflemiş; artık Doğu Roma ve Hazarlar Araplara karşı taarruz yapan taraflar haline gelmiştir.³³⁶

Sonuç olarak; Araplar İslamiyet'in Arap Yarımadasında ortaya çıkması ve hızla yayılmasıyla ilerleyerek İran'a kadar gelmişlerdir. İran'ı ele geçirmeye çalışırken Araplar bir yandan da Kafkasya'ya akınlar yapmışlardır ve 640 yılında Ermeniye kalesinin alınmasıyla Kafkaslara ulaşabilmek için bir üs elde etmişlerdir. Arapların asıl amaçları coğrafi ve stratejik anlamda önemi olan Kafkas bölgesini ele geçirmek oradan da Avrupa'ya; hatta dünyaya hem İslam'ı hem de egemenliklerini yaymaktır. Bölgenin kazanılması Araplar tarafından birde bölgede mevcut olan ticaret yollarını ele geçirmektir. Zira Kafkasya Bölgesi dünya ticaretinin kalbinin attığı yerlerden biridir.

Araplar Kafkasya'yı geçememiş; yani Kafkaslardan ileriye gidememişlerdir. Vasary'e göre; Kafkasya'daki Hazar savunması Arap akınlarını durdurmuş olması bakımından dünya tarihinde önemli bir yere sahiptir. Avrupa'da nasıl Pireneler İslam yayılmasının durduğu yere; Hazarlar ve Kafkas Dağları da aynıdır.³³⁷ Hazarlar Arap halifeliğiyle; özellikle Abbasi döneminin başlaması sonucu ilişkilerini düzeltmiştir. Artık Araplarla küçük birkaç olayın dışında sorun yaşanmamıştır. Hazarların 9. yüzyılın yarısından ve 10. yüzyıldan itibaren sorun yaşamaya başladığı devlet Doğu Roma olmuştur. Taraflar arasında öncelikle güzel başlayan, müttefiklik çerçevesinde ilerleyen ilişkiler zamanla ve olan olayların tesiriyle düşmanlığa dönüşmüştür. Hazarların her daim başta Kafkasya bölgesi olmak üzere ittifakına ihtiyaç duyan Doğu Roma zamanla bölgede Ruslar, Peçenekler gibi diğer unsurların ortaya çıkmasıyla Hazarlara ihtiyaç duymamış ve onların yıkılması için elinden geleni yapmıştır.

---

³³⁶ Ostrogorsky, G. (2017). **Bizans Devleti Tarihi**, Türkçeleştiren; Işıltan, F., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., s.155-156.

³³⁷Vasary, I. (2007). **Eski İç Asya'nın Tarihi**, Türkçeleştiren: Doğan,İ., İstanbul, Ötüken Yay., s.25.

5. KAFKASYA'DA HAZARLAR-DOĞU ROMA İLİŞKİSİ

Kafkaslarda Abbasiler döneminde Araplarla ilişkilerini iyi tutan Hazarların 9. yüzyılın yarısından ve 10. yüzyıldan itibaren sorun yaşamaya başladığı devlet *Doğu Roma* olmuştur. Bölgede taraflar arasında öncelikle güzel başlayan, müttefiklik çerçevesinde ilerleyen ilişkiler zamanla ve olan olayların tesiriyle düşmanlığa dönüşmüştür. Hazarların her daim ittifakına ihtiyaç duyan Doğu Roma zaman ile Ruslar, Peçenekler gibi diğer unsurların ortaya çıkması sonucu Hazarlara ihtiyaç duymamış ve onların yıkılması için elinden geleni yapmıştır. Bu bölümde Hazarların Doğu Roma İmparatorluğu ile olan ilişkisi tüm detaylarıyla değerlendirilecektir.

5.1. Doğu Roma İmparatorluğu'nun Tarihi Süreci

Milattan önce 753 yılında Roma kentiyle birlikte Roma Devleti de kurulmuştur. Kent devleti olarak kurulan Roma, diğer kent devletlerinin yanı sıra ne kadar mamur ve bayındır yer varsa hepsini ele geçirmiştir. Doğu ve Batı yönünden hızla genişleyen Roma Devleti, edindiği eyaletlerin İtalya ile irtibatı için hem stratejik hem de ekonomik düşünceler ile memleketi Doğudan Batıya baştan başa kat'eden bir yol yapmıştır. "*Via Ignatia*" adını alan ve Draç'tan başlayıp Kandavia Dağlarını geçerek Ohri Gölü kuzeyinden Selanik'e ulaşan bu yol, sonraları Meriç Nehri Doğusundaki İpsala'ya ve oradan da Byzantion'a uzatılmıştır. Tabiatıyla bu yol Roma'nın burada üzerine aldığı mükellefiyetlerin icrasını da kolaylaştırmıştır. Çünkü Roma bu yol vasıtasıyla, Balkanların hamisi vaziyetine geçmiş ve Hellen dünyasını Kuzey'den gelen yabancılara karşı savunma vazifesini üstlenmiştir.³³⁸

Hellenler kendi coğrafyalarında meydana gelen karışıklıklar sebebiyle ilerisini görememiştir. Hellen kent devletleri birbirlerini yiyip bitirirken, Roma'dan yardım istemiş; onun eline düşmüştür. Roma Devleti onlara hissettirmeden, bölgeyi kendi hükümrancılığının altına almıştır. Roma İlyria Harplerinde, sırf Hellenleri korsanlardan kurtarmak maksadıyla Adria sahillerine gelindiği bahanesini kullanarak Balkanlara yerleşmiştir. Daha sonrasında Makedonya ve Suriye Harplerinde ise Hellen hürriyetini korumak amacıyla bölgede bulunduğu söylenmiş ve Roma doğrudan buralarda hakimiyetini kurmaya çalışmıştır. Roma, bölgedeki hakimiyetini esas olarak Makedonya, Anadolu, Suriye ve Afrika'daki direnişler

³³⁸ Demircioğlu, H. (2015). **Roma Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., C.1, s.396.

ortadan kaldırıldığı zaman kurabilmiştir.³³⁹ Böylece Roma Kent Devleti yavaş yavaş büyük bir “İmparatorluğa” dönüşmüştür.

Roma İmparatorluğu, Antonius’lar (MS 96-192) Hanedanlığının parlak dönemi olan “Roma Barışı” yüzyılından sonra neredeyse İmparatorluğun yıkılmasına varacak derecede korkunç bir bunalım yaşamıştır. Roma İmparatorluğunda tahta geçiş ile ilgili belirli sistemin ve kuralın da olmaması durumu iyice zora sokmuştur. İmparator Diocletianus (285-305)’a göre Roma İmparatorluğunun önünde iki sorun vardır: İlki tahta geçişte bir sistemin olmayışı; ikincisi ise geniş ülke topraklarının savunulmasıdır. İmparator Diocletianus (285-305) tahta geçiş sistemindeki karışıklığa son vermek amacıyla “dörtler erkini sistemi”ni getirmiştir.³⁴⁰ Bu sistem kalıtım yoluyla iki Augustus’a yardımcı olacak kimseler ve sonra ise onların yerine geçecek ardılları şeklinde oluşan sistemdir. İmparator Diocletianus’a göre geniş İmparatorluğu tek bir İmparatorun savunması mümkün olmadığından 286 yılında kendisine “Augustus” olarak Maxmianus’u ortak etmiş ve kendisi Doğunun savunmasını alırken ona da Batının savunmasını vermiştir.³⁴¹

1. Konstantinos (227-337) Roma tahtına geçtiğinden İmparatorluğun savunmasını kolaylaştırmak amacıyla veraset yoluyla tahta geçilmesi esasını getirmiş ve tek İmparatoru, İmparatorluğa hâkim kılmıştır. 1. Konstantinos’un daha sonraki hamlesi ise devletin merkezini Doğu’ya kaydırmak olmuş ve Doğu’ya ikinci bir başkent yapmak amacıyla *Kostantinapolis*’i; yani İstanbul’u kurmuştur. Böylece Adını Roma kentinden alan bu İmparatorluğa on yüzyıldan fazla başkentliği Roma’nın yerini İstanbul almaya başlamıştır.

Devletin ağırlık noktası, krizler devri olan 3. yüzyılın gerektirdiği üzere doğuya doğru kaymaya başlamıştır. Saltanat tahtının Bizantium’a nakledilmesinin nedeni öncelikle, nüfus bakımından daha zengin olan devletin doğu yarısının sahip olduğu daha büyük iktisadî güçtür; diğer taraftan ise aynı zamanda İmparatorluk için doğuda, kuzeyden ilerleyen yabancı kavimlerin Tuna’nın aşağı mecrasında bulunması ve Sasanî Devletinin Anadolu’da yapmış olduğu askeri baskıdır. Çünkü Sasani Devleti, kendisini bölgelerinde yer alan Akamenişlerin halefleri saymış ve bir zamanlar bu devlete ait olmuş bulunan bütün topraklar

³³⁹ Demircioğlu, a.g.e., s.404.

³⁴⁰ Bakınız; Dörtler Erkini, Tahtın kalıtım yoluyla el değiştirilmesi amacıyla ikili yönetimin yanına iki kişi daha getirilmesi ve İki Sezar, İki Augusta ile dörtlü ortak yönetimin oluşturulmasıdır.” Lemerle, P. (2011). **Bizans Tarihi**, Türkçeleştiren: Üstün,G., İstanbul, İletişim Yay., s.16.

³⁴¹ Lemerle, a.g.e., s.16.

üzerinde hak iddia etmiştir. Bunun için de bölgede yer alan Roma İmparatorları ile mücadele içinde olmuştur.³⁴²

Konstantinos, Boğaziçi kenarındaki eski Megara kolonisi olan Byzantion'u büyüterek devletin başkentliğine yükseltmek amacıyla 324 yılı kasım ayında şehrin inşasını başlatmıştır. Başkente “*Konstantin'in Kenti*” anlamına gelen “*Konstantinopolis*” adı verilmiş ve Büyük Konstantinos, 11 Mayıs 330 yılında yeni başkenti törenle açmıştır. Yeni başkent in bulunduğu yer dahiyane bir keskin görüşle seçilmiştir. İki kıtanın sınır kıyıları doğuda Boğaziçi, kuzeyde Haliç, güneyde Marmara Denizinden oluşurken; kara tarafından sadece bir tarafından ulaşılan bu yeni başkent in konumu stratejik anlamda eşsiz bir konumdadır. Dahası yeni başkent Avrupa ile Asya arasındaki trafiğe ve Ege Denizinden Karadeniz'e giden deniz yoluna da hâkimdir ve böylece kent kısa zamanda o zamanki dünyanın en önemli ticaret ve trafik merkezi haline gelmiştir. Ayrıca eski başkent i Roma olan ülke, önem ve nüfus bakımından 1. Konstantinos'un 337'de ölümünden sonra üç oğlu arasında pay edilmiştir. 1. Konstantinos'tan sonra oğlu 2. Konstantinos; sonra yeğeni Julianus Apostata (361-363), Doğu Roma tahtına geçmiştir. Julianus Apostata'dan sonra 364 yılında Jovianos hükümdar olmuştur. Yeni başkent de hızla büyümüşür.³⁴³

450-518 yılları arasında Marcionos, 1. Leon, Zenon, Anostosios Doğu Roma tahtına geçmiştir. Daha sonra 518-610 yılları arası Justinionus yüzyılı yaşanmıştır. Daha sonra 610-717 yılları arasında Herakleios Hanedanı, 717-867 yılları arasında Isaurilar Hanedanı gibi İmparatorlar ve hanedan aileleri Doğu Roma'yı 15. yüzyıla kadar yönetmiştir. 29 Mayıs 1453 tarihine kadar Doğu Roma varlığını sürdürmeye devam etmeyi başarmıştır.³⁴⁴

Roma ülkesinin Doğu kısmının sınırları 5. yüzyılda batıda Adriyatik Denizi'ne, doğuda Dicle kıyılarına kadar uzanmaktadır. 395 yılına gelindiğinde Roma İmparatorluğunun yönetimi 1. Theodius'un iki oğlu arasında bölünmüş, Batı Roma Honorius'a; Doğu Roma ise Arkadius'a bırakılmıştır. 395 tarihi Roma İmparatorluğun bir daha birleşmemecesine ayrıldığı tarihtir. Doğu Roma İmparatorluğu, kuruluşundan hemen sonra doğuya özgü bir kimliğe bürünmeye başlamış, Latin Roma'nın yerini Antik Yunan ve Doğulu bir İmparatorluk almıştır. 17. yüzyıldaki adlandırmasıyla Doğu Roma, Bizans

---

³⁴² Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.40.

³⁴³ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.41.

³⁴⁴ Koç, K. (2018). “Müttefiklikten Düşmanlığa Kafkasya ve Doğu Avrupa'da Hazar- Doğu Roma İlişkileri”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)**, *Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE)*, www.asead.com, C:5, S:8, s.160.

İmparatorluğu haline dönüşürken, Batı Roma ise eski Latin kültürünü devam ettiren bir İmparatorluk olmuştur.³⁴⁵

Batı Roma vergi gelirlerini, toprakları üzerindeki kontrolünü ve siyasal kimliğini kaybederken; artık neredeyse Batı Roma'dan geriye bir şey kalmamıştır. Aslında daha güçlü düşmanlarla kuşatılmış olmasından ve dezavantajlı coğrafi konumundan dolayı Doğu Roma İmparatorluğu, iki Roma İmparatorluğu arasında daha savunmasız olanı olmasına rağmen; 5. yüzyılda ortadan kalkan Batı Roma olmuştur. Doğu Roma'ya avantaj sağlayan tek şey İstanbul'un coğrafi konumudur. İstanbul Boğazı yönünde, üç tarafı denizlerle çevrili bir kara parçasının üzerinde kurulması sebebiyle şehrin, savunabilirliği açısından son derece uygundur. İstanbul'un bulunduğu üçgen kara çıkıntısının kara tarafında geniş sınırları koruyacak bir bariyer yoktur; kuzey ucundaki ve akropoldeki yükseltilerin boyu ortalama olarak 50 metreden fazladır. Bundan dolayı milattan önce yedinci yüzyılda kurulmuş olan Antik Yunan şehri Byzantion'dan bu yana aynı yerde kurulmuş olan tüm şehirleri ve bu bölgeyi surlarla korumak zorunda kalmıştır.

Doğu Roma savunma konumunun dışında başına geçen İmparatorların özellikleri bakımından da Batı Roma'dan ayrılmıştır. Başta Pagan olan Batı Roma'dan Doğu Roma'yı ayıran en önemli özellik ise, Hristiyanlığı önce kabul etmesi olmuştur. Hristiyanlığın kabulünden sonra tüm Doğu Roma İmparatorlarının inancı kuvvetli birer Hristiyan olduklarına şüphe yoktur ve İmparatorlar dini, yabancı lideri etkilemede birer araç olarak kullanmıştır. Doğu Roma İmparatorluğu tıpkı Batı ile bölünmeden önceki zamanlarda olduğu gibi kendi askeri gücüne inanmıştır. Fakat Her ne kadar askeri gücüne inansa da bu gücünü üçüncü yüzyıla kadar nadir kullanmayı tercih etmiştir.³⁴⁶

Çünkü Doğu Roma, düşmanlarına karşı askeri güçlerinin yerine siyasi yönden anlaştığı güçlerin askeri ve siyasi güçlerini kullanmayı tercih etmiştir. Türkler Doğu Roma'nın bu anlamda en iyi müttefiklerinden biri olmuştur. Özellikle, Hazar Kağanlığı ile uzun süren bir siyasi ittifakı söz konusu olmuştur. Hazarlarla ilk siyasi temaslar İmparator Herakleios döneminde olmuştur. Daha doğru bir ifadeyle Hazar adıyla bilinerek yapılan ilk ittifak Herakleios döneminde olmuştur. Onun öncesinde Kafkasya bölgesindeki Hazar ve Doğu Roma ilişkileri çok daha eskiye; hatta milat öncesine dayandıran kaynaklar da bulunmaktadır. Fakat Hazar adının Doğu Roma kaynaklarında ilk geçtiği tarih "586 yılı" olduğundan bu tarih dikkate alınmalıdır.

---

³⁴⁵ Lemerle, **a.g.e.**, s. 10.

³⁴⁶ Ostrogorsky, **a.g.e.**, 25.

5.2. Hazar Kağanlığı ile Doğu Roma İmparatorluğu'nun İlişkilerinin Başlangıcı

Hazarlar, Gürcü kaynaklarının ifadelerine göre milattan önceki yüzyıllarda Kafkasya bölgesine gelmiş; hatta oradaki mücadelelere katılmıştır. Bu bilgiyi veren kaynakların sağlamlığı konusunda şüpheler olduğu için Hazarların o zamanki adlarının Hazar olarak geçmemesine rağmen; Ermenistan Bölgesinde, MS 3. yüzyıldan başlayarak, 4.yüzyılın ortalarına kadar devam eden Doğu Roma ve Pers İmparatorlukları arasındaki savaşlarda yer aldıkları bilinmektedir. Daha sonraları Hazarlar sırasıyla bölgeye gelen unsurlara tabii olmuştur. 6. yüzyılın ortalarına gelindiğinde; yani 576'lı yıllar civarında Hazarlar, Göktürk İmparatorluğunun batı kanadını, sınırlarının Karadeniz'e kadar ulaşmasıyla Uç beyliğini oluşturmuştur.³⁴⁷ Burada Batı Göktürk idaresindeki Hazarlar, Göktürk Devletinde “*Şad*”, “*Tarhan*” gibi önemli unvanları taşıyan görevler yapmıştır. Hazarların 586 yılına kadar Göktürk zümresi içinde isimleri Türk adının dışında geçmemiştir. Fakat 586 yılında Hazarlar “*Türk*” adının yanı sıra “*Hazar*” adı ile Doğu Roma'da tanınmıştır.³⁴⁸

6. yüzyılda Batı tarafından Bulgar, Avar ve Slav; Doğu tarafından Pers-Sasani İmparatorlarının saldırılarına maruz kalan Doğu Roma İmparatorluğu, 7. yüzyılın ilk yıllarında tekrardan Pers-Sasani tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. 603 yılında Karoligeras ve Rousmian tarafından yönetilen Sasani kuvvetleri Kafkaslardaki Doğu Roma kentlerine saldırılar başlatmıştır. Bu saldırılar 606-610 yılları arasında da devam etmiştir. 610 yılında Doğu Roma tahtına Hazarlarla ilişkileri başlatacak olan Herakleios (610-641) geçmiştir.³⁴⁹

Doğu Roma'da Herakleios rakiplerini bertaraf edip tahta geçerken aynı dönemde Arap Yarımadasında İslâmiyet doğmuştur. Herakleios'un Doğu Roma tahtına geçmesi Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz'in Doğu Roma'ya karşı sürdürmüş olduğu rekabetçi tavrı kamçılamıştır. Hüsrev Perviz, Herakleios'u Doğu Roma'daki dostu olan Moris'in katili olarak görmüş ve intikam alma bahanesiyle Doğu Roma topraklarına saldırmıştır. Sasaniler hükümdarları Hüsrev Perviz'in önderliğinde askeriyle 614 yılında ilk olarak Doğu Roma'ya bağlı olan Suriye üzerine yürümüştür. Onların buradaki destekçileri Doğu Roma tarafından baskı ve takibat altında tutulan bölgedeki Musevilerdir.³⁵⁰

³⁴⁷ Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yay., s.162.

³⁴⁸ Koç, a.g.m., s.161.

³⁴⁹ Özcan, A.T.(2005). *Hazar Hakanlığı- Bizans İmparatorluğu İlişkileri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul ,s.28.

³⁵⁰ Zeydan, C.(2013). *İslam Uygarlıkları Tarihine Giriş*, Türkçeleştiren: Gök,N., İstanbul, İletişim Yay., C.1, s.73-74.

Hüsrev Perviz, sırasıyla Suriye'yi Mısır'ı ve Afrika'yı ele geçirmiş; bununla da yetinmemiş Antakya, Şam, Kudüs, Suriye ve Filistin'den başka bazı kentleri de ele geçirmiştir. Bu bölgeler özellikle de Kudüs, Hristiyanlar için manevi önem taşımaktadır. Bu bölgelerde yer alan kutsal yerler ve emanetler, ateşe tapan Mecusilerin eline geçmiştir. Hüsrev Perviz askerlerinin Kudüs'ü yağmalamasına müsaade etmiştir. Dahası Sasani askerleri Hz. İsa'nın kabrinin bulunduğu inanan Kıyâme (Kamâme) Kilisesini yakmış ve Kilisede bulunan mücevherleri, hazineleri yağmalamıştır. Hüsrev Perviz ve askerleri Hristiyan Doğu Roma'nın itibarını, Kudüs patriğini ve gerçek haç'ı kendi ülkelerine götürmesiyle yerle bir etmiştir. Bütün bu olaylar olurken Doğu Roma İmparatoru Herakleios'un sarayında keyfi yerindedir. Fakat, Sasanilerin 614 yılında Kudüs'ü ele geçirmeleri ve "*Kutsal Haç*" ülkelerine götürmeleri Doğu Roma'da derin bir sarsıntıya sebebiyet vermiştir.³⁵¹ Doğu Roma İmparatoru Herakleios, olay sonrasında toparlanmaya başlamıştır. Ama İmparatorun elinde ordusunu donatacak gücü yoktur. Bunun için kiliselerden borç alan İmparator, Batı Göktürk Yabgusu Shih-pi'den de; muhtemel Tong Yabgu'dan yardım istemiştir.³⁵²

Tong Yabgu İmparatorun göndermiş olduğu elçilik heyetini olumlu karşılamış ve onlarla Kafkaflardaki iş birliğini kabul etmiştir. Teklifinin kabulünün akabinde taraflar arasında herhangi bir ittifak görülmemiştir. Sasanilerle mücadeleye devam eden Doğu Roma Sasani'nin ilerleyişinin önüne geçememiştir. 614 yılında Doğu Roma İmparatoru Herakleios, Sasani Hükümdarı 2. Hüsrev Perviz'e (590-628) elçi göndererek barış isteğinde bulunmuştur. Fakat Doğu Roma İmparatorunun bu isteği 2. Hüsrev tarafından geri çevrilmiş ve ilerlemesine kaldığı yerden devam etmiştir. Sasaniler 616 yılına kadar Suriye'yi yağmalamaya devam etmiştir. Herakleios, her ne kadar Batı Göktürklerle ittifak için temas kurmuşsa da ilk ittifakını Kafkasya'da yaşayan yerli halklar Laz, Gürcü, Abhazlarla kurmuştur. İlk akınını Kilikya üzerinden yapmış olan Herakleios, Farşlılarla daha sonra karşılaşmıştır. Herakleios, Kafkas halklarından oluşan müttefik ordu sayesinde de Sasanilere karşı ardı ardına başarılar almaya muvaffak olmuştur. Onları 622 yılında mağlup eden İmparator Herakleios ile Farşlılar arasında üç yıl süren bir savaş gerçekleşmiştir. Savaş sonunda Hüsrev Perviz, ülkesine giren Doğu Roma ordusuna karşı savunma yapmak için Mısır önlerine kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır. Herakleios'un Farşlılardan sonraki hedefi onlara bölgede destek veren Museviler olmuştur.³⁵³

³⁵¹ Özcan, **a.g.t.**, 29.

³⁵² Zeydan, **a.g.e.**, s.7; Özcan, **a.g.t.**, s.28-29; Kafaesoğlu, **a.g.e.**, s.162.

³⁵³ Zeydan, **a.g.e.**, s.77.

Doğu Roma'da süregelen Musevi nefreti Herakleios zamanında en üst seviyeye ulaşmıştır. Bölgedeki Museviler üzerine yürünmesi üzerine Antakya'daki Museviler ayaklanmış; hatta Antakya Patriğini öldürerek cesedini çirkin bir şekilde parçalamıştır. Antakya'daki durumu öğrenen İmparator Herakleios, Antakya'ya asker göndererek Musevilerden büyük bir topluluğu katlettirmiştir. Sasanilerle ayrı uğraşan İmparator ve Museviler arasında karşılıklı devam eden olaylar gerçekleşmiştir. Gerilimler karşılıklı olarak tırmanmış ve Museviler üzerindeki baskı artmıştır. Sonuç olarak, ülkenin her tarafında Musevilerin hükümetleri aleyhindeki kin ve düşmanlıkları son noktaya ulaşmıştır.³⁵⁴

Herakleios'un Kafkas halklarıyla Sasanilere karşı oluşturmuş olduğu ittifak başarılı olmuş olsa da bu başarılar kısa ömürlü olmuş ve bu durum üzerine İmparator Herakleios ittifak için tekrar Göktürklerin kapısını çalmıştır. Aldığı karar üzerine İmparator Herakleios, 625 yılında Göktürklerin Batı Kanadına; yani Hazarların da iskân ettiği yer olan Kafkasya'ya, Andre adında bir elçinin başkanlığında bir heyet göndermiştir. Yabgu'nun huzuruna çıkan Doğu Roma elçisi Andre, Yabgu'nun İmparator Herakleios'a yardım etmesini yüklü bir miktar karşılığında istemiştir.³⁵⁵ Tong Yabgu bu isteği ve kırk bin askerini Doğu Roma ordusuna yardımcı olması için vermeyi kabul etmiştir. Tong Yabgu Doğu Roma elçisi André'nin yanına çoğunu Hazarların oluşturduğu özel süvari ve okçulardan meydana gelen bin kişilik bir seçme birliğini öncü birlik olarak İmparator Herakleios'a göndermiştir.³⁵⁶

627 yılına geldiğinde ise Doğu Roma Göktürklerle ittifak kurma hamlesinin ne kadar doğru olduğunu bir kez daha anlamıştır. Çünkü Doğu Roma'nın başı sadece Sasanilerle değil; Balkanlar yönünde ilerleyen Avarlarla da beladadır. Önceden Kafkas halkları ile olduğu gibi bu sefer de tekrar "*Hazar Devleti*" ile ilişki kurmuştur. Ostrogorsky'de geçen bu ifadeye göre Doğu Roma İmparatoru "*Hazar Devleti*" ile ilişki kurmuştur. Burada bahsi geçen devlet o zamanki tarihlere göre Göktürk Devletidir. Hazar Kağanlığı henüz kurulmamıştır. Burada ifade edilmek istenen muhtemel şudur; birçok kaynakta da ifade edildiği gibi Hazarlar Göktürk Devletinin batı uç beyliğini teşkil etmekte ve Göktürk Devletinde önemli görevleri ifa etmektedir; bundan dolayı İmparator ile temasa geçen

---

³⁵⁴ Zeydan, *a.g.e.*, s.77.

³⁵⁵ Tunç,Z.(2010). **Malazgirt Öncesi Kafkasya'da Türk Varlığı**, Fırat Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Diyarbakır, s.105, Özcan, *a.g.t.*, s. 31.

³⁵⁶ Özcan, *a.g.t.*, s.31.

Hazarlar Devlet ile karıştırılmıştır. Yani İmparatorun elçilerinin iletişime geçtiği kişiler muhtemelen Hazarlara mensup kişilerdir.³⁵⁷

Sonuç olarak zamanla Doğu Roma İmparatorluğunun doğu siyasetinin ana direklerinden birisini teşkil edecek olan Doğu Roma- Hazar iş birliği bu tarihten itibaren başlamış sayılabilir. Aslında İmparator Herakleios, 625 yılında Doğu Roma ve Göktürk arasında sağlanmış olan ittifakı hatırlatmıştır. Çünkü o esnada; Doğu Roma başkenti ölüm tehlikesi ile karşı karşıyadır; 626 yılında Avarlar tarafından kuşatılmış ve İmparator Herakleios ordusu ile uzak Lazika’da Sasani birlikleriyle mücadele etmek için bulunmaktadır.³⁵⁸ Aslında Avarlarla Sasaniler arasında burada bir müttefiklik söz konusudur. İki yönden de sıkışan Doğu Roma İmparatorunun yardımına Göktürklerle yapmış olduğu ittifak sayesinde Hazarlar yetişmiştir.

Hazarlar başlarında “Şad” unvanlı biriyle Azerbaycan bölgesine girmiş ve bölgeyi talan etmiştir. Şad’ın ve komutasındaki Hazarların bölgede yapmış oldukları yıkım üzerine; Sasani Hükümdarı Hüsrev, Şad’a elçi göndererek kuvvetlerini geri çekmesini veya kuvvetleriyle beraber kendi safına geçmesini istemiştir. Şad eğer saf değiştirmeyi kabul ederse Doğu Roma’nın yardımları karşılığında verdiği her şeyin daha fazlasını vermeyi vaat etmiştir. Sasani İmparatorundan gelen bu cesur teklife Şad, Tarkan unvanına sahip birini elçi olarak göndererek cevap vermiştir. Tarkan, Sasani hükümdarı Hüsrev’e Şad’ın cevabını iletmiştir. *“Doğu Roma İmparatorluğu ile müttefik olduğunu, işgal edilen Doğu Roma kentlerinin geri verilmesini, Doğu Romalı esirlerin ve onlarca kutsal sayılan “Kutsal Haç”ın iade edilmesini istediklerini bildirmiştir. Dahası istekleri Sasani İmparatoru Hüsrev tarafından kabul edilmezse, dünyanın hükümdarının ülkesine gelip ülkesini mahvedeceğini söylemiştir.”*³⁵⁹

Şad’ın elçisi yoluyla anlattığı hükümdar Batı Göktürklerin o dönemdeki Yabgu’sudur. Sasani Hükümdarı Hüsrev Şad’ın taleplerine yazdığı bir mektupla cevap vermiştir. Hüsrev mektubunda; Şad’ın isteklerini yerine getirmesinin mümkün olmadığını ve Şad’ın hükümdarından ise *“kardeşim”* diye bahsederek İstemi Yabgu’yla olan akrabalık ilişkisini hatırlatmıştır. Hüsrev daha sonra bölgedeki faaliyetlerine devam etmiştir.³⁶⁰ Doğu Roma İmparatoru Herakleios, İmparatorluk ve Hazar birlikleriyle Kafkas ve Ermeniye

³⁵⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.96.

³⁵⁸ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.96.

³⁵⁹ Özcan, **a.g.t.**, s.32.

³⁶⁰ Özcan, **a.g.t.**, s. 33. Bakınız: **a.g.t.**, s. 32; “Bahsedilen akrabalık ilişkisi İstemi Yabgu’nun, kızıyla Sasani hükümdarının evliliğidir.”

bölgelerinde Sasanilere karşı mücadele etmiştir. Bu olay, bölge tarihinde 10. asrın ortalarına kadar rol oynayacak olan Hazarların bölgedeki ilk ciddi harekâtı olma özelliği taşımaktadır. Doğu Roma Kafkaslarda vermiş olduğu başarılı mücadeleyi diplomasi alanında da vermiştir. Doğu Roma İmparatoru Avarların *İstanbul* kuşatmasını başarılı bir diplomasi ile barışla sonuçlandırmış ve sonrasında Balkanlardaki kuvvetlerini hâlâ faaliyetlerine devam eden Sasanilerle mücadele ettiği bölgeye göndermiştir. Şad vasıtasıyla uyarmış olduğu Sasani hükümdarının uyarılarını ciddiye almadığını gören Göktürk Yabgusu da 627 yılında maiyetindeki orduyla bölgeye girmiştir.³⁶¹

Yabgu'nun bölgeye gelmesi üzerine durumun ciddiyetini anlayan Sasani Hükümdarı Hüsrev, Albanya'nın merkezi olan stratejik ve güçlü kalesi *Partaw*'ı tahkim ettirmiştir. *Partaw*'ın yanı sıra *Derbent Geçidi* de onartılmıştır. Sasani Hükümdarı Hüsrev, Doğu Roma'ya karşı saldırı politikası izlerken böylece Göktürk idaresinde bulunan Hazarlara karşı, savunma politikası takip etmeye ve önlemler almaya başlamıştır. Bu durum Hazarların bölgedeki dengeler üzerinde etkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Sasaniler güçlü tedbirlerine rağmen; *Derbent* Hazar birliklerinin saldırılarına dayanamamıştır. Bu olayı Kalankatlı Moses esrinde yer verdiği şu sözlerle ifade etmiştir. "*Herakleios'un tahrikiyle sayısız Hazar orduları tahribat yapmıştır.*"

Bu saldırıdan sonra Tong Yabgu eli silah tutan herkesi dahil ettiği ordusuyla 627 yılında *Derbent*'in yanında bulunan *Çor* kentini yıktırdıktan sonra batıya ilerlemiştir. *Çor* kentinde yapılan şiddetli yıkım sonrasında batıda Göktürlere şehirler kolaylıkla açılır hale gelmiştir. Hüsrev Perviz tekrar Göktürk Yabgusuna elçi göndermiş ve bu ittifakın gerçekleşmemesini ve geri dönmesini tehditkâr bir biçimde ifade etmiştir. Hüsrev Perviz'in tehditkâr tutumu Göktürkleri durdurmamıştır. Hatta İmparator Theophanes'in ifadeleriyle: "*Hazar denen Türkler*", ilk olarak Tiflis kuşatması için beklenmiştir. İlerleyen Yabgu ve Göktürk ordusu Tiflis önlerine kadar gelmiştir. Aynı saatlerde Doğu Roma İmparatoru Herakleios da Tiflis önlerine gelmiştir ve iki hükümdar burada buluşmuştur. Buluşmadaki karşılaşma ile ilgili Doğu Roma kaynaklarında; "*Yabgu İmparatoru karşılarken yerlere kadar eğilmiş; İmparator da onu 'oğlum' diyerek yerden kaldırmış ve alnını öpmüştür.*" şeklinde ilginç bir ifade yer almıştır.³⁶²

³⁶¹ Koç, a.g.m., s.163.

³⁶²Kuzgun, Ş. (1985). *Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, Se-da Yay., s.51.

Kaynaklarda yer alan bu ayrıntının doğruluğu şüphelidir. Çünkü yardıma muhtaç olan Doğu Roma İmparatorudur ve böyle üstün Göktürklerin hamisi şeklinde davranışlar sergilemesi beklenemez. Ayrıca Tiflis halkının İmparatora karşı göstermiş olduğu tutum da ilişkilerde Yabgunun üstünlüğünü net bir biçimde göstermektedir. Dahası ilerleyen saatlerde iki hükümdar arasındaki görüşme görücü usulü evlilik görüşmesine dönüşmüştür. Hazarlardan yardım sağlamak amacıyla İmparator Heraklios kızı Eudocia'yı Yabgu Ziebil'e vermeyi vadetmiştir. Bu evlilik olayı Tong Yabgunun ölmesiyle gerçekleşmemiştir. Teklifleri baştan beri kabul ettiğini Tiflis'e gelerek göstermiş olan Tong Yabgu ve İmparator Heraklios'un askerleri kentin kalesini kuşatmaya başlamıştır. Şehrin sakinleri olan Albanlar, gayet rahat bir havayla kaleyi savunmuş; üstüne bir de Tong Yabgunun Turani görünümüyle ve orada meydana gelen buluşmayla dalga geçmek amacıyla bir balkabağına onun suretini tasvir etmiştir. Tiflis halkı kale suruna bir balkabağı çıkarmıştır. Bu balkabağını çeşitli tasvirlerle Yabgu'ya benzeten Tiflis halkı, daha sonra kaleden İmparator Heraklios'a "*İmparator bak! Dön ve ibadet et. Bu Yabgu Kağan*" diye bağırmıştır. Bu ayrıntı Tiflis halkının gözünden Heraklios ile Yabgu'nun ilişkisini betimlemektedir.³⁶³

Kuşatma esnasında Heraklios'un Yabgu'ya karşı olan davranışları ona oldukça bağlı bir tablo çizmiştir. Tong Yabguya yapılan tasvir hakareti karşısında Göktürkler, öfkeden deliye dönseler de kalenin kuşatma yoluyla alınamayacağını anlamış ve havanın da iyiden iyiye soğuması üzerine bölgeden ayrılmaya karar vermiştir. Alınan karar üzerine Tong Yabgu önceden söz vermiş olduğu çoğunluğunu Hazarların oluşturduğu 40.000 askerini oğlu Şad'ın idaresinde bölgeye bırakarak, seneye tekrar gelmek üzere bölgeden ayrılmıştır. Göktürklerin bölgeden ayrılmasını farklı yorumlayan yazarlar olmuştur. Onlardan biri de G. Ostrogorsky'dir. Ona göre; "*Hazarlar; yani Göktürkler 627 sonbaharında Doğu Roma İmparatoru güneye düşman ülkesine doğru ilerlerken sadece kendi kuvvetleriyle yetinmek zorunda kaldı; çünkü Hazarlar seferin meşakkatlerine dayanamayarak kendi ülkelerine dönmüşlerdi.*"³⁶⁴

Burada geri dönenler Tong Yabgu ve beraberindeki Göktürk birlikleridir. Yazarın kastettiği Hazarlar değil; Göktürklerdir veya yazar Doğu Roma'ya yardım amaçlı bırakılan Hazarlardan bahsetmektedir. Eğer yazarın kastettiği buysa doğru bir bilgi olarak görülmemektedir. Çünkü Doğu Roma tek başına Sasanilerle mücadele edebilseydi;

---

³⁶³ Ostrogorsky, a.g.e., 96

³⁶⁴ Ostrogorsky, a.g.e., 96.

Göktürklerden yardım isteme gereği duymazdı. Ayrıca Hazarların geri döndüğüne dair bilgilere diğer kaynaklarda rastlanmamaktadır.

Yabgunun ülkesine dönmesinin ardından İmparator Herakleios, Şad'ın idaresindeki Hazar askerleriyle birlikte Sasani ülkesine doğru ilerlemeye başlamıştır. Herakleios ve beraberindeki müttefik Hazar birlikleri 627 yılında Ninova önlerine gelmiştir. Burada cereyan eden *Ninova Meydan Muharebesi*'nde Doğu Roma orduları Hazarların yardımı sayesinde Sasanilere karşı büyük avantaj sağlamıştır.³⁶⁵ Dahası Doğu Roma İmparatoru Herakleios Tiflisen kuzey Irak'a ilerlerken Sasani Sarayındaki hükümet darbesi olmuştur. Çoğu kaynaklara göre Hüsrev Perviz'in oğlu Kavad babasını öldürerek İran tahtına geçmiştir. Fakat Corci Zeydan İran'da meydana gelen taht değişikliğini şu şekilde anlatmıştır: *“Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz Ninova yenilgisinin ardından çok yaşlandığını ileri sürerek hükümdarlığı oğlu Merdiz'e bırakmıştır. Fakat Hüsrev Perviz'in diğer oğlu Kavad, kardeşini kıskanarak hem babasını hem de kardeşini öldürmeye kalkışmıştır. Dahası Kavad Hüsrev Perviz'in geri kalan on sekiz çocuğunu yakalayarak hepsini babalarının gözleri önünde öldürdükten sonra babasını da hapsedirmiş ve Sasani hükümdarı olmuştur.”*³⁶⁶

Kavad tahta geçtikten sonra ilk olarak Doğu Roma ile anlaşmıştır. Bu sayede Doğu Roma İmparatoru Herkalious da İran topraklarından geri çekilmiştir. Hazarların, Sasani Devletinin yıkılmasında büyük rol oynadığını ve Hükümdar 2. Hüsrev'in devrilmesine neden olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü onun halefi Hükümdar 2. Kavad'ın 628'de Kafkaslarda Doğu Roma'yla barış anlaşması imzalamak zorunda kalması bahsedilen durumun en iyi kanıtıdır.

Doğu Roma'yla Sasaniler arasında imzalanan barış Göktürk Yabgusunu bağlamamıştır. Çünkü 628 yılında Göktürkler önceki sene Tiflis halkının Tong Yabgu'ya yapmış olduğu hakaretin intikamını almak için Tiflis önlerine doğru ilerlemiştir. Onlar Tiflis önlerine ilerlerken bölgede bulunan Hazar birliklerini Yabgu 628 yılında silahlandırdıktan sonra komutanları Şad'ın önderliğinde yeniden Tiflis'e yönlendirmiş ve kent kısa sürede alınmıştır. Tiflis'i kanlı bir şekilde ele geçiren ve kendisine hakaret edenleri kale burçlarına asan Göktürk Yabgusu kendi ülkesinde meydana gelen karışık durumdan huzursuz olmuş ve yerine oğlu Şad'ı bırakarak geri dönmüştür. Tiflis'ten sonra Şad'ın idaresindeki Hazarlar ilerlemeye devam etmiş, öncelikle Kafkas Albanyası'nın bir bölgesi olan Kabala'yı alan

³⁶⁵ Özcan, a.g.t., 36-37.

³⁶⁶ Zeydan, a.g.e., 74.

Hazarlar, daha sonra ilerlemeye devam ederek Azerbaycan'ın tamamını almıştır. Böylece Kafkasların neredeyse tamamı Hazarların hakimiyetine; yani Hazarların başında bulunduğu uç beyliği sayesinde Göktürklerin hâkimiyetine girmiştir.³⁶⁷

Hazarlar kazandıkları toprakların büyük bir bölümünü Tong Yabgunun ölümü üzerine ve Göktürk İmparatorluğunun yıkılmasıyla kaybetmiştir. Fakat Hazarlar bölgedeki varlıklarını kendi devletlerini kurarak ve Kafkasya'dan Doğu Avrupa'ya uzanan bir İmparatorluk haline gelerek devam ettirmeyi başarmıştır.

5.3. Doğu Roma ile Hazarlar Arasındaki İlişkilerin Gelişmesi ve Albanyadaki Hakimiyet Mücadeleleri

Göktürk İmparatorluğunun Çin'in hâkimiyetine girip yıkılmasından sonra Hazarlar her ne kadar buldukları bölgede sorunlar yaşasalar da kaybettikleri yerleri geri alıp kendi devletlerini kurmayı ve bölgenin hâkim gücü olabilmeyi başarmıştır. Hazarlar, karışık günler yaşarken bu gerilim ortamı Doğu Roma'da da hâkim olmuştur ki taraflar arasında 695 yılına kadar bir temas kurulmamıştır.³⁶⁸

Bu süre zarfında Albanya, son Sasani Hükümdarı 3. Yezdigered (632-652) zamanında tekrar Sasanilerin eline geçmiştir. Hazarlar geçirdikleri zor günlerden dolayı bu duruma ses çıkaramamış ve bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Hazarların bölgeden çekilmesi ve Arap saldırılarıyla Sasanilerin de zayıflamasının yarattığı güç boşluğunu iyi değerlendiren Juanser (636-669) adlı biri daha sonraki tarihlerde Albanya'ya hâkim olmuştur.³⁶⁹

Albanya'da ve diğer Kafkas bölgelerinde Sasanilere karşı başarılı savaşlar veren Juanser aynı başarıyı bölgeye fetih hareketleri başlatan Araplara karşı gösterememiştir. Zor duruma düşen Juanser, Araplardan kurtulmak için çareyi Doğu Roma İmparatorluğuna başvurmada aramıştır. Juanser, Doğu Roma İmparatoru 2. Konstans'a (642-668) yazdığı mektubunda onun Doğudaki vassalı olmak istediğini ifade etmiştir. Bu teklif Doğu Roma İmparatoru tarafından olumlu karşılanmıştır. Çünkü böylece Doğu Roma Kafkasya'da bir vassallık elde etmiştir. Bu durum Kafkasya hakimiyeti için Doğu Roma'nın lehine olmuş bir gelişmedir. Hazarlar açısından pek önemsenmemiştir ki Hazarlar Doğu Roma'nın vassalı olduğunu bile bile Albanya'ya akınlar düzenlemiştir.³⁷⁰

³⁶⁷ Karatay, O. (2018). **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, Ankara, Kripto Yay., s.58,59.

³⁶⁸ Karatay, **a.g.m.**, s.58,59.

³⁶⁹ Özcan, **a.g.t.**, s.43.

³⁷⁰ Koç, **a.g.m.**, s.165.

Hazarlar Albanya bölgesine her ne kadar akınlar yapsalar da bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Hazarlar, bölgeden çekilse de bölgenin hâkimiyetini Doğu Roma'ya bırakmamakta kararlı davranmıştır. Hazarların göstermiş olduğu bu tavır Doğu Roma ile Heraklios zamanında oluşan dostane ilişkilerin artık devam etmediğini göstermektedir. Albanya'daki Hazarlar ve Doğu Roma arasındaki hâkimiyet mücadeleleri hızla devam ederken bu mücadeleye 660'lı yıllarda İran'ın fethini tamamlayan Araplar da dâhil olmuştur. Juanser döneminde ve sonra kardeşi Vraz Trdat'ın (669-699) döneminde Albanya vassallığı bu üç güç arasında sürekli el değiştirir bir hal almıştır. Bu duruma en iyi örnek Kalankatlı Moses'de yer alan kayıttır. Bu kayda göre Doğu Roma ve Hazarlar arasında sıkışıp kalan Albanya, bu saldırıdan sonra Vraz-Trdat adlı bir yerel yönetici tarafından idare edilmekte ve Hazarlara, Doğu Roma İmparatorluğuna ve Araplara vergi vermektedir.³⁷¹

Bu dönemde bölgede Hazarlar dışında başka müttefikler edinen Doğu Roma'nın Albanya dışında müttefiklerinden biri de Karadeniz'in Kuzeyindeki Büyük Bulgarya İmparatorluğudur. 642 yılında kurucuları Kubrat Han'ın ölümüyle oğulları arasında beşe bölünen devletin gücünün yıpranmasını fırsat bilen Hazarlar, Azak Deniz'ine kadar olan bölgeye hâkim olmuştur. Bu bölgenin yanı sıra Hazarlar, Bosporos ve Phanagoria gibi Doğu Roma kentlerine de hâkim olmuştur.³⁷² Böylece Hazarlar Doğu Roma İmparatorluğunun Kuzey sahalarında yeni bir güç unsuru olarak ortaya çıkmıştır.³⁷³

Hazarlar ile Doğu Roma İmparatorluğunun 670'li yılların sonuna doğru doğrudan sınırları yoktur. Hazarlar ve Doğu Roma İmparatorluğu Bulgarların bölgeden çekilmesinin ardından 50 yıl boyunca müttefiklik bir yana Doğu Roma açısından hem ulaşılmaz hem de tehlikeli olmuştur. Çünkü Hazarlar sadece Bulgarları yenip onların mülklerine konmamış; aynı zamanda Doğu Roma için çok kıymetli olan Kırım'ı işgal edebilecek bir güç olmuştur. Nitekim müttefik oldukları zaman bile Kırım için mücadele bu iki taraf için de geçerlidir. Muhtemel ki 680'li yıllarda Hazarların, Kırım sahasında da faaliyetlerde bulunmaları üzerine Doğu Roma'yla olan siyasi ilişkiler gergin bir hâl almıştır. Hazarların varlığının iyiden iye hissedilmesi ile Kırım bölgesinin bazı sahil kentleri Hazar toprağı olmuştur. Bu durum Doğu Roma'nın, Hazarlar konusunda endişelenmekte haklı olduklarını ispatlamıştır.³⁷⁴

---

³⁷¹ Özcan, **a.g.t.**, s.45.

³⁷² Koç, **a.g.m.**, s.165.

³⁷³ Özcan, **a.g.t.**, s.47.

³⁷⁴ Karatay, **a.g.e.**, s.138.

Dönem dönem Kırım yüzünden aralarındaki ilişki gergin bir hal alsa da Hazar Kağanlığı ile Doğu Roma arasındaki ilişkiler 2. Justinianos dönemi hariç müttefiklik çerçevesinde olmuştur. Zira bu 680'li yıllarda Kırım yüzünden gerilen ilişkiler 2. Justinianos döneminde düşmanlığa varacak kadar kötüye gitmiştir.

5.4. Justinianos Döneminde (686-695, 705-711) Hazar- Doğu Roma İlişkileri

686 yılında Hazarlar, tüm yaşadıkları sorunlara rağmen Kağanlıklarını kurdukları bölgeden dört bir yana hızla genişlemeye devam etmiştir. Doğu Roma İmparatorluğunda ise Herakleios hanedanının son ve belalı İmparatoru 2. Justinianuous henüz 16 yaşında iken tahta çıkmıştır. Böylece Doğu Roma'da 2. Justinianos (686-695)'un ilk hükümdarlık süresi ve karışık dönemler başlamıştır. 2. Justinianos yaklaşık on yıllık tahtta kaldığı sürece Doğu Roma halkınca sevilmeyen bir yönetim sergilemiştir. 2. Justinianos sanat harcamaları adı altında yaptığı gereksiz harcamaların faturasını vergilere yansıtarak halka ödetmiştir. Bu durumdan rahatsız olan halk 2. Justinianos'un kötü yönetiminin yanı sıra vergileri de sürekli artırmasına artık dayanamamış ve ona karşı ayaklanan Maviler Partisine destek vererek ayaklanmıştır.³⁷⁵

695 yılında tahttan indirilen 2. Justinianos'un, devrik hükümdarlara yapılan ve bir aşağılama ritüeli olarak bilinen uygulamaya tabi tutularak burnu kesilmiş; daha sonra bir zamanlar papa Martinus'un sürgün edildiği ve sürgün yeri olarak bilinen Kırım'ın Kerson Kentine gönderilmiştir.³⁷⁶ Burnundaki kesikten dolayı 2. Justinianous daha sonraları "*kesik burunlu*" anlamına gelen mahlasıyla anılmıştır. 2. Justinianous'tan sonra Doğu Roma tahtına Maviler Partisi tarafından önceden Hellas Thema'sı Strategos'u olan Leontios (695-698) geçirilmiştir. Leontios'un sadece üç yıl süren saltanatının sonu 2. Justinianous'tan farklı olmamıştır. Leontios'tan sonra Doğu Roma tahtına Aspiramos (698-705) 2. Tiberios ismini alarak geçmiştir.³⁷⁷

2. Justinianos, Kerson'da geçirmiş olduğu üç yıl boyunca rahat duramamış; kendisinden sonra Doğu Roma tahtına geçen Leontios'un da tahttan indirilmesinden cesaret alarak yeniden İmparator olacağını ifade etmiştir. Bununla da yetinmeyen 2. Justinianos daha da ileri gitmiş, Doğu Roma İmparatorluğu ve yeni İmparator aleyhinde faaliyetlere

³⁷⁵ Arthur KOESTLER, 13. Kabile (THE THIRTEENTH TRIBE), Çeviren: Belkıs DİŞBUDAK, Plato Film Yayınları, İstanbul, 2007, s. 25, Koç, **a.g.m.**, s.166.

³⁷⁶ Karatay, **a.g.e.**, s.138,139.,

³⁷⁷ Özcan, **a.g.t.**, s.49., Karatay, **a.g.e.**, s.139.

başlamıştır.³⁷⁸ Kerson Kentinin yetkilileri 2. Justinianos'un söylemlerinden ve eylemlerinden rahatsız olarak durumu başkente bildirmiştir. Durumun farkında olan başkentten ise devrik İmparatorun yakalanması ve başkentte teslim edilmesi yönünde haber gelmiştir. Kerson kentindeki hareketlenmeden durumun farkına varan 2. Justinianos, Kerson'dan kaçarak, Kırımın diğer bir kenti olan; fakat Hazarların hakimiyeti altında bulunan Doros'a kaçmıştır. Oradan yerel idareciler üzerinden Hazar Kağanı ile bağlantı kurmaya çalışan 2. Justinianous Hazar Kağanına mektup yazarak ondan yardım ve sığınma talebinde bulunmuştur. Hazar Kağanı, 2. Justinianous'u 698 yılında hoşgörü ile karşılamış; onun yardım ve sığınma talebini kabul etmiştir.³⁷⁹

Doğu Roma kaynaklarında adı "*İbuzir Glyavan*"³⁸⁰ muhtemel ki Basir veya Bulan olarak geçen Hazar Kağanı, 2. Justinianous'un yardım talebini olumlu karşılamakla kalmamış; onu Türk ismi bilinmeyen, kimi kaynaklara göre "*kızı*"³⁸¹; kimi kaynaklara göre "*kız kardeşi*"³⁸², vaftiz ismi *Theдора* olan Hazar hatunuyla evlendirmiştir. 2. Justinianos ile eşi Theдора evlendikten sonra Hazar hâkimiyetinde bulunan Kırım'ın doğu ucunda yer alan³⁸³ Phanagoria Kentine (bugünkü Taman yarımadasında bulunan Tamatarhan) yerleşerek burada yaşamaya başlamıştır. Bu kent Kerç Boğazı'nın kıyısında bulunmakta ve bir Hazar valisi tarafından yönetilmektedir.³⁸⁴

Hazarya'da ve Kırım Yarımadasında bu olaylar olurken; Doğu Roma başkentindeki yeni İmparator 2. Tiberios da Hazarya'da gerçekleşen olayları yakından takip etmiştir. 2. Justinianous'un evlilik olayı üzerine 2. Tiberios Hazar Kağanına yardımının sadece evlilik ve sığınma talebi ile olmayacağını ve bunun devamının askeri yardımla Doğu Roma'nın kalbine; yani başkente kadar uzanacağını anlamış ve Kağana elçi göndermiştir. Kağanın huzuruna gelen Doğu Roma elçisi, İmparator 2. Justinianos'un iadesini talep ettiğini ve onu ölü ya da diri teslim ederse kendisine ödül olarak bol miktarda altın ya da bazı kaynaklara göre hediye vereceğini ifade etmiştir.³⁸⁵

Kağanın durumdan istifade etmek istediği ve gelişmelerin seyrine göre hareket ettiği görülmektedir ki bir taraftan Doğu Romalıların bir komplosuna kurban olmaması için 2.

³⁷⁸ Tunç, **a.g.t.**, s.107.

³⁷⁹ Karatay, **a.g.e.**, s.139.

³⁸⁰ Tunç, **a.g.t.**, s.107; Bakınız: "Kağan Busir ya da Bezir"; Koestler, **a.g.e.**, 26.

³⁸¹ Bakınız: Brook, **a.g.e.**, s.259.

³⁸² Bakınız: Tunç, **a.g.e.**; Kafesoğlu, **a.g.e.**; Koestler, **a.g.e.**; Kuzgun, **a.g.e.**; Bizans kaynakları ...

³⁸³ Özcan, **a.g.t.**, s. 50.

³⁸⁴ Koestler, **a.g.e.**, s.25.

³⁸⁵ Koestler, **a.g.e.**, s.26.

Justinianos'a koruma birliği göndermiş; diğer taraftan ise Kırım'ın Hazar valisi olan Papatzys ile Bosphoros kentinin komutanı ve yöneticisi olan Balgitzis'e 2. Justinianos'u zamanı geldiğinde öldürme talimatı vermiştir. ³⁸⁶

Bazı kaynaklara göre Kağanın kızı, bazı kaynaklara göre kardeşi olan 2. Justinianos'un eşi Theodora durumu kendisi anlamış; bazılarına göre ise kağanın bir hizmetçisi durumu Theodora'ya bildirmiştir. Theodora da durumdan 2. Justinianos'u haberdar etmiştir. Bunun üzerine erken davranan 2. Justinianos, Papatzys ile Balgitzis' i bir yemek davetinde zehirleyerek öldürdükten sonra Theodora'yı Hazar Kağanının yanına yollamış ve gizlice Phanagoria'dan bir balıkçı teknesiyle kaçmak suretiyle yola çıkmıştır. 2. Justinianos sahilleri dolaşarak Tuna yakınlarında Bulgar mülküne çıkmıştır. 2. Justinianos kendisi için alternatif olarak gördüğü Bulgar Hanı Tervel Han'a haber göndererek tahtını geri alması hususunda ondan yardım talebinde bulunmuştur. Tervel Han'ın yardım etmesi karşılığında 2. Justinianos Han'a kendi kızını ve Gayzer unvanını vermeyi teklif etmiştir. ³⁸⁷

Yardım talebi konusunda Tervel Han ile 2. Justinianos anlaşmıştır. Tervel Han'ın müttefiklik konusunda 2. Justinianos ile bir anlaşma yapmış olması tuhaftır. Çünkü 2. Justinianos, Tervel'in babası Asparuh'a ihanet etmiş; aralarındaki barış antlaşmasını bozmuş, 689 yılındaki savaşta bütün ordusunu kaybetmiş; hatta canını zor kurtarmıştır. Bu duruma rağmen Tervel Han yine de 2. Justinianos'a yardım etmeyi kabul etmiş; hatta tahtı almasını bizzat sağlamıştır. ³⁸⁸

Bundan sonra 2. Justinianos Tuna Bulgarlarıyla yaptığı anlaşma üzerine Bulgarlardan aldığı 15000 atlı kuvvetle ³⁸⁹ birlikte 705 yılında *İstanbul* surları önünde görülmüş ve şehre gizli girmek suretiyle tekrar Doğu Roma tahtını ele geçirmiştir. Böylelikle Doğu Roma tahtında Herakleios sülalesi tekrar hâkimiyeti ele geçirmiştir. Tahttan indirilen İmparatorların sakat bırakılma yoluyla tekrar İmparator olma haklarının ellerinden alındığı Doğu Roma devlet idare geleneği de hukuki olarak büyük oranda bozulmuştur. ³⁹⁰

İkinci İmparatorluk dönemi birincisinden beter olan 2. Justinianos tahta çıktığında rakiplerini zalimce yok ederek konumunu güçlendirmeye çalışmıştır. 2. Justinianos'un ilk hedefi sürgün yıllarında kin beslediğı Kerson Kenti olmuştur. 2. Justinianos, Kerson halkının kendisini teslim etmek istemesinin hesaplaşmasını, kent halkının çocuklar hariç ölüm emrini

³⁸⁶ Özcan, **a.g.t.**, s.50; Karatay, **a.g.e.**, s.139.

³⁸⁷ Karatay, **a.g.e.**, s.139.

³⁸⁸ Karatay, **a.g.e.**, s.139.

³⁸⁹ Koestler, **a.g.e.**, s.27.

³⁹⁰ Özcan, **a.g.t.**, s.52.

vererek göstermiştir.³⁹¹ 2. Justinianos tahttan indirildiğinde ve tahta tekrar çıktıktan sonra Kırım'ın neredeyse tamamı Kerson kenti de dâhil olmak üzere elden çıkararak Hazar hâkimiyetine girmiştir.³⁹² Kafkasya'daki hakimiyetini Kırım Yarımadasıyla tamamlayan Hazarlar böylece döneminin en büyük devleti olmaya aday konuma gelmiştir. Kerson kentinin başında Hazarların görevlendirdiği “*Tudun*” unvanlı vali Zoilos isimli biri bulunmaktadır.³⁹³

710 yılında 2. Justinianos Kerson'da bulunduğu zamanda halkın kendisini teslim etmeye çalışmasını hazmedememiş ve hem burada başına gelenlerin intikamını almak hem de Kırım'da elinden çıkan sahalarda Doğu Roma hâkimiyetini tekrardan sağlamak amacıyla güçlü bir filoyu Karadeniz'e göndermiştir. 2. Justinianos'un amacı sadece Kerson Kentini ele geçirmek değil; aynı zamanda eskiden Doğu Roma'ya ait olan, sonradan Hazar hâkimiyetine geçmiş olan kentleri de ele geçirmektir. 2. Justinianos böylece Kırım sahasındaki Hazar hâkimiyetine de son vermeyi planlamıştır.³⁹⁴

Doğu Roma filosu Kerson kentine direnişsiz olmaksızın hâkim olmayı başarmış ve kentte katliam ve işkenceler yapmıştır. Bununla da yetinmeyen Doğu Roma ordusu şehre Hazar Kağanı tarafından atanmış olan Tudun Zoilos'u da tutsak ederek İstanbul'a gönderilmiştir.³⁹⁵ Zoilos'un yerine 2. Justinianos tarafından Kerson Kentine “Elias” adında biri atanarak kent tekrar Doğu Roma İmparatorluğuna bağlanmıştır.³⁹⁶

Kerson Kentinden sonra 2. Justinianos'un hedefi önceden eşiyle beraber yaşadığı Hazar kenti Phanagoria olmuştur. Fakat donanmanın büyük bir kısmı kente varamadan çıkan fırtına sebebiyle 73.000 kişi ile batmıştır.³⁹⁷ Durumu öğrenen Hazar Kağanı İstanbul'a bir elçi ile mektup göndermiştir. Kağan 2. Justinianos'a hitaben yazdığı mektubunda sert; hatta azarlar mahiyette bir üslup kullanmayı tercih etmiştir. 2. Justinianos'un bu konuyla ilgili açıklaması ilginçtir. Bu donanmayı eşi Thedora'yı almak için gönderdiğini söylemiştir. Karatay'a göre Kağan mektubunda 2. Justinianos'a: “*Salak! O kadar adamı öldürmeden karını iki üç gemiyle aldırıyor musun? Yoksa onu da savaşıla alacağını mi düşünüyorsun? Haberin olsun bir oğlun oldu. Adamlarını gönder ve onları al.*” cümlelerini sarf etmiştir.

---

³⁹¹ Tudun; şehir yönetici, idarecisi, valisi

³⁹² Özcan, **a.g.t.**, s.54.

³⁹³ Tunç, **a.g.t.**, s.108.

³⁹⁴ Özcan, **a.g.t.**, s.54.

³⁹⁵ Özcan, **a.g.t.**, s. 54-55.

³⁹⁶ Tunç, **a.g.t.**, s. 108.

³⁹⁷ Özcan, **a.g.t.**, s.55.

Şaban Kuzgun'a göre ise Kağanın mektubunda 2. Justinianos'a "Ahmak" diye hitap edecek kadar kendisini ondan üstün hissettiği, özgüvenli olduğu görülmektedir.³⁹⁸

Bu mektupta bulunan "Ahmak" ifadesi yerine bir başka kaynaktan Hazar Kağanının, "Karınızı ve çocuğunuzu sizden esirgeyen mi var birkaç asker gönderseniz yeterdi, bu düşündüğünüz şey çok yanlış" sözlerini sarf ettiği yazmakta, durum yumuşatılmaktadır.³⁹⁹ Bu mektuptan sonra 2. Justinianos bir elçisini buraya göndermiş; sonra onları İstanbul'a getirtmiş ve oğlu Tiberius'u kendisine eş İmparator ilan etmiştir. Böylece Doğu Roma tarihinde ilk defa "Aşina" kanı taşıyan biri Doğu Roma tahtına aday gösterilmiştir. Fakat küçük Tiberius tahta geçmeden katledilmiştir.⁴⁰⁰

Donanmasının Karadeniz'de batmış olması 2. Justinianos'u planlarından vazgeçirmemiş ve tekrar bir donanma hazırlatarak bölgeye göndermiştir. Kırım sahasındaki kentlerin durumunu 2. Justinianos'un: "toprağın üzerinde bulunan herkesin biçilmesi" emri en iyi şekilde anlatmaktadır.⁴⁰¹ Bu sefer sonrasında 3. seferini de Kerson'a yapmakta kararlı olan 2. Justinianos'un bu düşüncesi Kerson halkı arasında yayılmıştır. 2. Justinianos tarafından görevlendirilen Elias ve sürgündeki Bardanes (Vartan) adlı bir Ermeni önderliğinde halk ayaklanmış ve Hazar Kağanından koruma talep etmiştir.⁴⁰² Olayda ilginç olan durum ise kentlerin çoğunun Doğu Roma'nın kendi hâkimiyeti altındaki kentler olmasıdır. Doğu Roma hâkimiyeti altındaki kentlerin Doğu Roma İmparatoruna karşı Hazar Kağanından yardım istemesi bölgedeki Hazar gücünü göstermektedir.⁴⁰³

Bu gelişmeler üzerine durumun vahametinin farkına varan 2. Justinianos, bölgedeki hâkimiyetini kaybedeceğini anlayınca Kerson'a bir donanma göndermiştir.⁴⁰⁴ Kerson'a gönderilen donanmanın içinde Kerson'un eski Tudun'u Zoilos da vardır. 2. Justinianos'a edilen isyanda Hazar Kağanından yardım istenildiği için, Kerson eski Tudun'u Zoilos'u Kağana göndermek maksadıyla Kerson'a geri göndermiştir.⁴⁰⁵ Bu Justinian'ın yanı sıra 2. Justinianos, Hazar Kağanına bir elçilik heyeti de göndererek bu heyeti vasıtasıyla Hazar Kağanından özür dilemiştir. Böylece Kerson'daki Hazar hâkimiyetini de tanımış olmuştur. Kerson ve genel olarak Kırım Yarımadasının hakimiyeti Hazarları Kafkaslarda daha da

³⁹⁸ Özcan, a.g.t., s.53.

³⁹⁹ Kuzgun, a.g.e., s.52.

⁴⁰⁰ Özcan, a.g.t., s.53.

⁴⁰¹ Koç, a.g.m., s.168.

⁴⁰² Karatay, a.g.e., s. 140.

⁴⁰³ Koç, a.g.m., s.168.

⁴⁰⁴ Özcan, a.g.t., s.55-56.

⁴⁰⁵ Tunç, a.g.t., s.108.

güçlü kılmış ve bölgenin korunması için ellerine büyük bir fırsat vermiştir. 2. Justinianos, Hazar Kağanından özür dilemenin haricinde kendisine Kerson'da isyan eden Elias ve Bardanes'in teslim edilmesini rica etmiştir. İade hususunda Hazar Kağanına başvurması Kırım üzerindeki hâkimiyetin ve söz söyleme inisiyatifinin Hazarların tarafına geçtiğini açıkça göstermektedir.⁴⁰⁶

2. Justinianos'un Kerson'a isyancılarla uzlaşmak amacıyla yolladığı donanma kente geldiğinde donanma komutanı yanındakilerle beraber isyancılarla görüşmek üzere kente girmiştir. Fakat isyancılar donanma komutanını öldürmüştür; sonra da Tudun'u ve ona refakat eden 300 Doğu Roma askerini Hazar Kağanına yollamıştır.⁴⁰⁷ Tudun ülkesine giderken yolda ölmüştür. Bunun üzerine Hazar Kağanı onun için büyük bir cenaze töreni düzenlemiş ve onunla gelen 300 Doğu Roma askeri ve Turmach adlı Doğu Roma görevlisini de öldürmüştür.⁴⁰⁸

Hazarların Doğu Roma askerlerine karşı tutumundan cesaret alan Kerson halkı Doğu Roma hâkimiyetindeki diğer kentlerin de desteğini alarak Bardenes'i (711-713) İmparator ilan etmiştir.⁴⁰⁹ Kerson'daki gelişmeleri yakından takip eden İmparator 2. Justinianos teçhizat yüklü bir donanmayı Kerson'a yollamıştır. Donanma kente gelmeden önce İmparator ilan edilen Bardanes, Hazar Kağanın yanına gitmek suretiyle kaçmıştır. Donanma kente geldiğinde zor durumda kalan kenti ise Hazar askerleri savunmuştur. Hazar askerlerinin başarısı neticesinde Doğu Romanın donanma komutanı Mouros kuşatmayı kaldırarak Bardenes'i İmparator olarak tanımıştır.⁴¹⁰

Bardenes'in İmparator olarak tanınmasının ardından Kerson halkı Hazar Kağanına bir mektup yazarak yeni İmparatorlarını Kerson'a geri göndermesini istemiştir. Çünkü Kerson kenti Doğu Roma'nın Kırım ve Kafkaslardaki mülklerinin anahtarı pozisyonundadır. Ancak Hazar Kağanı bu isteği yüklü bir fidye karşılığında gerçekleştirmiştir.⁴¹¹ Bardenes ve taraftarları vakit kaybetmeden 2. Justinianos tarafından kendisini yakalamak için gelmiş donanmayla İstanbul'a gitmiştir. Direnişle karşılaşmadan kente girip, Bardanes'i İmparator ilan etmişlerdir. Bardanes Philippikos (711-713) ismiyle Doğu Roma tahtına oturmuştur. Philippikos'un ilk işi 2. Justinianos ile onun Hazar eşinden olan oğlu Tiberus'u birlikte

---

⁴⁰⁶ Özcan, **a.g.t.**, s. 56.

⁴⁰⁷ Özcan, **a.g.t.**, s.57.

⁴⁰⁸ Tunç, **a.g.t.**, s.108.

⁴⁰⁹ Özcan, **a.g.t.**, s.56.

⁴¹⁰ Özcan, **a.g.t.**, s.58-59.

⁴¹¹ Koestler, **a.g.e.**, s. 28.

öldürtmek olmuştur. Hazar Kağanı ise yeni İmparator ile Kerson'u geri vermek koşuluyla anlaşmıştır. Böylece Doğu Roma tahtına ardı ardına çıkmış olan iki Doğu Roma İmparatoru da Hazarlar tarafından desteklenerek tahta çıkarılmıştır.⁴¹²

Bardenes'in Doğu Roma İmparatoru olmasıyla 2. Justinianos ve oğlu Tiberus 711 yılında öldürülmüştür. Hazar Kağanının ailesinden olan Thedora hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu olayların sonucunda Hazarların hem bölgede hem de Doğu Roma üzerinde oldukça etkili oldukları açıktır. Kaynaklara göre Doğu Roma ve Hazar İmparatorluğu arasında 2. Justinianos'un öldürülmesinden sonra yaklaşık 20 yıl kadar bir ilişki kurulduğundan söz edilemez. Çünkü bu dönem içerisinde Arap- İslam devleti, fetih hareketlerini Kafkaslara doğru yönlendirmiş durumdadır; dolayısıyla Doğu Roma ve Hazar Kağanlığının birbirlerinin coğrafyalarına girmeleri her iki taraf için de sorun olmuştur.⁴¹³

8. yüzyılda Araplar, fetih faaliyetlerine girişmiştir. Bunun için de tüm cephelerde savaşmaya başlayan Arapların fetih hareketleri, Hazarların Güney sınırlarını tehdit ederken, Doğu Roma'nın da Doğu sınırlarını tehdit eder hale gelmiştir.⁴¹⁴ Fetihler yapmak amacıyla ilerleyen Arapların karşısına bu noktada ilk Hazarlar çıkmıştır. İki taraf arasında çok sert ve şiddetli çarpışmalar yaşanmıştır. Her ne kadar iki taraf da sınırları geçip birbirlerine karşı el değiştiren üstünlükler kazansalar da Araplar Hazarlara saldırılarının sonrasındaki kırk yılda çoğunlukla fetih faaliyetlerini Doğu Roma'ya karşı yöneltmiştir.⁴¹⁵ Arapların Doğu Roma'ya yönelmesinin sonuçları ise 669, 673-678, 717-718 yıllarında İstanbul'un karadan ve denizden kuşatılması olmuştur.⁴¹⁶

Doğu Roma, Arap kuşatmasında iken 715-717 yılları arasında İmparator olarak 3. Theodosios tahtta oturmuştur. Kendi isteğiyle tahta çıkarılmış olan İmparator, seleflerinden daha az başta kalabilmiştir. Çünkü süregelen olayların merkezinde İmparator 3.Theodosios değil; Anatolikon Strategos'u olan Leon yer almaktadır. Leon köklü bir aileden değil; aksine kuzey Suriyeli bir Ermeni ailesine mensuptur. Leon ailesiyle birlikte 2. Justinianous'un ilk hükümdarlık devresinde tehcir siyaseti ile Trakya'ya yerleşmiştir. Leon ve ailesi 2. Justinianous'un ikinci kez Doğu Roma tahtına geçmesiyle, İstanbul'a gelmiştir. Leon, 2. Justinianos sonrasında da kısa aralıklarla birbirini izleyen halefler devrinde hızla yükselmeye başlamıştır. Kafkasya bölgesinde süregelen uzun ve tehlikeli seferler Leon'a

---

⁴¹² Karatay, **a.g.e.**, s.141.

⁴¹³ Koç, **a.g.m.**, s.169.

⁴¹⁴ Özcan, **a.g.t.**, s.62.

⁴¹⁵ Koç, **a.g.m.**, s.169.

⁴¹⁶ Koestler, **a.g.e.** s. 21.

askerî ve siyâsî kabiliyetlerini ispat etmesini sağlamıştır. 3.Theodosios kendi döneminde kumanda mevkilerini işinin ehli ve liyakat sahibi kumandanlarla doldurmaya özen göstermiş ve Leon'u Anatolikon Berna'sının Strategos'luğuna tayin etmiştir. Böylece Leon en büyük ve en önemli Doğu Roma eyaletlerinden birisinin başına geçmiştir.⁴¹⁷

Leon süregelen olayların akabinde 2. Anastasios'un sükûtuna müteakip 25 Mart 717 tarihinde Doğu Roma'nın başkentine girmiş ve Ayasofya'da 3. Leon olarak İmparatorluk tacını giymiştir. 3. Leon'un (714-717) Doğu Roma tahtına geçmesiyle birlikte Doğu Roma İmparatorluğundaki taht kavgaları artık nihayete ermiş bulunmaktadır. Yirmi yıl içinde yedi defa darbe yoluyla hükümet değişikliği görmüş olan 3. Leon Doğu Roma'da sadece sağlam ve dayanıklı bir hükümet kurmakla kalmayıp yeni bir hanedanın kurucusu olmuştur.⁴¹⁸

Ermeni asıllı Doğu Roma İmparatoru 3. Leon'un ilk icraatı, gittikçe yaklaşmakta olan devletin bekasını yeniden sorun haline getirecek bir soruna dönüşen Arap tehlikesine karşı önlem almak ve savunmak olmuştur. Çünkü onun dönemi Arap- Hazar savaşlarının en yoğun olduğu zamanlara denk gelmiştir. 2. Anastasios zamanında uygulanmaya çalışılan Doğu Roma taarruzuna iç karışıklıklar yüzünden ara verilmek zorunda kalınmıştır. Bu sebepten dolayı iki taraf arasındaki mücadele 3. Leon döneminde de İstanbul surları altında cereyan etmiştir. 3. Leon, 2. Anastasios'un akıllıca bir öngörüyle başlatmış olduğu savunma durumlarını yeniden ele almıştır. Bu suretle 3. Leon döneminde İstanbul'un maruz kalabileceği muhtemel kuşatmalara karşı hızlıca hazırlanmaya başlanmıştır. 717 yılının Ağustos'unda halifenin kardeşi Mesleme, ordu ve donanma kuvvetiyle İstanbul önünde görülmüştür.⁴¹⁹

Arapların 717'de İstanbul'u kuşatmalarını fırsat bilen Hazarlar, Arapların hâkimiyetinde olan Ermeniye bölgesine eş zamanlı olarak seferler düzenlemiştir. Hazarların Araplara karşı Ermeniye bölgesine saldırılarıyla Arapların İstanbul kuşatmalarının aynı zamanlara gelmesi Doğu Roma ile Hazarlar arasındaki bir ittifakın sonucu gibi algılanmıştır. Fakat ortada siyasi veya askerî anlamda herhangi bir ittifak söz konusu değildir; hatta Doğu Roma kaynakları bu eş zamanlı saldırılardan haberdar bile değildir.⁴²⁰

---

⁴¹⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.144-145.

⁴¹⁸ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.144-145.

⁴¹⁹ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.145.

⁴²⁰ Özcan, **a.g.t.**, s.62.

Hazarlar bu konuda Doğu Roma'ya karşı her ne kadar müttefiklik amacı gütmeyen de olsa yardımcı olmuştur. Arapların iki cephede birden savaşmaları onların askerî gücünün zayıflamasına sebep olmuştur. Böylece 717-718 yılındaki Arapların İstanbul kuşatmasını sonlandırmasının sebebi bir nevi Hazarlardır. Daha önceki kuşatmalarda olduğu gibi bu yılda Doğu Roma başarılı olmuştur. Denizde ise Doğu Romalılar Grek ateşi sayesinde tekrardan Arap donanmasını yakmaya muvaffak olmuştur. Hazarların Ermeniyeye saldırısı sonucunda Kafkaslardaki Arap hâkimiyeti oldukça büyük bir tehlike altına girmiştir. İstanbul kuşatmasının da tahmin edilenden uzun sürmesi üzerine Araplar kuşatmayı sona erdirmek zorunda kalmıştır.⁴²¹ Eğer Araplar ⁴²² Kafkasların öte yanındaki başkenti almış; yani Hazarları ele geçirmiş olsalardı Doğu Roma İmparatorluğu'nun sonunun gelmesi muhtemel idi.⁴²³ Doğu Roma'nın deniz savaşlarındaki galibiyetleri Arapları durdurmaya yetmemiş; bunun için de iki taraf arasındaki kara savaşları tekrardan hızlıca ve büyük bir şiddetle başlamıştır.

726 yılından itibaren Araplar, her yıl Anadolu'ya akınlar düzenlemeye devam etmiştir. 3. Leon bu akınlara karşı bazı yerlerde galibiyet kazanarak, Arap akınlarının ilerlemesini kısmen durdurmuştur. Fakat tam anlamda bir başarı sağlayamamış; bu savaşlarda üstünlük Arapların olmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu Arapların yaptığı saldırılar karşısında gerilerken; Kafkaslarda özellikle 725 yılından itibaren Hazarlar Araplara karşı başarılı savaşlar yapmış ve onlara bölgede geçit vermemiştir. Hazarların hilâfete karşı duydukları düşmanlık, Kafkas ve Ermeni arazilerinde Araplara karşı yaptıkları akınlar büyük Doğu Roma için doğrudan olmasa bile dolaylı olarak bir destek teşekkül etmiştir. Bu durumda Doğu Roma Hazarlarla ittifak yapma düşüncesine sürüklenmiştir. Doğu Roma Hazar Kağanlığıyla zaman zaman aksasa da süregelen dostane ilişkiler dolayısıyla, Hazarları kendilerine daimî bir ittifak ortağı olarak görmüştür.

Mevzu bahis olunan ittifak İmparator Herakleios dönemindeki gibi askeri anlamda değil; akrabalık yoluyla dolaylı bir siyasi anlamda temin edilmeye çalışılmak üzere Doğu Roma'dan Hazarlara, 730 yılı civarında bir elçilik heyeti gönderilmiştir. Doğu Roma İmparatoru 3. Leon'un emriyle Hazar Kağanlığına giden elçilik heyeti, Kağanın⁴²⁴ huzuruna çıkarak 3. Leon'un iki hanedan arasında evlilik tesis etmek suretiyle ittifak kurulması

---

⁴²¹ Özcan, **a.g.t.**, s.17.

⁴²² Koç, K. (2018). Özetler kitabı, s.15.

⁴²³ Koestler, **a.g.e.**, 21.

⁴²⁴ Bakınız Kevin Alan Brook'a göre burada bahsi geçen Hazar Kağanının adı Bihor'dur. Hazar Kağanı Bihor'a; yani Hazar Prensesi Çiçek'in babasına elçilerini göndemiştir. Brook, K.A. (2002). "Hazar- Bizans İlişkileri" **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C:2., s.831.

teklifini iletmiştir.⁴²⁵ Hazar Kağanı durumu değerlendirmiş ve sunulan teklife olumlu yanıt vermiştir. Böylece 732-733 yıllarında Hazar Kağanın kızı Çiçek Hatun Doğu Roma İmparatorunun veliahdı ve 3. Leon'dan sonra da 5. Konstantin (741-775) olarak Doğu Roma İmparatoru tahtına geçecek olan oğluyla evlenmiştir.⁴²⁶ Böylece Doğu Roma İmparatoru 3. Leon oğlunu Hazar Kağanın kızı ile evlendirerek istediği ittifakı tesis etmeye çalışmıştır.⁴²⁷

Evlilik kadar evlilik töreni ve sonrası da önem arz etmektedir. Evlilik töreni esnasında Hazar Prensesi Çiçek Hatunun yaşının oldukça küçük olduğu kaynaklara yansımıştır. Dahası evlilik töreninde Hazar Prensesinin giydiği ve çeyiz olarak yanında Doğu Roma Sarayına götürülmüş bir Hazar kıyafeti olan “*Tzitzakia*” elbisesi, Sarayda hayranlık uyandırmış; hatta Doğu Roma'da yeni bir moda akımının başlamasına sebep olmuştur. Çiçek'in beğenilen Hazar elbisesine Doğu Roma'da “*Tsitsakion*”; yani Çiçek'in elbisesi anlamında “*Çiçekyon*” ismi verilmiştir.⁴²⁸ Prenses Çiçek ile başlayan “*Çiçekyon*” adındaki kaftan tarzı cüppeye benzeyen giysi ilerleyen zamanlarda Doğu Roma Sarayında kraliyet törenlerinde, önemli bayramlarda tören elbisesine dönüşmüştür.⁴²⁹ Bu özellik Hazarların giyim, el sanatları gibi alanlarda çağdaşlarına göre ileride olduğunu ve çağdaşı olan devletleri Doğu Roma örneğinde olduğu gibi etkilediğini de göstermektedir.⁴³⁰

İki hanedan arasında gerçekleşen evlilik sonrasında Hazar Prensesi Çiçek Hatun vaftiz olup din ve isim değiştirmiştir. Çiçek Hatun'un Hristiyan olup “*İrene*” ismini almış olmasından Konstantinos Pophyrogenitus'da utançla bahsedilmiştir. 3. Leon için yazar şu ifadeleri kullanmıştır: “... *Bir kere kendisini Tanrı'nın ve O'nun emirlerinin korkusundan ayrı koyduğu için Hazar Kağanıyla bir evlilik ittifakı imzaladı ve onun kızını eş olarak aldı ve böylece Romalılar İmparatoruna ve kendisine büyük bir utanç aşıladı; çünkü atalarının öğütlerini iptal ve göz ardı etti; ancak o zaten bir Ortodoks Hristiyan değil; bir sapkın ve tasvir kırıcı idi.*”⁴³¹

⁴²⁵ Koç, **a.g.m.**, s.171.

⁴²⁶ Koestler, **a.g.e.**, s.63.

⁴²⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.146.

⁴²⁸ Kuzgun, **a.g.e.**, s.69.

⁴²⁹ Luttwak, **a.g.e.**, s.187.

⁴³⁰ **A.g.e.**, s. 69-71.

⁴³¹ “3. Leon'un tasvir düşmanı zihniyeti onun muarızları tarafından bir Yahudi, bir Arap etkisine irca edilip durmuştur. 3. Leon'un Yahudileri takibata uğratmış ve onları vaftiz olmaya zorlamış bulunması va-kıası l, onun resimleri yasaklayan Musa dininden müteessir olması imkânını ortadan kaldırmadığı gibi, Araplarla mücadelesi de imparatorun Arap kültürünün etkisinde kalma istidadını inkâra imkân veremez. Bizans tarihin-de nisbeten nadir olan Yahudi takibatından birini teşkil eden 3. Leon devrindeki Yahudi alcydarı hareket, daha ziyade bu devir içinde Yahudi tesirinin kuvvetlenmiş olmasının bir işaretidir. Bizans teoloji literatüründe 7. yüzyıldan itibaren, İristiyanılığa karşı Yahudi hücumlarına vaziyet alan çok sayıda polemik yazı kaleme alınmıştır. Fakat zamanında yaşa-yanların aapazTjvoçpcûv tesmiye ettikleri Leon'un Arap dostu zihniyetine işaret etmek çok daha önemlidir. Onlarca yıldan beri Anadolu'da mekik dokuyan Aıaplar Bizans'a

Peter Golden bu olayı şöyle açıklamıştır: “*O dönemdeki Doğu Roma İmparatorları nerdeyse hiçbir zaman yabancılarla evlenmedikleri halde bu, olağandışı bir olaydı ve iki büyük İmparatorluk arasındaki bağların pekiştiğinin göstergesiydi.*” Bu görüşün yanı sıra çoğu Doğu Roma kaynağı evlilik ve din değiştirme durumuna olumlu bakmıştır. Doğu Roma kaynaklarının deyimi ile Çiçek Hatun, “*Takva sahibi bir Hristiyan olarak İrene adını almış ve eşi 5. Kostantin’in halefi olan Hazar lakabıyla tanınan İmparator 4. Leon’un (775-780) annesi olmuştur.*” Bu evlilikten doğan Prenses 4. Leon; yani kaynaklarda geçen adıyla “*Hazar Leon*”⁴³² babası 5. Kostantin’den sonra Doğu Roma tahtına geçecek Türk; yani *Aşina* kanı taşıyan ilk İmparator olmuştur. Hazar Leon, 775 yılında Doğu Roma İmparatoru olmuş ve 8 Eylül 780 tarihine, ölümüne kadar Doğu Roma İmparatoru olarak hâkimiyetini sürdürmüştür.⁴³³ Hazar Leon Doğu Roma kanı taşıyan bir İmparator olmasının yanı sıra Hazar Kağanının da torunudur; yani aynı zamanda Türk kanı taşımaktadır. Bu akrabalık bağından da yararlanan 4. Leon; Hazar Leon İmparatorluğu dönemindeki iç meselelerde Hazar Kağanından yardım sağlamıştır.⁴³⁴

3. Leon’un kurmuş olduğu evlilik bağına rağmen Hazarlar ile Doğu Roma arasında İmparator Herakleios zamanında Sasanilere karşı yapılmış ortak askeri operasyonlar olmamış; ittifak sadece siyasi sahada kalmıştır. Çünkü Araplar hem Doğu Roma’ya hem de Hazar Kağanlığına saldırmaya devam etmiştir. Doğu Roma güçlü surları ve deniz savunması sayesinde kısmen de olsa Araplara direnirken; Hazarların Arapların Anadolu’daki kuvvetlerinin bir kısmını Kafkaslara kaydırmasıyla Araplara karşı üst üste yenilgiler almaya başlamıştır. Nihayetinde 737 yılına gelindiğinde Hazarlar Araplara karşı çok ağır bir yenilgi olarak başkentlerini kaybetmiştir. Hazar Kağanı bu yenilginin akabinde başkenti Bulgar sahasına kadar çekmiş ve başkent İdil Nehri kenarındaki İdil şehrine taşınmıştır. Araplara yenilerek kuzeye çekilen Hazar Kağanı burada tekrardan güçlkle oluşturmuş olduğu ordunun da Araplara yenilmesi üzerine barış isteyerek bir antlaşma imzalamak zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla Hazar Kağanı İslamiyet’i siyaseten de olsa kabul etmiştir. İslamiyet’in kabulünün politika gereği olduğu Arap kaynaklarına göre Abbasi halifesi Harunü’r-Reşit (786-809) zamanında; bazı Musevi yazarlara göre daha önce, Doğu Roma

---

yalnız kılıçlarını değil, kültürlerini ve bununla müslümanların o kendine mahsus insan yüzünün tasvirine karşı duydukları ürkekliği dile getirmişlerdi. Böylece tasvirler aleyhindeki fırtına, devletin doğu bölgelerinde, sâf rülianiyete ulaşmak isteyen hristiyan imanı ile resim düşmanı mezhepler sâliklerinin öğretileri ve eski kristolojik i’tizal doktrin-lerinin izdivacından olduğu kadar, hristiyanlık dışı, yahudilik ve özellikle İslâm dinlerinin etkisiyle doğmuş oldu.” Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.150.

⁴³² Kuzgun, **a.g.e.**, s.52.

⁴³³ Brook, **a.g.m.**, s.831.

⁴³⁴ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.163-166.

kaynaklarına göre ise 800'li yıllarda Museviliği kabul etmiş oldukları görülmektedir. Böylece 3. Leon'un Hazarlarla birlikte Araplara karşı izlemeye çalıştığı müttefiklik politikası sonucu Hazar Kağanının İslamiyet'i kabul etmesiyle siyasi alandan askeri alana geçmemiş, yıkılmıştır.⁴³⁵

Yine de siyasi anlamda da olsa bu ittifak sadece Doğu Roma'ya yaramıştır. Çünkü Hazarlar, Arapların Kafkasları geçmesine izin vermeyerek, Doğu Roma'ya kalkan olmuştur. Bu duruma en iyi örneği Peter Golden şu ifadeleriyle vermiştir: *"740'ta Akroinon Muharebesinde Doğu Roma'nın Arap ordularını bozguna uğratmış olmasının nedeni bir bakıma Kafkasya'daki Hazarlara karşı verdiği savaşta Arap ordularının yorgun düşmüş olmasıdır."*⁴³⁶ Dunlop'a göre: *"Eğer Hazarlar olmasaydı Avrupa uygarlığının doğudaki temsilcisi Bizans'ın toprakları, Arapların eline geçecek ve tarihin akışı değişecekti."* Oxford Üniversitesi Rus Tarihi Profesörü Dimitri Obolensky'e göre ise: *"Hazarların dünya tarihine en büyük katkısı, Arapların Kuzey yönündeki saldırılarına karşı Kafkasları geçilmez bir engel haline getirmesidir."*⁴³⁷ Bu yorumlara göre ortaya çıkan sonuç şöyledir: Eğer Hazarlar olmasaydı bugünkü Dünya tarihinden çok farklı bir tarih yaşanmış ve gelecek nesillere de farklı bir tarih yansımış olacaktı.

730-861 yılları arasında Kafkasya bölgesinde askeri ve stratejik anlamda büyük bir başarı sağlanamamıştır. Fakat iki ülke arasında müttefiklik anlamında istenilen başarı sağlanamasa da aralarındaki ticari, siyasi ve akrabalık ilişkileri vasıtasıyla kültür alışverişi olmuştur. Çoğu zaman Hazarların askeri yardımını isteyen Doğu Roma, bu dönemde Hazar askerlerini doğrudan ülkesine getirmeye başlamıştır. Bu duruma en iyi örnek 9. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluk sarayının muhafızları arasında Hazar askerlerinin de olmasıdır.⁴³⁸

İki taraf arasındaki siyasi ilişkiler hakkında kaynaklar 9. yüzyılın ikinci yarısına kadar bilgi vermemektedir.⁴³⁹ Hazarlar o dönemde Kafkaslardan, Doğu Avrupa'ya kadar sınırlarını genişletmiş ve hâkim olduğu ticaret yollarının güvenliğini sağlamayı başarmıştır. Kısaca Hazarların kesin olarak kurulduğu bilinen yüzyıl olan 7. yüzyıldan 9. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönem bir Barış Çağıdır; yani kaynaklara da geçen ismiyle yaşanmış *"Hazar Barışı"* söz konusudur.⁴⁴⁰ Hazar ülkesinde oluşan bu ferah dönemi sayesinde Hazar

⁴³⁵ Kafesoğlu, a.g.e., s.163-166.

⁴³⁶ Brook, a.g.m., s.831.

⁴³⁷ Koestler, a.g.e., s.24.

⁴³⁸ Kuzgun, a.g.e., s.52.

⁴³⁹ Özcan, a.g.t., s.65.

⁴⁴⁰ Kafesoğlu, a.g.e., s.165.

ülkesi tüm tüccarların rahatlıkla ticaret yapabildiği Kozmopolit bir ülke haline gelmiştir. Hazarların ticaret alanı İsveç'i bile içine alır hale gelmiştir. İsveç'teki Birka Adasında yapılan kazılarda Hazarlara ait eşyalar bulunması durumu açıklayan iyi bir örnek teşkil etmektedir.⁴⁴¹

Hazarlar sahip olduğu geniş ticaret ağları sayesinde kültürlerini kendileriyle ticaret yapan milletlere taşıma imkânı bulmuştur. Hazarlar ile Çin arasında gerçekleşen ticaret sayesinde Hazarlar Çinde üretimini gördüğü kâğıdı Avrupa'da ilk üreten topluluk olmuştur.⁴⁴² Ticaret vasıtasıyla oluşan Barış dönemi her alanda ve her zaman geçerli olmamıştır. Askeri ve siyasi politikalar gereği Hazar Kağanlığı ve Doğu Roma İmparatorluğu müttefik oldukları kadar zaman zaman ters de düşmüştür. Bu olaylar da kaynaklara yansımıştır.

Abhazya ve Batı Gürcistan hükümdarı olan Hristiyan Prens 2. Leon (766-767- 810-811) 523 yılından 780'li yıllara kadar Doğu Roma'ya bağlı Abhazya'nın 780'li yıllarda bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece Abhazya hükümdarı 2. Leon Doğu Roma'ya karşı bir tutum sergilemiştir. Bu durum üzerine 786 yılında Hazar Kağanı bölgedeki desteğini Abhazya hükümdarı 2. Leon'dan yana koymuş ve onun Doğu Roma'ya karşı bağımsızlığını kazanmasına yardımcı olmuştur. Hazar Kağanın yardımını da alan 2. Leon kendisini "*Abhazya Kralı*" ilan etmiştir.⁴⁴³ Hazar Kağanlığı ile Doğu Roma İmparatorluğu arasında bu dönemde dahil olmamak üzere müttefiklik ilişkilerinde herhangi bir sorun olmamıştır; fakat Hazarların Abhazlara Doğu Roma'ya karşı aktif olarak destek vermesi bir hayli ilginç ve müttefiklik ilişkisine ters bir durumdur. Hazarların böyle davranmasının sebebi yine Doğu Roma'nın aynı bir politika uygulamış olmasındandır.

Dönemin olaylarına bakılacak olursa; Hazarların Doğu Roma'ya karşı Batı Gürcistan'da uyguladığı politika ile 780 yılında meydana gelen Kırım Gothiasyasında Hazarlara karşı meydana gelen ayaklanma arasında bir bağlantı kurulabilir. Fakat bu konuda elimizde yeterli delil olmadığı için bu durum bir varsayım olarak kalmaktadır. Ancak, Doğu Roma'nın Kırım'la süregelen bir ilgisi vardır; çünkü Kırım Yarımadası Doğu Romalıların güçlerini Hazarlarla paylaşmak zorunda kaldığı yerdir. Doğu Roma'nın bu bölgede etki alanını tekrardan artırmak amacıyla birtakım sorunlar oluşturduğu veya oluşan sorunların

---

⁴⁴¹ Brook, a.g.e., s.173.

⁴⁴² Brook, a.g.e., s.149.

⁴⁴³ Brook, a.g.m., s.831

büyümesine katkı sağladığı düşünülebilir. Dolayısıyla, Batı Gürcistan'daki Hazar politikasının bir misilleme girişimi olduğu söylenebilir.⁴⁴⁴

Hazarlar ve Doğu Roma arasında sürdürülmeye çalışılan müttefiklik ilişkisine hiçbir zaman Kırım dahil olmamıştır. Çünkü Kırım üzerindeki çekişme iki taraf için de hiçbir zaman durulmamıştır.⁴⁴⁵ Hazar Kağanıyla Doğu Roma İmparatorluğu arasında bir bölgede çekişmenin olmasına rağmen, diğer bölgede ittifak yapabilmelerini sağlayan unsur yukarıda detaylı olarak bahsi geçen ortak düşman Araplardır. Zira Arapların Kafkaslarda mevcudiyet göstermesi demek Hazarların onlarla doğudan komşu olması demektir. Araplar Doğu Roma'ya Doğu Anadolu'dan saldırırken; Hazarlar da Araplara yandan saldırarak güçlerini azaltmak için çok uygun bir konuma sahiptir. Hazarlar Doğu Roma'ya ayrıca İstanbul'u denizden tehdit eden Arapların arka bölgesinde yer almalarıyla dolaylı olarak yardım etme imkanına sahip olmuştur.⁴⁴⁶

Doğu Roma için durum böyleyken; Hazarlar için de güçlü bir Doğu Roma'nın olması önemlidir. Araplar bir yandan Hazarların Kafkaslardaki mülklerine saldırırken bir yandan da Doğu Roma'nın başkentini almaya çabalamıştır. İki tarafla da uğraşmaları Arapların gücünün kırılması bakımından önemlidir. Böylece iki taraf için de önemli olan bir bölgede olmasa da diğer bölgede sağlanmıştır. Bu ittifak özellikle Doğu Roma için önemli ve kısmen de yaralı olmuştur. Çünkü Araplara karşı kazanılan ufak çaplı başarılar, karada ve denizde girişilen cesurca saldırılar Doğu Romalıların savaşmak için ruh ve azmini her ne kadar yükseltmişse de bunlar devlete elle tutulur bir kazanç sağlamamıştır. Tüm başarısızlıklarına rağmen Araplar ise Doğu Roma'ya karşı taarruzları sürdürmüş; savaşlarda artık çoğu zaman esir mübadeleleri ve geçici barış anlaşmalarıyla devam eder hale gelmiştir. 863 yılında ise Doğu Romalılar, Malatya emiri Ömer'in bir saldırısını savunarak büyük ve kesin bir zafer kazanmıştır. Doğu Roma, Arapların ilk taarruzlarından itibaren 3. Leon'un İstanbul önünde kazandığı zafere kadar sadece canını kurtarmaya çalışmış; daha sonraki bir asırdan fazla dönemde de çetin bir savunma içinde bulunmuştur. 863 zaferi ile Doğu Roma için devam eden bu döngü kırılmış; 10. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Araplara karşı Doğu Roma İmparatorluğunun taarruz devresi başlamıştır.⁴⁴⁷

Hazarlarla sağladığı ittifak sayesinde bu konuma gelmiş olan Doğu Roma müttefiklik ilişkisini çabuk unutmuş; Hazarların en zor günlerinde onlara karşı ittifak peşinde olmuştur.

---

⁴⁴⁴ Brook, **a.g.m.**, s.832.

⁴⁴⁵ Karatay, **a.g.e.**, s.142.

⁴⁴⁶ Luttwak, **a.g.e.**, s.205.

⁴⁴⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.212.

Bu iki müttefik arasındaki son iyi ilişkiler Ruslar ve diğer Turanî kökenli kavimlere karşı genelde Doğu Roma Sarayı kaynaklı ve bu kaynaklardan edinilerek yazılan bilgilere göre ortak inşa edilen Şarkel Kalesi inşasında olmuştur. Bu kalenin ortak yapım amacı hem Doğu Roma'nın Kırım'daki mülklerini korumak hem de Hazarların sınırlarının güvenliği sağlamak içindir. 833 yılında yapımına başlanan Kale, 838 yılında tamamlanmıştır. Şarkel Kalesinin yeniden yapılışı diğer kaynaklarca doğrulanmıştır; ancak ortak yapım ibaresi sadece Doğu Roma kaynaklarında yer almaktadır. Bu konuyu kabul etmeyen araştırmacılar da vardır. Şarkel'in sadece Hazarlar tarafından yapılmış olması Hazarların bilinen başkent algısından dönemin tarihinin farklı yansıtılmasına kadar büyük değişiklikler içermektedir. Başta Ruslara karşı da ittifak halinde olsalar da bu zamandan sonra Doğu Roma, Hazarlara karşı düşmanca bir tutum izlemiştir.

5.5. Kafkasya Savunması için Şarkel Kalesinin İnşası ve Kuzeyden Gelen Tehditler

9. yüzyılın ilk yarısından sonra; yani 830'lı yılların sonundaki bilinen olaylardan iki haber ve bu iki haberden de bahseden dört kaynak vardır. Bu haberlerden ilki Hazarların Don Nehri üzerinde Doğu Roma yardımıyla yapıldığı iddia edilen Şarkel Kalesinin yeniden inşası veya tamiridir. Kalenin Doğu Roma'nın yardımıyla yapıldığı ibaresi ilk olarak kaynaklardan Theophanes'in ünlü Vakayinamesi'ne sonradan yazılan zeyilde geçmektedir. Saray belgelerinden yararlanarak oluşturulmuş olan bu zeyilde İmparator 7. Konstantinos tarafından yazdırılmış saray belgeleri yer almaktadır. Kaynağa göre olay şu şekilde cereyan etmiştir: Ruslar 800'lü tarihlerde Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda girişmiş oldukları faaliyetlerle kendilerini bölgede iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır.⁴⁴⁸ Bu durumdan bölgede geniş alanlara hâkim olan Hazar Kağanlığı ve Doğu Roma İmparatorluğu büyük zarar görmüştür. Rusların zararlı faaliyetlerine karşı 833 yılında Hazar Kağanı kendisinin devlet yönetimindeki temsilcisi konumunda olan “*Beg*” unvanlı bir Hazar görevlisini Doğu Roma İmparatoru Theophilos'e (829-842) elçi olarak göndermiştir. Gönderilen bu elçi Doğu Roma İmparatoru Theophilos'den Don Nehrinin aşağı mecrasına bir kale yapabilecek yetenekte mimar ve usta istemiştir.⁴⁴⁹

Doğu Roma İmparatoru Theophilos de Hazarlara kale yapımında yardımcı olmayı kabul etmiştir. Don Nehrinin solunda günümüzdeki Taman Yarımadasının yakınlarına tuğladan inşa edilen, Hazar ve Doğu Roma kültürel özelliklerini taşıyan, Rusça “*Beyaz ev*”

⁴⁴⁸ Özcan, a.g.e., s.68.

⁴⁴⁹ Koestler, a.g.e., s.97.

anlamına gelen *Şarkel Kalesinin* inşası 835-838 yılları arasında gerçekleşmiştir.⁴⁵⁰ Ostrogsky’de kale inşası konusunda yukarıda bahsi geçen zeyille aynı düşüncelere sahiptir. Ona göre: “Theophilos zamanında maruf adıyla Klimata; yani Kırım’daki Doğu Roma şehirlerinin bir thema halinde birleştirilmeleri ve bu şehirlerin en önemlisi Kerson’a bir Doğu Roma strategos’unun⁴⁵¹ tayin edilmesi daha da ehemmiyetlidir. Avrupa’nın büyük kuzey- doğu ovası sükûnetini kaybetmiş olup, Doğu Roma gibi onunla dost geçinen Hazar Devleti de savunma tedbirleri almak zorunda kalmıştır. Kerson bölgesinde nizamının uygulanması ile aynı sıralarda Hazar Kağanın talebi üzerine Doğu Roma yapı mühendisleri Don Nehri ağzında Sarkel kalesini inşa ettiler. Bu, uzak steplerde Doğu Roma tekniğinin bir anıtı idi”⁴⁵²

Theophanes’in ünlü Vakayinamesinden sonra yazılmış olan bu kaynakta ve ondan yararlanılarak yazılmış olan diğer kaynaklarda bahsi geçen yardım isteme olayı Doğu Roma’nın eski saray kökenli kaynaklarının olduğunu söylediği bir olaydır. Diğer kaynaklar da Arap, Gürcü, vs. Şarkel Kalesinin inşasını bildirseler de Doğu Roma’nın yardımından bahsetmemektedir.

830’lı yıllarda bahsi geçen ikinci haber ise birbirleriyle bağlantısız olduğu düşünülse bile Doğu Roma’nın adının geçtiği Almanya’nın İngelheim’daki Frank Sarayında geçen olaydır. Annales Bertiniani adlı 9. yüzyıl Frank yazmasına göre: “839 yılında İngelheim’daki Frank Sarayına Doğu Roma İmparatoru Theophilos’un gönderdiği elçiler gelmiştir. Elçilerin geliş amacı kalıcı barışı onaylamaktır. Fakat elçilerin asıl geliş amaçları “*Rhos*” denilen ve hükümdarlarına “*Chacanus*” adı verilen bir millete mensup; kendi iddialarına göre İmparatorun dostluk amacıyla yanlarında gönderdiği bazı adamlara yardım konusudur. Doğu Roma İmparatoru Theophilos, elçileriyle gönderdiği mektubunda bu adamların kendi İmparatorluğunun içinden güvenli geçebilmeleri için gerekli yardımı İmparatorundan bağışlamasını rica etmiştir. Zira onların İstanbul’a vardıkları yer vahşi kabilelerle kuşatılmıştır; bu nedenden dolayı onların başlarına bir felaket gelebileceği için yardım talep etmiştir.”⁴⁵³

Tehlikede olduğu iddia edilen adamların İsveç halkından olması, Alman İmparatorunu kendi toprakları aleyhine casusluk olabileceği yönünde şüphelendirmiştir; fakat yine de Doğu Roma İmparatorunun dostluğuna izafen onları kendi uygun gördüğü elçilerle

⁴⁵⁰ Brook, **a.g.e.**, s.83; Karatay, **a.g.e.**, s.150.

⁴⁵¹ Doğu Roma’da bölgenin askeri ve siyasi anlamda yöneticisidir.

⁴⁵² Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.194.

⁴⁵³ Karatay, **a.g.e.**, s.150.

göndereceğini Doğu Roma İmparatoruna yazdığı mektupla bildirmiştir. Bu iki olayın karşılaşması Rusların Şarkel'i yerle bir edip sonra bu yola başvurmuş olabileceği düşüncesini akla getirmektedir. Zira ilerleyen konularda olayların karşılaştırılmasıyla bu düşüncenin doğru olabileceği gösterilecektir. Birbirinden bağımsız gibi görünen iki olayın değerlendirilmesiyle Şarkel Kalesinin neden yapıldığı ve kale yapımının da 838 tarihinde tamamlandığı söylenebilir.

Bir hisar büyüklüğünde yer alan Şarkel, Hazar ülkesinin batı ve kuzeybatı kısımlarını denetleme amacı taşıyan bir noktada bulunmaktadır. Don Nehrinin sağ kısmında; yani Hazar tarafında ve Hazarlar ile iyi bir iletişim noktasında bulunmaktadır. Karadeniz'den gelenler, bu noktaya kadar su yolunu kullanmış; daha sonra kara yolu ile yollarına devam etmiştir. Ioannes Skylitzes'te bahsi geçtiği gibi buranın "yeniden" yapıldığı; yani yeniden bir onarıma tabi tutulduğu doğrudur. Tam da Şarkel'in yapım aşamasında tam karşısında bulunan kalenin yıkılmış olması ve orada yaşayan Hazar sakinlerinin kullandığı sikkelerin en eskisinin İran Hükümdarı 4. Hüzmüz (579-590), en sonuncusunun da Abbasi hükümdarı ve Halifesi olan Halife Emin (809-819) döneminde kullanılması bu şehrin Hüzmüz öncesinden var olduğunu göstermektedir ve inşa edilmesi için Doğu Roma İmparatorundan istendiği varsayılan yardım talebini de bir nevi çürütmüştür.⁴⁵⁴

Önceden var olan ve önceden yapmış oldukları bir kalenin yardımı için Hazarlar neden Doğu Roma'ya ihtiyaç duymuş olsunlar; bu varsayımın sadece Doğu Roma kaynaklı olduğu da bu noktada daha akla yatkındır. Dahası bahsedilen Beyaz ev belki de Şarkel değildir. Araştırmacıların Şarkel Kalesi hakkında tartıştığı diğer bir konu da budur. Bu sadece yazarların eski kaynaklardan yararlanarak el-Beyza veya bilinen adıyla Beyaz Ev'in Şarkel Kalesinin olup olmadığı bir eşleştirme çabası da olabilir.

Hwolson'dan başlayarak İslam kaynaklarında da bahsi sıkça geçen el- Beyza ile Şarkel'i özdeşleştirme çabalarına Goldelman son noktayı koymuştur. Ona göre: "Kağan Yusuf'un mektubunda bahsettiği; '*Şu an yaşadığım ülkede Venandarlar vardı*' dediği yer İdil'in ağız olamaz, burası Don boyları; yani Şarkel'in olduğu yerdir. Hatunun ikamet ettiği ve Kağan'ın doğum yeri olan şehirden 50 fersah çapında bir daire olarak bahsedilmiştir. Tahmini en az 350 km uzunluğunda olan şehir, İdil boyunda olamaz. Bu büyüklük Şarkel ve çevresinde mevcuttur."⁴⁵⁵

---

⁴⁵⁴ Karatay, a.g.e., s.151.

⁴⁵⁵ Karatay, a.g.e., s.152.

Bu mevcut durumlardan da Şarkel'in Hazar Kağanlığının başkenti olabileceği; daha doğrusu kaynaklarda bahsi geçen iki başkentten biri olabileceği ifade edilebilmektedir. Burası Hazar ülkesi içinde meydana gelen herhangi bir iç savaş veya Rus saldırısıyla yıkılmıştır. Tarihlerle bakıldığında bu dönemde Hazar ülkesinde herhangi bir iç savaşa rastlanmamaktadır; ancak Hazar ülkesinde küçük çaplı karışıklıkların da olduğu mevzu bahistir. Bu da demek oluyor ki Şarkel'de bulunan kaleyi geriye tek seçenek olarak kalan Ruslar yıkmıştır. Bu kalenin yıkılması aynı zamanda bölgedeki ticarete de zarar vermiştir. 820-840 yılları arasında Doğu Avrupa'da dirhem ithalatında gözle görülür bir düşüş meydana gelmesi; ayrıca 837-842 yılları arasında Ruslar ile Hazarlar arasındaki ticaretin sekteye uğraması da bu durumun ispatıdır. Dahası Hazarya da görülen karışıklıkların tam da Eski Şarkel'in yıkıldığı ve yenisinin yapıldığı, bir taraftan da İstanbul'daki Rus elçilerinin yolunun kesildiği günlere ve İngelheim'daki Frank sarayından yardım istendiği zamana tekabül etmesi bu iki olay arasındaki bağlantıyı açıkça göstermektedir.⁴⁵⁶

680'li yıllardan itibaren Tuna Bulgarları ile Hazarlar arasında özellikle Özi Nehri boylarında bir güç boşluğu oluşmuş olsa da Hazarlar, Kırım ve çevresindeki güçlerini korumaktadır. Bu da Rus Vakayinamesinin Özi Nehrinin orta ve yukarı boylarındaki Slavların Hazarlara vergi verdiği şeklindeki haberlerden anlaşılmaktadır. O dönemde Doğu Roma'nın bahsi geçen İsveçli misafirlerin geldikleri yoldan geri dönmelerini engelleyebilecek tek güç Golden'in da iddia ettiği gibi Macarlar veya Bulgarlar değil; Hazarlardır. Ayrıca Doğu Roma veya Doğu Roma'dan istifade edilerek yazılan kale yapımı için Hazarların yardım isteme durumu ile gelişen olaylar birbiriyle örtüşmemekte ve durum daha da ilginç bir hâl almaktadır. Dahası Şarkel'in inşasıyla ilgili ne yapılan kazılarda ne de kaynaklarda Doğu Roma izine rastlanmamaktadır. Aksine Şarkel'in kalıntılarında da görüldüğü gibi Kalenin yapımında yer alan Türk motifleri, desenleri ve tamgaları Hazarların bir yardıma ihtiyacı olmadığını kanıtlamaktadır. Kazılardan anlaşılan tek şey ise Doğu Romanın sadece buradaki bir kilisenin inşasının süslemelerine yardımcı olduğudur.⁴⁵⁷

7. Konstantinos'un eserinde de yer alan kale inşası için bölgeye gitmiş olan Petronas ise Artamanov'a göre bir elçi ya da bir gözlemcidir. Duruma göre stratejiler belirlemiş ve başarılı diplomasinin sayesinde Kırım'da bulunan Kerson şehrinin teması⁴⁵⁸ olmuştur. O yıllarda ve her daim Kırım, Doğu Roma İmparatorluğu için hem önemli bir bölge hem de

---

⁴⁵⁶ Karatay, **a.g.e.**, s.154.

⁴⁵⁷ Karatay, **a.g.e.**, s.159.

⁴⁵⁸ Thema: Heraklios dönemindeki düzenlemelerle kurulmuş olan,askeri valilerin yönettiği, askeri ihtiyaçlara göre yapılandırılmış eyalet düzenidir, Ostrogrosky, **a.g.e.**, s.89-92.

sorunlu bir bölge olmuştur. Hazarlar ve Doğu Roma İmparatorluğunun arasında her ne kadar dostluk ilişkisi çerçevesinde olsa da aralarında güven yoktur; aksine sürekli bir rekabet ve özellikle Kırım konusunda aralarında bir mücadele mevzu bahistir.⁴⁵⁹

Rusların Hazarlara saldırılarının sonucu Hazarlar, Kırım'da gerilemiştir. Bu durumda da karlı çıkan her hâlükârda Doğu Roma İmparatorluğu olmuştur. Çünkü Ruslar Şarkel gibi önemli yerleri yakıp yıkarken fırsattan istifade eden Doğu Roma ise Kırım'da bazı ileri harekâtlarda bulunmuştur. Fakat yine de Doğu Roma Ruslarla yapmış olduğu bu ittifakı Hazarların gözünde gizli tutmaya çalışmıştır. Bunun için de Doğu Roma'nın Kerson Theması Petronas da Şarkel'in Ruslar tarafından alınmasından sonra Hazarlara geçmiş olsun ziyaretinde bulunmuştur. 7. Konstantinos'un ifade ettiği gibi Hazarların kale yapımı inşası için başvuru talebini, Doğu Roma'nın yaptığı yardım teklifi ve bölgeyi yakından takip etmek için kullandığı bir fırsat olarak düşünülebilir.⁴⁶⁰

Aralarındaki Kırım mevzusunun dışında Hazarların Kafkaslardan Doğu Avrupa'ya kadar uzanan büyük bir İmparatorluk kurmaları her ne kadar başı sıkışınca müttefiklik ilişkisine dönse de Doğu Roma'nın geleneksel kuzey siyasetini etkisiz hale getirmiştir. Doğudan gelen konargöçerleri Doğu Roma, Avrupa'da veya Balkanlar'da kendine karşı kurulmuş olan devletlerin üzerine gönderip onlarla doğrudan bir mücadeleye girmemeyi tercih etmiştir. Fakat Hazarlar, gelen konargöçerlerin bölgeden göç etmesine müsaade etmeyerek Doğu Roma'nın Avrupa veya Balkanlar'da kurulmuş olan devletlerle bizzat kendisinin mücadelesine sebebiyet vermiştir. Dahası Tuna boylarında başarısız bir konumda kalmış olan Doğu Roma ne Karadeniz'de ne de Kafkaslar'da Hazarlara karşı bir mukavemet göstermesi söz konusu olamamıştır. Bu durumdan hoşnut olmayan Doğu Roma için başta Hazarlar tarafından üstlerine salınmış olan Ruslar bir fırsat olmuştur.⁴⁶¹

Böylece Ruslar Doğu Roma'nın etkisiyle 836 yılı civarında Don Nehri üzerinden Hazarlara saldırmıştır. Hazarlar bu saldırıya hazırlıksız yakalanmış ve sonuçta Eski Şarkel bölgesi Ruslar tarafından yakılıp yıkılmıştır. Hazar Kağanı yardımına koşan Macar Beyleri sayesinde Rusların yollarını kesebilmeyi başarmış; hatta Doğu Roma İstanbul'da mahsur kalan Rus elçileri için Frank sarayından yardım istemiştir. Hazarlar, Macarların yardımıyla Rusların saldırılarını püskürtmeye muvaffak olmuştur. İlk olarak Ruslar bölgeden Macarları, püskürtmesinden sonra Macarlar, Azak Denizine doğru ilerlemiş ve Aşağı Don boylarına

---

⁴⁵⁹ Karatay, **a.g.e.**, s.160.

⁴⁶⁰ Karatay, **a.g.e.**, s.180.

⁴⁶¹ Karatay, **a.g.e.**, s.180.

yerleşerek Hazarlara bağlılıklarını sürdürmüştür. Muhtemelen Hazarları hazırlıksız yakalayan Ruslar saldırılarının ilk günlerinde erken zafer sevinçleri yaşamış ve buna sebep olan Doğu Roma'ya teşekkürlerini bildirmek amacıyla elçilik heyeti göndermiştir. İşler tersine dönünce de Doğu Roma İmparatoru gizli ittifakın Hazarlar tarafından anlaşılması için Rus elçilerini kendi topraklarından geçirmek yerine Frank Sarayından yardım istemeyi tercih etmiştir.⁴⁶²

Kısaca 838 yılında İstanbul'a ticari anlaşmalar için gelen ve geri dönemeyen Rus elçileri için yol sadece Doğu Roma'nın onları askerî ve siyasi amaçlarla Hazarlara karşı kullanmak istemesiyle ve Rusların da buna yönelik hareketlerde bulunmasıyla mümkün olmuştur.⁴⁶³ Ruslarla Hazarların arası bu elçilik mevzundan önce çok iyidir. Ayrıca İngelheim'daki Frank sarayında Doğu Romalı elçilerle giden Rusların liderleri için kullandıkları Kağan unvanı iyi ilişkilerin göstergesi olan kültür etkileşimidir. Onlar Hazarların başındaki kişiye verdikleri Kağan unvanını kendi başlarında bulunan kişiye de aynı görev tanımlamasıyla kullanmıştır. Bu unvanın kullanılması Hazarların izniyle ya da Doğu Roma'nın olan olayları kullanarak birbirlerine karşı kışkırtma amaçlı olmuş olabilir.

İlerleyen zamanlarda; yani hem Doğu Roma için hem de Ruslar için Hazarlara karşı uygulamaya çalıştıkları ittifakın yarar sağlayamadığı görülmüştür. Doğu Roma istediği gibi Kırım Yarımadasına hâkim olamamış; Ruslar da istedikleri ticaret ağlarına sahip olamamıştır. Çünkü Ruslar tarafından çıkarılmış bölgeden çıkarılan Macarlar Don Nehri üzerindeki hakimiyeti yeniden tesis ederek ticari denetim üstünlüğünü ele geçirmiştir. Bu olayların sonucunda Rusları daha önce iyi bildikleri; ancak ticarete yoğun kullanmadıkları Özi yoluna itmiştir. İbn Rüsteh işte bunun için 9. yy. ortalarında Rusların kullandığı Özi yolunu tarif etmektedir.⁴⁶⁴

Aralarında her ne kadar mücadele varsa da bir ticaret, bir gümrük devleti olan Hazarların kendilerine saldırdılar diye Rusları ticaretten sonsuza kadar bölge ticaretinden koparması beklenemez. Aynı durum ticaret yollarına hâkim bir pozisyonda olan diğer devlet Doğu Roma için de düşünülemez. Daha sonraki dönemlerde Ruslar nasıl Hazarlara saldırdıysa benzer bir şekilde Doğu Roma'ya da saldırmış; yani aynı durum Doğu Roma İmparatorluğu için de mevzu bahis olmuştur. Zira Ruslar büyük donanmalarıyla İstanbul'a saldırmıştır. İlerleyen zamanlarda Ruslar tekrar Hazar topraklarına saldırmıştır. Devletler

---

⁴⁶² Karatay, **a.g.e.**, s.181.

⁴⁶³ Karatay, **a.g.e.**, s.161.

⁴⁶⁴ Karatay, **a.g.e.**, s.183.

arasındaki sorunlar tamamıyla askeri ve siyasi sorunlardır. Devletler arasındaki ticaret sekteye uğramış olsa da bu durum tüccarlar için geçerli olmamıştır. Tüccarlar hiçbir şey olmamış ülkeler arasında gidip gelip ticaretlerine devam etmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu ve Hazar Kağanlığı tüm zamanlarda tüm devletlerin kendi işini yapan tüccarlarına karışmamıştır. Diğer çoğu devlet için de aynı durum söz konusu olmuştur. Fakat sadece Batı Avrupa'nın Katolik bölgesi hariç, eski zamanlarda dünyanın her yerinde savaş ve casusluk durumları haricinde herkes her yerde ticaret yapabilmıştır. Dolayısıyla Ruslar da ortam ılıdıktan sonra ticarete yeniden başlamış ve Macar denetimindeki Don bölgesinden ziyade, İdil ve Özi'yi tercih ederek Hazar Kağanlığı ile doğrudan ticarete kaldıkları yerden devam etmiştir.⁴⁶⁵ Ruslar ve diğer konargöçer boyların bölgeye gelmesi Hazarlara huzur vermemiş; Doğu Roma'nın da bu durumlardan sıkça yararlanmaya kalkması iki eski müttefik devletin ilişkilerinin giderek bozulmasına sebebiyet vermiştir.

5.6. Kafkasya'da Karşılaşma: Doğu Roma İmparatorluğu ile Hazar Kağanlığı Arasındaki İlişkilerin Bozulması ve Rusların Bölgede Yaptıkları Faaliyetler

9. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar Hazarlar, askeri başarılarıyla, komşularıyla kurdukları doğru siyasi ilişkilerle, ticarete ve dini hoşgörüde Kafkaslardan Doğu Avrupa'ya uzanan ve Doğu Avrupa'nın en büyük siyasi teşekkülü konumundadır.⁴⁶⁶ 9. yüzyıla kadar Doğu Avrupa sahasında Hazar hâkimiyetini tehdit edebilecek herhangi bir unsur bulunmamıştır. Ayrıca Hazar askeri gücünün doruk noktasında olması İdil ile Don ırmakları arasında kalan sahalarda Hazarların mutlak bir şekilde hâkimiyet sürmelerini de sağlamıştır. Böylece Hazarlar, Doğu Avrupa ve Balkanlar; hatta Orta Avrupa sahalalarını, Türkistan'dan gelebilecek Türk ve Moğol gruplarının oluşturabileceği istilaya karşı bölgeyi 150 yıl boyunca kapatmıştır.⁴⁶⁷ Hazarların güçlü olduğu bu süre zarfında 2. Justinianos dönemi hariç Doğu Roma'yla olan ilişkileri müttefiklik çerçevesinde ilerlemiştir. 9. yüzyıla gelindiğinde Hazar Kağanlığının da içinde bulunduğu bazı karışıklıklar ortaya çıkmıştır. Bölgedeki karışıklıkları oluşturan hareketlenmenin nedeni bölgeye yavaş yavaş sokulan Rusların Güneye doğru sarkmaya başlamasıdır.⁴⁶⁸

---

⁴⁶⁵ Karatay, **a.g.e.**, s.184.

⁴⁶⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.164.

⁴⁶⁷ Özcan, **a.g.t.**, s.65.

⁴⁶⁸ Özcan, **a.g.t.**, s.66.

5.6.1. Rusların Kafkasya Bölgesine Gelmesi ve Bölgedeki Ticari Faaliyetleri

800 yılı civarında İngiltere ve İrlanda'ya kadar yayılmış olan Vikinglerin Kuzeyde yer alan kolonilerine Rus-Varegler denmiştir. Rusların devletleşme süreci oluşan hareketlenmeler göz önüne alındığında muhtemel 8.yüzyılın sonuna tekabül etmektedir. Asıl nüvesi Fin Körfezinde olan Rus-Varegler, Fin körfezinden ilerleyen su yollarını takip ederek, 9. yüzyılın başlarında Rusya'nın ortalarına kadar gelmiştir. Fakat bölgede yapılan kazılara göre 8.yüzyılın içinde de Kuzeyliler bölgeye kalıcı olarak yerleşmeye başlamıştır. Hazarlar 9. yüzyılın başına kadar Rus isminden bir haber olsalar da Rusların öncüleri olan Slavlar 8. yüzyılın başlarında Don Nehri boylarında ve Hazarların tebaası konumundadır.⁴⁶⁹

Hazar tebaası olmanın verdiği rahatlıkla doğuya doğru ilerleyen Slav grupları arasında yer alan Ruslar, Şarkel yakınlarında bile bulunmuştur. Don'un batısındaki Bulgar kalıntıları ise zaman içinde bunların arasında erimiştir. Bu bölge orman ile Karadeniz arasındaki kürk ticareti için kullanılan önemli bir yerdir. Dolayısıyla, Novgorod'da Slav denizine dalan Ruslar kendilerini Hazar sınırlarında ve hazır ticari ortamın içinde bulmuştur. Tahmini olarak Rusların öncüleri olan bu Slav grubu 8. yüzyılın ikinci yarısında bölgede bulunmuştur.⁴⁷⁰

Doğu Roma kaynaklarının ifadelerine göre de onların 860 yılında İstanbul'u kuşatıncaya kadar Rus diye bir milletten haberleri yoktur. Aslında Doğu Romalılar Rusları bir halk olarak 839 yılında Aziz Bertin Vakayinamesinden öğrenmiştir; yani bilmektedirler. Hatta 6. yüzyılın yazarlarından olan Jordanes, "*Gothica*" adlı eserinde "Rusların esas kökeni olan İsveçlileri kara kürkleriyle meşhur olan ve bu kürklerin ticaret yoluyla Doğu Roma'ya gönderildiğinden" bahsetmektedir. İsveçlilerin Baltık Denizi kıyılarındaki varlıklarını daha çok tüccar olarak oluşturmuştur. 650'li yıllarda gezici tüccarlar olmaktan çıkan İsveçliler kolonyal ticaret erbaplarına dönüşmeye başlamıştır. Daha sonra ise hem Hazar Kağanlığını hem de Doğu Roma İmparatorluğunu ilgilendiren bir devlet olacak olan Ruslar haline dönüşmüştür.⁴⁷¹

⁴⁶⁹ Rusları bir devlet haline gelmesi ve Rus ulusunun oluşmasını basit bir Varg grubunun suollarını takip ederek, Rusya'ya gelmesi olarak basite indirgeyemeyiz. Rusların ilk yerleşim bölgeleri, yani Rusya'nın nüvesi tamamen Fin bölgesinde bulunmaktadır. Zaman ilerledikçe Slav bölgesinde bulunan Novgorod ve Kiev'in yükselişleri ile Rusluk kaçınılmaz olarak Slavlık ile özdeşleşmiştir. Bu yüzden, erken İslam kaynaklarında görüldüğü gibi etnik karışma ve erimenin olmadığı zamanlarda bile Ruslar, Slavların bir kolu olarak görülmüşlerdir. Karatay, **a.g.e.**, s.187.

⁴⁷⁰ Karatay, **a.g.e.**, s.187.

⁴⁷¹ Özcan, A. T. (2019). **Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya**, İstanbul, Kültür Bakanlığı. Yay., s.217.

Kafkasya'daki süregelen Arap- Hazar savaşlarının sona ermesiyle Baltık bölgesindeki ticaret de gelişmiştir. Özellikle Abbasilerin başa geçmesiyle iki İmparatorluk arasında gelişmekte olan ticaret artmış; bölge her iki taraf için de cazip bir pazar haline gelmiştir. Eskiden beri Hazarların kadim müttefiki olan Doğu Roma ilerleyen yıllarda Hazarlara karşı Ruslarla gizli ittifak kurarken aralarında barış rüzgarları esen Araplar ise Hazarlar için endişelenmiştir. Hatta, Halife Vasık gördüğü rüya üzerine Seddin yıkılıp yıkılmadığını teftiş ettirmek için kuzeye Hazar üzerinden elçi göndermiş olması o günlerde iki devlet arasındaki iyi ve samimi ilişkilere işaret etmektedir.⁴⁷²

Araplarla Hazarlar arasında sağlanan barış sayesinde cazip bir pazar haline gelen bölge ticaretinden Ruslar da yararlanarak Hazar Kağanlığı bölgesinde ticaret yapmaya; dahası ticaret kolonileri kurmaya başlamıştır. Kurulan koloniler arasında mevcut bulunan bazı Rus kolonileri bölgeden ayrılarak, Hazar ülkesinde ticaret yapmak için bölgede daha da ilerlemiştir. Elleri mevcut olan ticari eşyaların 1/10 vergi olarak Hazarlara vermeleri koşuluyla Hazar Kağanı Rusların Hazarya'daki ticaret yollarını kullanarak ticaret yapmalarına izin vermiştir.⁴⁷³

Ticari faaliyetlerde bir hayli ilerlemiş olan Rusların bu faaliyetleri yerini bölgede zamanla askeri faaliyetlere bırakmaya başlamıştır. 840 tarihinden sonra da Ruslar özellikle Karadeniz'in kuzeyindeki sahalarda hissedilir bir güç olarak kendilerini göstermeye başlamıştır.⁴⁷⁴ Ruslar Slav haracının paylaşılması hususundaki zararlı faaliyetlerini zaman zaman Hazarlara da yöneltmiştir. Ruslar yukarıda da bahsi geçtiği gibi 840'lı yıllar öncesinde Şarkel bölgesine saldırmış; bu saldırı üzerine Hazar Kağanı Don Nehrinin aşağı mecrasında Ruslara karşı Şarkel Kalesini tekrardan yaptırmıştır. Kağan, Macar beylerinin de yardımıyla Rusları yenmiş ve hatta ileri harekât ile Baltık istikametinde pek çok yerde de egemenliklerini tesis etmiştir. Bu saldırı sonrası Hazarlar Ruslara karşı daima tetikte olarak önlemler almış ve onlara karşı özel bir siyaset uygulamıştır.⁴⁷⁵

Bu siyasette Hazarlar Rusların bazen Doğu Roma'ya bazen de Azerbaycan'da yer alan Müslüman beldelerine saldırmalarına müsaade ederek bir nevi onları bu şekilde meşgul etmiştir. Sonuçta, en azından 830'lardan itibaren Ruslar, Karadeniz havzasındaki önemli güçlülerden biri haline gelmiştir.⁴⁷⁶ Aslında Hazarlar bu noktada Rusları idare etmenin yanı

---

⁴⁷² Karatay, **a.g.e.**, s.182.

⁴⁷³ Karatay, **a.g.e.**, s.166; Özcan, **a.g.t.**, s.67.

⁴⁷⁴ Özcan, **a.g.t.**, s.68.

⁴⁷⁵ Özcan, **a.g.t.**, s.84.

⁴⁷⁶ Karatay, **a.g.e.**, s.187-188.

sıra Ruslardan hem vergi yoluyla gelir elde etmiş; hem de aralarında her ne kadar sorun yokmuş gibi görünse de Müslüman beldelerine ve Doğu Roma'ya karşı Rusları kullanmıştır. Hazarlar da tıpkı Doğu Roma gibi kendilerine bağlı halkları kontrol altında tutmak amacıyla bir diğerini onlara saldırtarak uzun zaman başarılı bir denge kurmuş ve savaşları ucuza getirmiştir. Hazar Kağanlarının özellikle Azerbaycan bölgesinde yer alan Müslüman idarecilere aralarında zaman zaman cereyan eden gerilimlerde veya aralarında savaş olmasını gerektiren durumlarda Rusları onlara karşı kullanmıştır. Dahası Hazar Kağanları bir taraftan bunları yaparken diğer yönden de Hazar ülkesinin güvenliğini uluslararası diplomasiye ve Müslüman (Arasiyye) kapıkulu birliklerine emanet etmiştir. Rusları da zapt etmek için bu Müslüman birliklerini kullanmıştır.

Hazarların ismi bilinen son Kağanı Yusuf veya Yafes, Endülüs'teki Musevi İbn Saprut'a yazmış olduğu varsayılan mektubunda bu strateji açıkça şu ifadelerle belirtilmektedir: *"...gemilerde gezen Rusların onlara ulaşmasına izin vermiyorum. Daha doğrusu onların ülkesine girmek için kara yoluyla gelen onların düşmanlarını da bırakmıyorum. Ben onlarla şiddetli savaşlar yapıyorum. Eğer ben onları (huzur içinde) bırakırsam onlar İsmail oğullarının bütün ülkesini Bağdat'a kadar yok ederlerdi"*⁴⁷⁷

Hazarların maksadının Arapları korumak olmadığı aşikârdır. Çünkü ne Kağan Yusuf zamanında ne de öncesinde Hazarların Rusların bölgeye geçişini engelleyen bir müdahaleleri bilinmemektedir. Aksine Ruslara izin vermişlerdir. Kağanın buradaki amacı Endülüs Sarayı üzerinden İslam alemine karşı hoş gözükme ve Hazarların güya aralarında barış yapmış oldukları Müslümanlara değer verdiğini göstermek istemiştir. Fakat durum hiç de öyle değildir; aksine Hazar Kağanı Araplara aba altından sopa göstermiş; yani tehdit etmiştir. Çünkü Yusuf Kağanın döneminde Ruslar üç defa Azerbaycan'daki Müslüman beldelerine saldırmış ve bölgeye büyük zarar vermiştir. Hazar Kağanının derdi Müslümanları değil; Hazarları Ruslardan korumaktır ve arasının açık olduğu Azerbaycan'daki İslam beldelerini de kendine saldıramaz hale getirmektir.⁴⁷⁸

844 yılında Ruslar o dönemdeki liderleri Rurik zamanında, Kiev ve çevresini Hazarlardan almıştır. Bu olayı dönemin şartlarına göre Hazarlar kabul etmek zorunda kalmıştır; hatta Ruslarla kısa bir kesintiye uğrayan ticaretlerine bile tekrardan başlamıştır. Hazarların bundan sonra uyguladığı politika sadece Rusları kontrol altında tutmak olmuştur. Rusların bölgede uyguladığı politika ise o zamanlarda İslam sahillerindeki güvenlik zaafını

⁴⁷⁷ Karatay, a.g.e., s.198.

⁴⁷⁸ Karatay, a.g.e., s.199.

ve Hazar Kağanı ile aralarının açık olmasını değerlendirmek olmuştur. Bunun için de Hazar Kağanına alacakları ganimetlerden pay vermek koşulu ile İslam beldelerine doğru denize açılmalarına müsaade etmiştir. Ruslara müsaade etmiştir. Mazenderan'da yağma harekâtına giren Ruslar İslam beldelerini yakıp yıkmışlar; fakat denizin doğu sahilinde yer alan Abeskun'a yaptıkları saldırı felaketle sonuçlanmıştır.⁴⁷⁹

Hazarlar, belli ki Ruslara güçlü donanmaya sahip olan Doğu Roma İmparatorluğu bile zor karşı koyamazken bu konuda çok zayıf olan kendilerinin başa çıkamayacağını düşünmüştür. Ayrıca bu dönemde Ruslar bir hayli güçlenmiştir. Nitekim Ruslar Oleg döneminde Hazarlara bağlı büyük Slav kabilesi olan Severyanları kendine bağlayarak gücünün zirvesine çıkmıştır. Ruslar bundan sonra Slavları da askere alarak yönlerini İstanbul'a çevirmiş ve Ruslar 18 Temmuz 860 yılında Askold ve Dir isimli Rus beyleriyle İstanbul'a ilk saldırılarını gerçekleştirmiştir. Ruslar karaya çıkartma yaparak başkenti kuşatmış ve şehrin bütün civarını tahrip etmiştir. Tam bu esnada Araplara karşı sefere çıkmış olan Doğu Roma İmparatoru 3. Michael (842-867) mümkün olan en kısa sürede hızla geriye dönmüş ve kuşatılmış olan şehre girmiştir. Savunmayı bizzat kendi yönetmek suretiyle, paniğe kapılmış olan şehrin Patriği ile Doğu Roma halkına cesaret veren İmparator Ruslara karşı bir savunma yapmıştır.⁴⁸⁰

Bu saldırının akabinde zor duruma düşen İmparator 3. Michael Ruslara karşı Hazar Kağanıyla yardım istemek amacıyla temasa geçmiştir. Hazar Kağanı bu yardım talebine olumlu cevap vermiş; hatta 3. Michael'e yazdığı mektubunda gereken tüm yardımı sağlayacağını belirtmiştir. Aslında Hazar Kağanı burada bir nevi 865 yılından önceki bir tarihte kabul etmiş olduğu Museviliğin Doğu Roma İmparatorluğu ile arasındaki siyasi ilişkilere müdahil olamayacağını göstermiştir. Fakat Hazar Kağanının mektubunda bahsi geçen yardım hiç gerçekleştirilememiştir. Çünkü bu esnada Hazarlar da Batı sınırları yönünden gelen Peçenek saldırıları yüzünden zor durumda kalmıştır. Dahası 860 yılında gerçekleşen olaylar neticesinde Hazarların bu tarihten sonra askeri güçlerinin zayıflaması, siyasi sınırlarının da değişmesine sebebiyet vermiştir.⁴⁸¹

Rusların 860 yılında gerçekleştirmiş olduğu saldırısı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ruslar 860 yılının akabinde 869 yılında tekrar Doğu Roma'ya saldırmıştır. Rusların bu saldırıları da başarısızlıkla sonuçlansa da saldırının kentte ve Doğu Roma İmparatorluğunda

⁴⁷⁹ Karatay, **a.g.e.**, s.198-199.

⁴⁸⁰ Özcan, **a.g.t.**, s.74.

⁴⁸¹ Özcan, **a.g.t.**, s.83.

etkisi büyük olmuştur.⁴⁸² Çünkü 869 yılındaki saldırı Doğu Roma tarafından çok dehşetli bir Rus saldırısı olarak akıllarında kalmıştır.⁴⁸³

Doğu Romalılar kurtuluşlarını sadece Tanrı Annesi'nin duruma müdahale etmiş olmasına atfetmiştir. Rusların Doğu Roma'ya karşı olan bu saldırıları Doğu Roma surlarını tahrip etmekten öteye geçememiştir. Gerçekleşen bu saldırıların akabinde Doğu Roma İmparatoru ile Rus Knez (Beyi) İgor arasında ticari ilişkiler üzerine kurulu bir irtibat olmuştur. Doğu Roma ile Ruslarla aralarında başlayan ticaret tarafların birbirlerine yakınlaşmasına sebebiyet vermiş ve Doğu Roma için yeni bir müttefik fikri ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁴ Doğu Roma Ruslarla sadece siyasi anlamda temas kurmakla kalmamış; geleneksel devlet politikasını uygulayarak, misyonerlik faaliyetlerine de başlamıştır. Doğu Romalılar birkaç yüzyıldır, Kırım'daki stratejik bölgelere Hristiyan Ortodoks piskoposlukları kurmuş ve bu bölgelerde Hristiyanlığı yaymak için misyonerler görevlendirmiştir.⁴⁸⁵

8. yüzyılda Doğu Roma Kafkasya bölgesinin hemen hemen her yerinde Doros'ta, Kerç'te, Sudak'ta, Kerson'da Tamatarhan ve Hazarya'nın başkenti İdil'de çeşitli piskoposluklar kurmuştur. Bu piskoposların vasıtasıyla Doğu Roma kendi dinini Hazarlara, Bulgarlara ve hem Hazarya sınırları ilerisinde hem de onun çevresinde yaşayan kavimlere yaymayı amaçlamıştır. 860 yılında da bu maksatla Aziz Kiril bizzat İmparator tarafından görevlendirilerek Hazarya'ya gönderilmiştir. Doğu Roma'nın burada asıl amacı kendi dininden olan, kendine bağlı dinsel bölgeler kurmaktır. 8. yüzyılda Doğu Roma'ya mensup İkonalist Hristiyanlar, Kırım Yarımadasının Hazarlara ait bölümüne firar ederek, kendi görüşlerine uygun Doğu Roma'ya karşı Noonan önderliğinde ayrı piskoposluklar kurarak, faaliyetler yürütmüştür. Bazı kaynaklara göre 860 yılında Hazarya'ya, Hazar Kağanından Hristiyan misyonerlerin faaliyeti için izin istemek amacıyla İmparator tarafından görevlendirilen Aziz Konstantin (Kiril) ve Methodius'un da dâhil olduğu bir temsili heyet gönderilmiştir.⁴⁸⁶

İmparator, Hazarlarla olan ilişkisini yeni bir elçi heyeti vasıtasıyla tazelemeyi hedeflemiştir. Bu elçiliğin misyonerlik görevleriyle de vazifelendirilmesi ve başına, dâhiyane filolojik kabiliyeti ve çok yönlü bilgisi sayesinde Hazar Devletinde Yahudi ve Müslüman etkilerine karşı Hristiyan din ve kültürünün çıkarlarını temsil edebilecek

---

⁴⁸² Koestler, **a.g.e.**, s.225.

⁴⁸³ Luttwak, **a.g.e.**, s.207.

⁴⁸⁴ Luttwak, **a.g.e.**, s.208.

⁴⁸⁵ Brook, **a.g.m.**, s.833.

⁴⁸⁶ Brook, **a.g.m.**, s.833.

kabiliyette olan genç Konstantinos'un geçmesi Doğu Roma'ya hâkim olan ruhu yansıtması bakımından elzemdir.⁴⁸⁷ Bu tarihten itibaren Doğu Romalı misyonerler yeni oluşmakta olan Rus Devleti içerisinde Hristiyanlığı yaymak amacıyla misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Bu faaliyetlerin neticesini yavaş yavaş alan Doğu Roma en son Rusları Hristiyanlaştırarak amacına ulaşmıştır.

Doğu Roma Devletinin doğu sınırında plânlı olarak ilerlemeye başladığı devre böylece açılmış bulunmaktadır. Abbasi Devletinin genel anlamda zayıflaması Doğu Roma'yı onların Ermenistan ve Kafkasya'daki mülklerine sahip olma arzusuna itmiştir. Doğu Roma önceden olduğu gibi bu bölgelere tekrardan hâkim olmaya başlamıştır. Bu noktada bir yandan Arapların, bir yandan Doğu Romalıların bir yandan da Hazarların baskısına maruz kalan Ermeni Kralı 1. Aşot (885-887) o dönemde hem Arapların halifesine hem Doğu Romalıların İmparatoruna hem de Hazar Kağanlığını kendisinin metbu hükümdarları olarak tanımak ve vergi ödemek zorunda kalmıştır.⁴⁸⁸ Bu üç büyük gücün bölgede çatışmasının yanı sıra birde Ruslar ve diğer Turani kavimlerin bölgeye gelmesi durumu daha da karmaşık hale getirmiştir. Bahsi geçen örnek Dönemin durumunu yansıtması bakımından çok önemlidir.

Doğu Roma ve Hazar tarafından bölgede bunlar yaşanırken Ruslar da gittikçe güçlenmiştir. Rusların bölgedeki ilerleyişine 862 yılında Rus tarihinde önemli bir yeri olan Kiev'in alınması da eklenmiştir. 864-884 yılları arasında Rus filolarından biri Tabaristan'daki Abaskun'a saldırmış ve yenilmiştir. 880 yıllarında Kiev'de iyice yükselen Rus Knezliğinin 907 yılında başında Oleg vardır. Güçlerinden ve elde ettikleri zaferlerden cesaret alan Ruslar 907 yılında 860'lı yıllarda alınan yenilgileri telafi etmek amacıyla ve istediği ticaret serbestisini almak amacıyla tekrar Oleg İstanbul'a saldırmayı denemiştir. Tam manada başarılı olamasa da 860 yenilgisini telafi etmekle kalmayan Rus Knezi Oleg; ayrıca Doğu Roma'dan ticaret serbestini de almayı başarmıştır.⁴⁸⁹ Dahası 911 yılında Doğu Roma İmparatorluğu ile imzalamış olduğu anlaşmayla Doğu Roma unvanı olan "Archon"; yani "Prens" unvanını almıştır.⁴⁹⁰

Zaferleriyle cesareti had safhaya ulaşan Rus Knezi Oleg, Doğu Roma'ya yaptığı seferleri doğuda yer alan İslam beldelerine karşı da yapmak istemiştir. Donanmasının bir kısmını Hazarlara gönderen Rusları, Hazar Kağanı hiç sıkıntı çıkarmadan onları güneye; yani kendisinin de zaman zaman sorunlar yaşadığı Azerbaycan'daki İslam beldelerine

⁴⁸⁷ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s. 214.

⁴⁸⁸ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.221.

⁴⁸⁹ Karatay, **a.g.e.**, s.199.

⁴⁹⁰ Luttwak, **a.g.e.**, s. 208.

göndermiştir. 909 yılında gerçekleşen bu saldırıların ilkini Müslümanlar başarılı bir şekilde atmıştır. Bu duruma içerleyen Oleg üç yıl gibi bir zaman dilimine yayılan hazırlık evresiyle İslam beldelerine karşı 912 yılında harekete geçmiştir. Bölgeyi yakıp yıkan Ruslar elde ettikleri ganimetlerin yarısını anlaştıkları üzere Hazar Kağanına göndermiştir. Bu saldırıda Hazarların üstlendiği rol ile alakalı İslam yazarlarından Mesudî bazı haberler vermektedir. Mesudî olayı şu şekilde anlatmıştır: *“300 (912) yılından sonra her birinde yüz kişinin bulunduğu yaklaşık 500 gemiyle gelerek Hazar nehrine bitişik Pontus Körfezine girdiler. Burada Hazar melikinın iyi teçhizatlı askerleri vardır. Bunlar bu denizden ve Hazar nehrinin bir kolunun Pontus Denizine döküldüğü kara tarafından gelenleri defeder... Rus gemileri körfez girişinde görevli Hazar askerlerine yaklaşınca, Hazar melikine adam göndererek ele geçirilecek ganimetin yarısını vermek şartıyla topraklarından geçip gitmelerine izin vermiştir.”*⁴⁹¹ Mesudî'nin anlatımına göre Hazar Kağanın bu saldırıdan haberi yoktur; ama olunca da onlarla anlaşma yoluna gitmeyi tercih etmiştir.

Sonuçta görünen odur ki Hazarlar Rusları başından savmak için hem Doğu Roma'nın üzerine hem de İslam beldelerine geçmelerine müsaade etmiştir. Bu durumun siyasi olmasının yanı sıra dini boyutu da olduğu açıktır. Museviliği tercih etmiş olan Hazar Kağanları Kafkasya bölgesi başta olmak üzere üç büyük din arasında süregelen mücadeleye karşı üstün gelmek de istemiş; bu yüzden Rusların bir Hristiyan Doğu Roma'ya bir de Müslüman Azerbaycan beldelerine saldırmalarına izin ve imkân vermiştir. Bununla da yetinmeyen Hazarlar, Müslüman Araplarla aralarında uzun zamandan beri süre gelen barışa riayet ettiğini göstermek istercesine kendi bünyesinde bulunan Müslüman paralı askerler olan Arasiyye askerlerine de Ruslara intikam amaçlı saldırılarına izin vermiştir. Hazar Kağanı saldırıya izin vermiş olsa da Rusları da bu konuda bilgilendirmeyi ihmal etmemiştir. Ruslarla karşı karşıya gelen Müslüman askerlerin içinde yer alan Hristiyanlar da Ruslara karşı savaşmış ve üç gün süren savaşı kazanmıştır. 913 yılında gerçekleşen bu olay Ruslar için tam bir felaket olmuştur. Böylece Hazarlar güçlendiğini fark ettikleri Ruslarla karşı karşıya gelmeden onların bölge üzerindeki güçlerini de kırmıştır. Bu yenilgiden sonra Ruslar bir kuşak boyunca suskun kalmıştır. Bu suskunluğun ardından Ruslar, Doğu Roma ile Hazar Kağanlığı arasındaki mücadelenin içine çekilmiştir.

Ruslar gerek Hazarlardan taraf olarak, Doğu Roma'ya gerekse Doğu Roma'dan taraf olarak Hazarlara karşı mücadele etmiştir. Örneğin Doğu Roma tahtında Romanos Lekapenos bulunduğu zamanda uygulanan Musevi karşıtı politika Hazar ülkesinde de Hristiyan karşıtı

---

⁴⁹¹ Karatay, a.g.e., s. 199.

politika uygulamasıyla karşılık bulmuştur. Bunun üzerine Doğu Roma İmparatoru Romanos, Rusları Hazarlara karşı kışkırtarak onların Hazarlara saldırılarını sağlamıştır. Rusların Hristiyanlığa geçiş sürecini ise Prens Vladimir 980 itibariyle başlatmış ve Knezliğin gücü ondan sonra gelen Prens Yaroslav (1019-1054) döneminde zirveye ulaşmıştır.⁴⁹²

9. yüzyılda Hazarları Karadeniz’de büyük bir güç haline gelmiş olan Peçenekler ticari anlamda sıkıştırmıştır. Hazarlarla yetinmeyen Peçenekler bölgedeki Macarlara da baskı yaparak onları buldukları bölgeden Don ve Özi Nehirleri arasına sürmüştür. 830’lı yıllardan sonra Macarlar Don ve Özi Nehirleri arasına yerleşirken bölgede onlardan kalan boşluğu Ruslar doldurmaya başlamıştır.⁴⁹³ Macarları Don bölgesinde de rahat bırakmayan Peçenekler ve Ruslar onları 889 ile 893 yılları arasında bu bölgeden de çıkarmıştır.⁴⁹⁴ Rusların Kiev’i almasıyla bölgedeki Macarların baskısı daha da artmış ve en son günümüzde ikamet ettikleri Macaristan’a yerleşmiştir. Bölgedeki Macar varlığının son bulmasıyla Hazar Kağanlığının Kırım bölgesi dahil olmamak üzere Batı bölgesinin denetimi elden çıkmıştır. Böylece bölgede tam anlamıyla rahatlığa erişmiş olan Ruslar Özi Nehri kıyılarında bulunan Slav kabilelerinin Hazarlarla olan bağımlı kesmeye karar vermiştir. Bu karar üzerine Ruslar bölgedeki Slav kabilelerine Hazarlara ödemiş oldukları vergileri vermemeleri yönünde “*Hazarlara beş kuruş bile vermeyin!*” gibi tembihlerde bulunmuştur.⁴⁹⁵

Macarların bölgeden çekilmesi Peçenek ve Ruslara karşı Hazarların Batı kanadını savunmasız bırakmıştır. Sonuç olarak bölgede Hazarlara her daim sadık olan Macarların Hazarların batı bölgesinden çekilmesi, Hazarların batı kanadını Hazarlara karşı zararlı faaliyetlerde bulunan Peçenek ve Rus saldırılarına karşı savunmasız bırakmıştır. Hazarların Batı kanadının tehlikeye girmesi demek Doğu Roma’nın Kırım Yarımadasında sahip olduğu mülkleri için de tehlike çanlarının çalması anlamına gelmektedir. Bu durumu kendi lehine çevirmeye kararlı olan Doğu Roma İmparatoru, Kerson kentinin güvenliğini tesis etmek amacıyla 880-900 yılları arasında Hazar Kağanlığının hakimiyetinde olan Burtasları, Uzları, Kara Bulgarları dönemin Hazar Kağanı Bünyamin (Benjamin) ve Hazar Kağanlığı aleyhine kışkırtarak Hazarlara saldırtmıştır.⁴⁹⁶

Hazarlar bu saldırıyı kendi taraflarında saf tutan Alanlar ve Oğuzlar sayesinde bertaraf etmiştir. Bu dönemde Hazarların yanında yer alan Alanlar, 915’li yıllarda Ortodoks

---

⁴⁹² Luttwak, **a.g.e.**, s. 208.

⁴⁹³ Luttwak, **a.g.e.**, s. 208.

⁴⁹⁴ Tunç, **a.g.t.**, s. 114.

⁴⁹⁵ Koestler, **a.g.e.**, s.132.

⁴⁹⁶ Özcan, **a.g.t.**, s.75.

Hristiyan inancını kabul etmişlerdir. 900'lü yıllarda Hazarlara karşı tekrar çıkan bir isyanda bu sefer Alanlar da onlara karşı yer almıştır. Alanların saf değiştirmelerinin nedeni Doğu Roma'nın kışkırtmasının yanı sıra Doğu Roma'nın lideri konumunda olduğu Ortodoks Hristiyanlığı seçmiş olmalarıdır. Din değiştirmenin de etkisiyle Alanlar, Hazarlara karşı mücadeleye girişmiştir. O dönemde Hazarların başında Aaron (Harun) adlı bir Kağan bulunmaktaydı ve Hazarlar, Oğuzların yardımıyla Alanları dize getirmeyi başarmışlardır. Yenilen Alan kralı Hazar Kağanına teslim olmuştur.⁴⁹⁷

Doğu Roma Hazar Kağanlığıyla müttefiklik ilişkilerini geride bırakarak Hazar Kağanlığı aleyhinde politikalar üretirken, Hazar Kağanlığı ise Doğu Roma'ya karşılık bir şey yapmamış; sadece Doğu Roma'nın başına sardığı belalara karşı kendini savunmuştur. Hazarların yerleşik bir devlet olması, ticari çıkarları üstün tutması askeri gücüne önem vermemesi, bünyesinde bulunan veya dışarıdan gelen kavimlerin isyan ve istilalarıyla uğraşması iyice zayıflamasına sebep olmuştur. Sadece kendisine saldıranlarla uğraşmaya ve toparlanmaya çalışan Hazar Kağanları Bünyamin ve Harun döneminde Doğu Roma'ya karşı herhangi bir şey yapılmamıştır. Fakat bu politika Hazar Kağanı Yusuf döneminde değişmiştir. Çünkü Doğu onun döneminde Doğu Roma İmparatorluğun başında bulunan İmparator Romaneus ülkesinde yaşayan Musevileri vaftiz olmaya zorlamış ve onlara karşı bir takibat uğratması başlatmıştır. Durumdan haber olan Hazar Kağanı Yusuf de Hazarya'da Kırım sahasında yaşayan Hristiyanlara karşı takibat yaparak, Doğu Roma'ya misilleme yapmıştır.⁴⁹⁸

Aslında bakılırsa olayın sadece dini bir boyuttan ibaret olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Doğu Roma'nın kendi ülkesinde yaşayan Musevilere karşı uygulamış olduğu politika yeni değildir. Bu politika Doğu Roma İmparatorlarından sırasıyla 1. Justinianous, Herakleios, 3. ve 4. Leon, Basil ve Romaneus dönemlerinde uygulanmıştır.⁴⁹⁹ Hazar Kağanın böyle davranmasının asıl sebebi Hazar Kağanları Bünyamin ve Harun dönemlerinde başlamış olan Kırım'da yer alan Doğu Roma mülklerini almaya yönelik uygulanan Hazar politikasıdır. Zuckerman ve Shephard, Hazarların Museviliği benimsemiş olmalarının Hazar- Doğu Roma ilişkilerine ters yönde etkide bulunduğunu belirtmektedir. Fakat Shephard bu yönde spesifik bir kanıtın bulunmadığını da ileri sürmektedir. Ne var ki

---

⁴⁹⁷ Brook, **a.g.m.**, s.835.

⁴⁹⁸ Özcan, **a.g.t.**, s.77.

⁴⁹⁹ Koestler, **a.g.e.**, s.63.

göreceğimiz gibi, Hazar-Doğu Roma ilişkisi daha sonraki dönemlerde büyük ölçüde bozulmuş ve Doğu Romalılar Hazarlara karşı birçok harekât girişiminde bulunmuştur.⁵⁰⁰

İki tarafından hem dini anlamda hem de siyasi anlamda birbirlerine karşı uyguladıkları politika aralarında süregelen müttefiklik ilişkisinin yerini birbirlerine karşı üstün gelme mücadelesine dönüştürmüştür. Hazarlarla ilişkilerinin bozulması üzerine bölgede kendine yeni müttefik arayışına giren Doğu Roma İmparatoru Romaneus, Hazarlara karşı Ruslarla temasa geçmiş ve Rusları Hazarların önemli şehirlerinden biri olan Tamatarhan'a saldırmaları için teşvik etmiştir. Ruslar önce Hazarlara bağlı Slav boylarını kendilerine bağlamış ve daha sonra Hazarlar için önemli olan Kiev kentini almıştır. Hazarların o dönemde sıkıntılı olması ve Ruslara karşı herhangi bir girişimde de bulunmaması Rusları iyice cesaretlendirmiştir. Bunun üzerine Ruslar, Knez Oleg'in liderliğinde Tamatarhan yönetici "*Balıkçı*" unvanlı Pesah'ın askeri güçleriyle şehirde olmamasından faydalanmış ve şehri gece baskınıyla ele geçirmiştir.⁵⁰¹ Bu olayı Schechter Metininde İmparator, "*Romaneus Hazar Hakanı Joseph'in kendi ülkesindeki Hristiyanlara yaptıklarına karşılık misilleme amacıyla yapmıştır*" ifadesi açıkça anlatmaktadır.⁵⁰²

Rusların kente girdiğinden haberdar olan Balıkçı Pesah'ın hedefi Rusların işgaline karşılık doğrudan Kırım'daki Doğu Roma mülkleri olmuştur. Böylece Pesah Doğu Romalılara ait üç Kırım kentini almış ve son olarak Doğu Roma'nın Kırım'daki kentlerinin merkezi olan Kerson Kentine ulaşmıştır. Burada da önemli yerleri ele geçiren Pesah sonrasında akıllıca bir manevrayla Tamatarhan'daki Rusları sıkıştırmıştır. Zor durumda kalan Rus Knezi Oleg'in barış istemekten başka çaresi kalmamıştır. Rusların kentten yağlamadıklarını geri alan Balıkçı'nın karşısında önce direnen; sonra kaçan Ruslar, sonunda teslim olmuştur.⁵⁰³ Knez Oleg teslim olduktan sonra Balıkçı Pesah'a, Hazarlara karşı saldırı yapmaları yönünde telkinleri İmparator Romaneus'un yaptığını ifade etmiş ve aralarında barış tesis edilmesini rica etmiştir. Balıkçı Pesah ise Rusların barış isteklerine: "*Git ve bana karşı savaştığın gibi Romaneus'a karşı savaş, seni bırakıyorum; fakat eğer bunu yapmazsan intikamımı alana kadar ne yaşarım ne de ölürüm*" diyerek; yani Doğu Roma'ya saldırmaları şartıyla olumlu cevap vermeyi kabul etmiştir.⁵⁰⁴

---

⁵⁰⁰ Brook, **a.g.m.**, s.835.

⁵⁰¹ Özcan, **a.g.t.**, s.78.

⁵⁰² Brook, **a.g.e.**, s.286.

⁵⁰³ Brook, **a.g.e.**, s.287.

⁵⁰⁴ Karatay, **a.g.e.**, s.201; Özcan, **a.g.t.**, s.79; Brook, **a.g.e.**, s.287.

Balıkçı Pesah'ın şartlarını kabul eden Ruslar bunun üzerine 941 yılının Haziran'ında Rus Knezi Oleg'in liderliğinde İstanbul'a bir saldırı düzenlemiştir. Böylece Rusları Hazarlara karşı kıskırtan Doğu Roma'nın karşısına Hazarlar da 914 yılında Rusları çıkarmıştır.⁵⁰⁵ Ruslar öncelikle Karadeniz kıyılarına bir çıkartma yaparak Boğaziçi'nin Anadolu yakasını tahrip etmişler de Doğu Roma Ruslara karşı hazırlıklıdır. Doğu Roma'nın Doğuda bulunan savaşlar için bölümün başındaki Ioannes Kurkuas Boğaziçi'ne gelerek Ruslara karşı etkili bir harekâta bulunmuştur. Doğu Roma Ruslara karşı üst üste zaferler kazanmış ve böylece Ruslar geri çekilmek istemiştir. Tam bu esnada Theophanes tarafından idare edilen Doğu Roma donanması Rusların gemilerini bir deniz savaşında meşhur Rum ateşi ile yakmıştır. Doğu Roma'nın Rusların 907 ve 941 yıllarında yapmış olduğu saldırılar arasındaki savunma farkı askeri düzenlerini ve yeteneklerini ne kadar artırmış olduklarının açık kanıtıdır. Kalan gemilerle Karadeniz'e çıkan Ruslar ise Kastamonu sahilinde fırtınaya tutularak mağlup olmuş ve kurtulan bir kısmı ise Kırım'a sığınmıştır.⁵⁰⁶

Yenilgilerle rezil olan ve Rus Knezliğinden de olan Oleg ise Hazarların yönlendirmesiyle yönünü Doğu Roma'dan Azerbaycan'a çevirmiş ve böylece üçüncü Rus seferini düzenlemiştir. Hazarların Müslümanlar üzerine Rusları göndermesi o günlerdeki Hazar zihniyetini yansıtmaya bakımdan önemlidir. Bu olaylardan bir hayli zaman sonra Hazar Kağanı Yusuf'un mektubunda ifade ettiği gibi; yani Müslümanlar Ruslara karşı korunmamıştır. Oleg ilk saldırılarında başarılı olsa da ordusunda yayılan hastalık ve ilk şoku atlatıp toparlanan Müslümanlara karşı mağlup olmuş ve ölmüştür.⁵⁰⁷

Doğu Roma'daki başarısızlığın ardından Kiev'de Knez Oleg'in yerine Knez İgor geçmiştir. Knez olan İgor bu yenilgiyi kabullenmeyerek, 943 yılında Peçeneklerin desteğiyle Doğu Roma'nın üzerine Tuna boyuna doğru yürümüştür. Ruslar İgor'un harekâtıyla 944 yılında İstanbul'a bu defa daha geniş bir sefer yapmıştır. İkinci bir saldırıyı kaldıramayacak durumda olan Doğu Roma bu saldırı esnasında Peçenek Beylerinin de olması sebebiyle hem Ruslara hem de Peçenek Beylerine hediyeler göndererek onları bu saldırıdan vazgeçirmeye çalışmıştır. Nihayetinde barış istemek zorundan kalan Doğu Roma Ruslar ile 911 yılında Oleg'in İstanbul kuşatmasında yapmış oldukları eski ticaret anlaşmasının şartlarını içeren anlaşmayı onaylamıştır.⁵⁰⁸ Burada ilginç olan bir ayrıntı ise

---

⁵⁰⁵ Brook, **a.g.m.**, s.835.

⁵⁰⁶ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.259.

⁵⁰⁷ Karatay, **a.g.e.**, s.202

⁵⁰⁸ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.259.

zor durumda kalmasına rağmen bu anlaşmada Doğu Roma kendisi için avantajlı şartlar eklemiş ve Ruslar da bu anlaşmayı onaylamıştır.⁵⁰⁹ Bu kuşatma da Doğu Roma tarafından taraflar arasında 944-945 yılında imzalanan anlaşmayla geçiştirilmiştir.⁵¹⁰ Doğu Roma Ruslar üzerinde uyguladığı eski politikasını devam ettirmiş ve bu sefer de İgor'u kışkırtarak Kafkasya'ya karşı 944-945 yıllarında bir harekâta bulunmuş; fakat başarılı olamamıştır.

Ruslara karşı vermiş olduğu mücadeleyi Hazar Kağanı Yusuf'in Endülüs Emevi Devletinde devlet başkanı görevinde bulunan İbn Şaprut Hasdai'yle olan mektuplaşmasında görmekteyiz. 950'lerin ortalarında Hazar Kağanı Yasef İbn Şaprut Hasdai'nin yazmış olduğu mektupta bahsetmiştir.⁵¹¹

Güçlü Oğuz saldırıları karşısında sarsılan Hazar Kağanlığının zayıflığı meydana çıkmıştır. Böylece o dönemde Rusların başında olan Knez Svvyatoslov (945-972) Hazarlara Oğuz saldırılarının akabinde saldırmıştır. Rusların ani gelişen saldırısı sonucunda Hazarlar yardım bile alamamıştır. Hazar Kağanı eski günlerdeki gibi ordunun başına geçmiş ve Rusları yenebileceğini tahayyül etmiştir. Rus Knezi Svvyatoslov ise Hazarlara son darbeyi indirmeden önceki hamlesini yapmaya hazırlanmıştır.

5.6.2. Kafkasya'da 9 Yüzyılın Ortalarında Hazar Kağanlığı

Hazarların 10. yüzyıla birlikte kurmuş oldukları düzen bozulmuş ve başlarında Hazarlar tarafından atanmış olan Tudunlar bulunmasına rağmen Hazarlara bağlı halklar kıpırdanmaya başlamıştır. Zaten Hazarlar, 10. yüzyıla gelmeden daha 9. yüzyılın ortalarında her açıdan çöküşe geçmiş bir devlet görünümündedir. Bu hareketlenmelerin olması şüphesiz Hazar ülkesinde bulunan sosyal durumla ilgilidir. Çünkü Hazar ülkesi kozmopolit bir ülkedir, bünyesinde kültür ve dil birliği bulunmaz. Çok kültürlü, çok dilli; yani çok etnik kimliği bir arada tutmayı başaran Hazar Kağanlığı bu yapısı sayesinde bünyesinde birçok ortak çıkara sahip Orta çağ burjuvazisini de barındırmıştır. 10. yüzyılda ve öncesinde Hazarların düzenlerinin bozulması ile birlikte içte sorunlar çıkmıştır.⁵¹²

Hazar Kağanlığı iç hareketlenmelerin yanı sıra dışarıdan da sıkıntılı günler yaşamıştır. Doğu sınırlarında yer alan Peçenekler saldırılarının dozlarını artmış ve hatta Hazar merkezine karşı saldırılar düzenler hale gelmiştir. Peçeneklerin bölgeye gelmesi demek aynı

⁵⁰⁹ Karatay, **a.g.e.**, s.202.

⁵¹⁰ Koestler, **a.g.e.**, s.103; Özcan, **a.g.t.**, s.79; Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.258,259.

⁵¹¹ Koestler, **a.g.e.**, s.137.

⁵¹² Karatay, **a.g.e.**, s.208.

zamanda İdil boylarında da sorunların olması demektir. Nitekim öyle de olmuştur. Hazar Deniz’inde oluşan sorunlar da bu duruma eklenince İdil kenti ticari bir kent olmaktan çıkmıştır. Böylece Hazarlar için küçük bir tehlike gibi başlayan isyanlar ve saldırılar daha sonraları büyüyüp bir çığa dönüşmüş ve Hazarları yutar hale gelmiştir.

10. yüzyılda Hazarlar sıkıntılı durumlarda iken Doğu Roma ise yeni müttefiki Ruslarla olan ilişkilerine Peçeneklerin onları iyice Kuzey sınırına itmesiyle kısa bir ara vermek zorunda kalmıştır. 948 yıllarında Rusların Peçenekler tarafından sıkıştırılması Doğu Roma’yı kendisine yapılabilecek Peçenek akınlarına karşı önlem almaya itmiştir. Bundan dolayı Doğu Roma Peçeneklere elçi ve hediyeler göndererek onlarla arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Doğu Roma’nın böyle davranmasındaki amacı Kırım’daki önemli mülklerinin merkezi konumunda olan Kerson Kentinin güvenliğinin tehlikede olması ve Peçenekleri de tıpkı Ruslar ve diğer milletler gibi Hazarlara karşı kullanabilmektir.⁵¹³

957 yılının sonbaharında Ruslara, Doğu Roma’ya ve Dünya tarihine etkisi olmuş bir olay yaşanmıştır. 957 yılında Doğu Roma tahtında 7. Konstantinos bulunmaktadır. Onun döneminde yabancı diplomatlar ve ziyaretçiler sarayda bir hayli fazladır. Saraya gelen ziyaretçilerin arasında Rus kraliçesi Olga da yer almaktadır. Rus Kraliçesi Doğu Roma Sarayında 957 yılında görkemli bir törenle karşılanmıştır. Çünkü Olga 947 yılında; yani kısa bir süre önce Hristiyan olmuştur. Olga’ya düzenlenen bu tören aynı zamanda onun vaftiz törenidir. Rus Kraliçesi Olga vaftiz olarak Doğu Roma İmparatorunun eşinin de adı olan Helena adını almış ve böylece Ruslarla Doğu Roma arasındaki ilişkilerde yeni bir dönem başlamıştır. Olga’nın Hristiyan olması ile Doğu Roma kilisesinin Rusya’da süregelen misyonerlik faaliyetlerini daha da artmıştır ve Ruslar arasındaki Hristiyanlaşma oranı artmıştır.⁵¹⁴ Fakat Ruslar, Hristiyanlaşma yönünde henüz Doğu Roma’nın istediği noktaya gelememiştir. Bu durum Knez İgor’dan sonra Rusların başına gelen yeni Knez ve aynı zamanda Rus Kraliçesi Olga’nın da oğlu olan Svylatoslav’ın annesinin tüm ısrar ve çabalarına rağmen Hristiyan olmamasından anlaşılmaktadır. 957 yılında Doğu Roma ve Ruslar arasında bu olaylar olurken Kafkasya’daki Hazarlar; ise bölgenin yerli halkı olan Adigeler arasında Kuban Nehrinin kuzeyinde bazı mücadeleler meydana gelmektedir. Adigeler her ne kadar Hazarlara direnmeye çalışsa da başarılı olamamışlar ve ağır yenilgiler almışlardır.⁵¹⁵

---

⁵¹³ Özcan, **a.g.t.**, s.81.

⁵¹⁴ Ostrogorsky, **a.g.e.**, s.264.

⁵¹⁵ Berkok. İ. (1958). **Tarihte Kafkasya**. İstanbul, İstanbul Matbaası, s.202.

Rusların yeni Knezi Svylatoslav da kendinden önceki Knezlerin yaptığı gibi topraklarını genişletmeye çalışmış ve bunun için de ilk hedefi Hazarlar olmuştur. Doğu yönünde genişlemeyi tercih eden Svylatoslav ilk olarak 964 yılında bölgedeki Oka ve İdil Nehirlerinin yukarı kesimlerinde bulunan Hazarlara bağlı olan son Slav topluluğu Vyatıçlere Slavlarını kendine bağlamıştır. Ruslar böylece sadece bölgedeki tüm Slavları da kendi çatısı altında toplamakla kalmamış, Hazarlara karşı da dolaylı bir saldırı gerçekleştirmiştir. Belki de yeni Rus Knezinin amacı doğrudan Hazarlara karşı bir saldırı gerçekleştirmek değildir. O dönemde Hazarların zayıflaması, Doğu Roma'nın teşvikleri ve o dönemde olan olaylar belki de Rusları böyle bir saldırı yapmaya sevk etmiştir. Çünkü Oğuz saldırılarını dışarıdan yardım almadan atlatamayan güçsüz bir Hazar Kağanlığına yardım almaya bile fırsat vermeden saldırma fikri Rus Knezi Svvyatoslov'a cazip gelmiş ve 965 yılında Slavlardan sonra Ruslar Hazarlara yönelmiştir.⁵¹⁶

965 yılında ilerleyen Ruslar, Hazarlar için çok önemli olan Şarkel Kalesini tahrip etmiş ve bölgeyi ele geçirmeye muvaffak olmuştur. 969 yılında İdil'e karşı başlayan saldırıların akabinde Hazar İmparatorluğunun başkentini almaya muvaffak olmuştur. Kimi Araştırmacılara göre burada bahsi geçen başkent yukarıdaki Şarkel Kalesi bölümünde detaylı bir şekilde bahsedildiği üzere Hazarların başkenti olarak bahsedilen; aslında Şarkel'dir ve onun alınmasıyla çoğu kaynakların bahsettiği üzere de başkent İdil'in alınmasıyla Hazar İmparatorluğuna son vermiştir. 965-969 tarihinden sonra Hazarlar devlet olarak varlıklarını sürdürseler de hızla küçülerek ve bölünerek yavaş yavaş yok olmuştur.

Başkentlerinin alınmasından sonra Hazarlar Kafkaslarda, Don ve İdil Nehirleri arasındaki varlıklarını sürdürmüştür ki bu yerler asıl Hazarya'dır ve hala Ruslar için Hazar Denizi'ne inmelerini sağlayacak yol Hazarların elindedir.⁵¹⁷ Rusların Hazar Denizine iniş ve bölgede rahat hareket edebilmek için, Doğu Roma'nın ise Kırım'daki mülkleri ve bölgedeki ticaret yollarını ele geçirebilmeleri için Hazarların tamamen son bulması gereklidir. Bunun için var olan ittifaklarını devam ettiren iki devlet, 1016 yılında ortak bir saldırı ile Hazar ülkesinin tamamını işgal etmiştir.⁵¹⁸

Ioannes Skylitzes'in bildirdiğine göre: "Doğu Roma İmparatoru 2. Basil ve onun Rus müttfikisi Vladimir 1016 yılının ocak ayında Hazarya'ya bir sefer düzenlemiş ve bu sefer sonucunda Hazarya'nın Kağanı 'George Tsul'i ele geçirmiştir."⁵¹⁹ Yazarın ifade ettiğine

⁵¹⁶ Özcan, a.g.e., s.328,329,330,332.

⁵¹⁷ Koestler,a.g.e., s.139

⁵¹⁸ Koestler,a.g.e., s.143.

⁵¹⁹ Brook, a.g.m., s.836.

göre Kırım'da ikamet eden Hazar Kağanı, Hazar soyundan mı; yoksa Kırım'da yaşayan hükümdar mı, net bilinmemektedir. Bu Kağanın Hazar soyundan olup olmaması kadar ismi de ilginçtir. *George Tsul* adı Ioannes Skylitzes'in dışında 12. yüzyılda bir Doğu Roma tarihçisi olan Cedrenus'da da çok az bir değişimle "*Georgius Tzul*" geçmektedir. Cedrenus, Hazar Kağanlığının işgalini anlattıktan sonra en sonki Hazar Kağanından "*Georgius*" adı ile bahsetmiştir. Bu isim Hristiyanlara özgü bir isimdir. Belki de o zamanki Hazar Kağanı ülkesini kurtarmak için tıpkı eski Hazar Kağanlarının Arapların işgalinden kurtulmak için; yani siyaseten Müslüman oldukları gibi Hristiyan olmuştur. İstanbul'dan yardım alma ümidiyle son Hazar Kağanının bu politikası Hazarya'nın işgal edilmesiyle başarılı olamamıştır. Ya da Georgius ismi önceki kaynaklarda da belirtildiğine göre Hazar ordusunda Müslümanlar da Hristiyanlar da bulunduğu için yaygın kullanılan bir isim olabilir.⁵²⁰

Hazar Kağanlığının tarihe gömülmesi hiç şüphesiz ki Doğu Roma'nın en büyük başarılarından biridir; fakat en büyük başarısı değildir. Çünkü Doğu Roma'nın en büyük başarısı, Hazarya'nın işgalinden önce, 989 yılında Svyatoslav'dan sonra Rusların başına geçen Vladimir'in vaftiz olarak Hristiyanlaşması olmuştur. Rusların başındaki Knez'in Hristiyanlaşmasının akabinde Doğu Roma tarafından Kırım'daki mülklerinin merkezi olan Kerson şehri Ruslara verilmiştir. Rusların Hristiyanlaşmasıyla Ruslar Doğu Roma için potansiyel bir tehlike olmaktan çıkmış; aksine artık aynı paydada buluşan müttefikleri olmuştur. Böylece Doğu Roma'nın bölgedeki hedeflerine ulaşabilmesi için geriye tek engel sadece Hazarlar kalmıştır. 1016 yılında da Doğu Roma Ruslarla birlikte eski müttefiki Hazarlara son darbeyi indirmiş ve Hazar ülkesini yönetimleri altına almıştır.⁵²¹ Böylelikle son bulan Hazarlardan 12. yüzyıl yazarlarından Cedrenus dışında son olarak Hazarların bir milleti ifade eder nitelikte adlarının geçmesi 1245-1247 tarihleri arasına denk gelmektedir.⁵²²

Kafkasya bölgesi yüzyıllardan beri birçok medeniyete, devlete, kültüre, kavme ve hakimiyet mücadelesine ev sahipliği yapmış özel bir bölgedir. Kafkasya bölgesi en parlak dönemlerinden birini Hazar Kağanlığı zamanında yaşamıştır. Hazarlar bölgede kurdukları güçlü siyasi ve ekonomik yapısı olan devletleri sayesinde bölgeye Barış Çağını yaşatmışlardır. Bu durumun yegane sebebi Hazar Kağanlığının Kafkasya merkezli kuruluş olması ve Kafkasya Bölgesinin hakimiyetini elden bırakmaması olmuştur.

⁵²⁰ Koestler, **a.g.e.**, s.153; Berkok. İ. (1958). **Tarihte Kafkasya**, İstanbul: İstanbul Matbaası, s.203.

⁵²¹ Koestler, **a.g.e.**, s.145.

⁵²² Koestler, **a.g.e.**, 156-157.

6. SONUÇ

Genel tanımıyla Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yer alan Kafkasya bölgesi tarih boyunca birçok medeniyete, devlete, kavime ev sahipliği yapmış ve birçok hakimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Tarihinin en eski çağlarından beri Kafkasya korunaklı yapısı, özel coğrafi konumu, ticaret yollarının kesişiminde yer alan cezbedici bir bölgedir. Bundan başka Kafkasya iki deniz arasında köprü vaziyetinde ve iki kıtayı birleştirici özelliğindedir. Bu sebeplerden dolayı Kafkasya birçok bölgeden göç almış ve istilaya uğramış bir bölgedir. Bölgeye hakim olabilmek ve bölgeyi elinde tutabilmek için birçok devlet tarih öncesi devirlerden başlayarak kanlı mücadeleler vermişlerdir.

Kafkasya bölgesi milattan önce 15. yüzyıllardan; hatta daha öncesinden beri kavimlerin ellerinde tutmak için kalabalık kitlelerin göç etmek için uğraştığı önemli bir bölgedir. Kafkasya'ya Mısır'dan, Suriye'ye Avrupa'dan Anadolu'ya ve bölgenin yerli halkı da dahil olmak üzere sahip olmak için çok uğraşmıştır. Milattan önce 9-8. yüzyıllarda Mısırlılar ve Antik Yunanlılar bölgeye hakim olmak için mücadeleler vermişlerdir. Keza Anadolu kökenli devletlerde Anadolu'nun ve diğer ticaret yollarının anahtarı konumunda olan Kafkasya'yı almak için hem birbirleriyle hem de bölgedeki güçlerle savaşmak zorunda kalmışlardır. Bu mücadeleleri yansıtan en iyi örnek Menua Kitabesidir.

Kafkaslar milat öncesi yüzyıllarda olduğu Türkistan kavimlerinin en çok göç ettiği yerlerden biri; hatta ikinci vatanları olmuştur. Onları da bölgenin coğrafi konumu ve özellikleri cezbetmiştir. Kafkasya bölgesindeki Daryal ve Derbent geçitleri hem Azerbaycan'a hem İran'a, hem Anadolu'ya hem de Avrupa'ya açılan önemli geçitlerdir. Kafkas bölgesini ve geçitlerini ellinde tutan güç tüm bölgeleri tehdit eder konuma gelmiştir. Bu duruma en iyi örnek Kimmerlerdir. Kimmerlerin Kafkas geçitlerini ellerinde tutmaları Anadolu başta olmak üzere Mezopotam'ya da dahil bölgede bulunan devletleri endişelendirmiş ve kendi aralarında ittifak'a sevk etmiştir. Çünkü milat öncesi devirlerde Kafkasya bölgesine hâkim olan güç Hindistan'a Doğu Avrupa'ya Mısır'a kadar ilerleyebilmiş ve bu bölgelerin tamamına hakimiyet kurabilmiştir. Kafkasya bölgesinde mücadele süreci tıpkı milat öncesinde olduğu gibi miladi devirlerde de isimler ve devletler farklılaşsa da artarak devam etmiştir. Bu mücadelelerin en şiddetli olanları 7 ve 10 yüzyıllar arasında Hazar Kağanlığı döneminde gerçekleşmiştir.

Kafkasya bölgesi Hazar Kağanlığı döneminde hem en kanlı mücadeleler hem de en parlak dönemini yaşamıştır. Bir yandan İran'ı fethini tamamlayan ve Kafkas kapılarına

dayanan Araplar, bir yandan geleneksel politikası gereği Kafkasların önemi çok iyi bilen Doğu Roma ile uğraşan Hazarlar, Kağanlıkları süresince bölgenin tüm imkanlarından yararlanarak zengin refah bir devlet haline gelmişlerdir. Çünkü Kafkasya bölgesi hem ticaretin hem korunaklı alanların hem de tüm bölgelere açılan kapıların kalbidir. Hazarlar da bu durumdan iyi yararlanmışlardır. 717-718 yılında İstanbul'u kuşatan Arapları en büyük hedeflerinden vazgeçiren olay Hazarların Kafkaslarda mevcut bulunan mülklerine saldırmışları olmuştur. Eğer Araplar Kafkas bölgesinde sayılı da olsa kaybederse diğer istedikleri bölgelere ulaşmanın çok zor olduğunun farkındadır. 720 yılının kışında Hazarlarla Araplar arasında meydana gelen mücadelede Hazarlar Kafkasları ellerinde tutmanın avantajını Orta Kafkas yolunu kullanarak göstermişler ve Arapları mağlup etmişlerdir.

Kafkasya'da bulunan Hazarların başarısı diğer bölgedeki devletlerin stratejisini ve siyasetini Kafkasya'daki duruma göre şekillenmelerine sebep olmuştur. Hazar Kağanlığı ile yapılan siyasi amaçlı evlilikler bu durumun en iyi örneklerindedir. Hazarların Kafkasya bölgesinde bulunması onların din seçme konusundaki tercihlerini de etkilemiştir. Siyasi olarak Kafkasya gibi önemli bir bölgeye hakim olan bir devlet dini olarak da diğer iki imparatorluğun tercihi olan dinler arasında en önce olanı olan Museviligi tercih etmişlerdir. Kafkasya bölgesinde dönemin önemli üç büyük İmparatorluğu arasında meydana gelen çatışmalarda bölgenin döneminde ne kadar önemli bir yer olduğunu ispatlamıştır. Araplar eğer Kafkasları geçebilselerdi, İslamiyet dünyaya yayılır ve şimdi bilinen dünya tarihinden farklı bir tarih oluşmuş olurdu. Böylece Kafkasya bölgesinde yaşanan dönemin tarihinin hem o dönem hem de günümüz tarihini şekillendirdiği aşikardır.

Kafkasya bölgesi siyasi, stratejik olduğu kadar, ticaret ve ekonomik olarak da önemli bir bölgedir. Bu bölgede olan olaylar ticaret yolları vasıtasıyla dünyanın birçok bölgesini etkilemektedir. Bu duruma en iyi örneklerden birisi Kafkasya'da süregelen Arap-Hazar mücadelelerinin sona ermesiyle Baltık bölgesindeki ticaretin gelişmesidir. Diğer bir örnek ise 820-840 yılları arasında Doğu Avrupa'da dirhem ithalatının düşmesi, 837-842 yılları arasında Ruslar ile Hazarların ilişkilerinin bozulması neticesinde ticaretin de Hazarlar tarafından Kafkaslarda sekmeye uğratılmasının sonucudur.

Kafkasya bölgesi Milattan önceki devirlerde de sonraki devirlerde de dünya tarihine önemi bakımından altın harflerle geçmiştir. Kafkasya'nın tarihi ve coğrafi önemi bölgeye yapılan göçlerle, bölgede meydana gelen mücadelelerde görülmektedir. Konuyla ilgili asıl önemli olan ise Kafkasya bölgesi dün de bugünde yanında önemli bir bölge olarak kalacaktır.

Hem tarihte hem günümüzde hem de yarınımızda Kafkasya'yı önemli kılan sebepler onun coğrafi konumu, bölgenin verimli olması, önemli yerler ve madenlere sahip olması, önemli ticaret yollarının kesişimde olması, gelebilecek saldırılara karşı doğal bir set olması onu elinde tutan milleti veya devleti güçlü kılmıştır olmasıdır. Tarihte bölgedeki Hazar Denzine bile ismini vermiş olan Hazar Kağanlığı bu devletlerin en önemlilerinden birisi olmuştur.

Hazarlar döneminde Kafkasya'ya da meydana gelen mücadeleler, olaylar aslında Kafkasya'nın tüm tarih boyunca hem Asya hem Avrupa için önemini yansıtmaktadır. Kafkasya bölgesi Türklerin ikinci vatanı olması sebebiyle ve Türklerin kadim vatanları Türkistan ile bağlantılı olmasıyla da başta Anadolu olmak üzere Türk ülkeleri içinde en önemli bağlantı noktasıdır. Kısacası bölgeye hakim olan devlet hem tarihte hem de günümüzde dünyanın en önemli bağlantı noktalarından birini elinde tutmaktadır. Sonuç olarak bu çalışmada Kafkasya bölgesinin önemi Hazar- Arap ve Doğu Roma'nın bölgeyi elde tutmak için verdiği mücadeleler üzerinden ispatlanmıştır.

KAYNAKLAR

- Ahmetbeyoğlu, A. (2001). *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Akyüz, F.,Toptaş, K. (2018). “Yeni Asur Döneminde İstihbarat Ağı”, *18.Türk Tarih Kongresi Özetler Kitabı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Avcı, C. (2015). *İslam- Bizans İlişkileri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, Yay.
- Azizoğlu, M. R. (2018). “Hazarların Güney Sınırı”, *18. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Baştav, Ş. (2005). *Makaleler*, Ankara, Berikan Yay.
- Barthold (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Türkçeleştiren: Özdem, R. H., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Bekirova, E. (2018). “Antik Kafkas Coğrafyasında Albanya Devleti”, *18. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetler Kitabı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Berkok, İ. (1958). “*Tarihte Kafkasya*”, İstanbul, İstanbul Matbaası.,
- Bice, H. (1991). “*Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*”, Ankara, Diyanet Vakfı Yay.
- Brook, K. A. (2002). “Hazar- Bizans İlişkileri” *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C:2.
- Brook, K. A. (2005). *Hazar Yahudileri*, Türkçeleştiren: Tulçalı.İ., İstanbul, Nokta Kitap Yay.
- Chavannes, E. (2007). *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Türkçeleştiren: Koç, M., İstanbul, Selenge Yay.
- Çakan. V. A. (2015). *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, Ankara, A Kitap Yay., C:1.
- Çay, A., Durmuş, İ. (2002). “*İskitler*”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C:1.
- Demircioğlu, H. (2015). *Roma Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., C.1.
- Demirtaş, T. (2014). *Hazar Devlet Teşkilatı*, Ege Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir, s.57.
- Diakov,V., Kovalev, S. (2010). *İlkçağ Tarihi*, Türkçeleştiren: İnce, Ö., İstanbul, Yordam Yay.
- Durmuş, İ. (2015). *İskitler*, Ankara, Akçağ Yay.
- Durmuş, İ. (2013). *Türk Tarihinin Öncüleri*, Ankara, Akçağ Yay.
- Durmuş, İ. (2012). *Sarmatlar*, Ankara, Akçağ Yay.
- Golden.P. G. (2015). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Türkçeleştiren: Karatay, O. Ankara, Ötüken Yay.
- Gül, A. (2015). *Otağdan Başkente Türk Devlet Merkezleri (Hun-Göktürk- Hazar ve Uygurlar)*, Erciyes Üni, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, s.49.
- Gülensoy, T. (2011). *M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler: Dil, Din, Kültür, Bilim, Sanat, Uygarlık*, Ankara, Akçağ Yay.
- Herodotos. (2002). *Herodot Tarihi*, Türkçeleştiren: Ökmen, M., İstanbul, Türkiye İş Bankası Yay.

- İ:Havjoko, C. A. “Kafkasya’nın Ticaret Tarihi (The Trade History of Caucasus)”, <https://epdf.tips/kafkasyanın-ticaret-tarihi-the-trade-history-of-caucasus.html>. Erişim Tarihi: 06.05.2019
- İ: Karatay, O. (2010). “Karadeniz’de İlk Ruslar ve Şarkel’in İnşası”, *Bellekten Dergisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., www.academia.edu/2327281/, C:74, S:295. Erişim Tarihi: 03.05.2019.
- İ: Özey, R. (2017). *Kafkasya ve Kafkas Ülkeleri Coğrafyası, (Kitap Tanıtımı)*, Ankara, Pegem Yayıncılık, s.5, <https://docplayer.biz.tr>. Erişim Tarihi: 01.20.2019.
- İ: Taşağıl. A. (2010). “Ders Notları, Hazarlar”, <https://ahmettasagil.files.wordpress.com/>. Erişim Tarihi: 02. 04.2019.
- İzzet, M. Ç.Y. (2009). *Kafkas Tarihi, II: Kafkas Tarihine Ekler, Evrikalarım/Bulduklarım*, Türkçeleşiren; Erdinç,D. Ankara. Kafdav Yay.
- Karatay, O. (2018). *Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler*, Ankara, Kripto Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2015). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul, Ötüken Yay.
- Kafesoğlu, İ. (2001). “Asya Türk Devletleri, Batı Göktürk Hanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., C: 1.
- Kafesoğlu, İ. (2001). “İlk Türk İslam Teşekkülleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., C: 1.
- Koca, S. (2002). “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yay.
- Kocarı, H. (2013). *Hazarlarda Devlet Yönetimi*, Kilis 7 Aralık Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kilis,2002, C: 1.
- Koç, K. (2018). “Müttefiklikten Düşmanlığa Kafkasya ve Doğu Avrupa’da Hazar- Doğu Roma İlişkileri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), Eurasian Journal of Researches in Social and Economics (EJRSE)*, C:5, S:8.
- Koç, K. (2018). Müttefiklikten Düşmanlığa Kafkasya ve Doğu Avrupa’da Hazar- Doğu Roma, İlişkileri”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)*,3. *Sempozyum Bildiri Özetleri Kitabı*.
- Koestler, A. (2007). *13. Kabile*, Türkçeleşiren: Dişbudak, B., İstanbul, Plato Film Yay.,
- Korkmaz, T. (2018). “Hazar Devletine Ait Şehir ve Kaleler”, *18. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri Kitabı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- K. Moses (2006). *Alban Tarihi*, Türkçeleşiren: Gedikli, Y., İstanbul, Selenge Yay.
- Kitapçı, Z. (2013). *Kuzey Türk kavimleri arasında İslâmiyet: Hazarlar, Burtaşlar, Bulgarlar, Başkurtlar*, Konya, Yedi Kubbe Yay.
- Kitapçı, Z. (2015). *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya, Yedi Kubbe Yay.
- Kurat, A. N. (2001). “II. Doğu Avrupa Kavim ve Devletleri; Hazar Kağanlığı”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Yay., C:1.
- Kuzgun, Ş. (1985). *Türklerde Yahûdilik ve Doğu Avrupa Yahûdilerinin Menşei Meselesi: Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, Se-da Yay.
- Kuzmin, Y., Yumanadi, Kuleshov, P. V. (2002). “Hazarlar”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C: 2.

- Lemerle, P. (2011). *Bizans Tarihi*, Türkçeleştiren: Üstün,G., İstanbul, İletişim Yay.
- Luttwak, Edward. (2012). *Bizans İmparatorluğunun Büyük Stratejisi*, Türkçeleştiren: Tuzcu, M. E., İstanbul, Epsilon Yay.,
- McNeill, W. (2008). *Dünya Tarihi*, Türkçeleştiren: Şenel, A., Ankara, İmge Yay.,
- Memiş, E. (2010). *Eskiçağda Türkiye Tarihi*, Bursa, Ekin Basım Yay.,
- Memiş, E. (2005). *İskitlerin Tarihi*, Konya, Çizgi Yay.,
- Memiş, E. (2010). *Eskiçağda Türkiye Tarihi*, Bursa, Ekin Basım Yay.,
- Ostrogorsky, G. (2017). *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeleştiren; Işıltan, F., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Ögel, B. (2001). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay.
- Özcan, A. T. (2005). *Hazar Hakanlığı- Bizans İmparatorluğu İlişkileri*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Özcan, A. T. (2019). *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, İstanbul, Kültür Bakanlığı. Yay.
- Özgül, O. (2018). “Urartu’nun Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler”, *18.Türk Tarih Kongresi Özetler Kitabı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Pritsak, O. (2002). “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, Türkçeleştiren: Karatay, O., *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C:2.
- Rasonyi, L. (1971). *Tarihte Türklük*, Ankara, TKAE Yay.
- Rasonyi, L. (2006). *Doğu Avrupa’da Türklük*, Türkçeleştiren: Gedikli, Y., İstanbul, Selenge Yay.
- Şeşen, R. (1998). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Şeşen, R. (2015). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*, İstanbul, Yeditepe Yay.
- Taşgıl, A. (2018). *Göktürkler I-II-III*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, Enderun Yay.
- Tunç, Z. (2010). *Malazgirt Öncesi Kafkasya’da Türk Varlığı*, Fırat Üni., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Diyarbakır.
- Vasary, I. (2007). *Eski İç Asya’nın Tarihi*, Türkçeleştiren: Doğan, İ., İstanbul, Ötüken Yay.,
- Yücel, U. M. (2002). “Hazar Hakanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, Yeni Türkiye Yay., C:2.
- Zeydan, C. (2013). *İslam Uygarlıkları Tarihine Giriş*, Türkçeleştiren: Gök,N., İstanbul, İletişim Yay., C.1.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı

Uyruğu

Doğum tarihi ve yeri

Medeni hali

Telefon

e-mail

Eğitim

Derece

Yüksek Lisans

Lisans

Lise

.....

İş Deneyimi

Yıl

2019

Yabancı Dil

İngilizce

Yayımlar

le.ahbv.edu.tr